

TEMES VILA-REALENCOS
SÈRIE IV. NÚMERO 3.

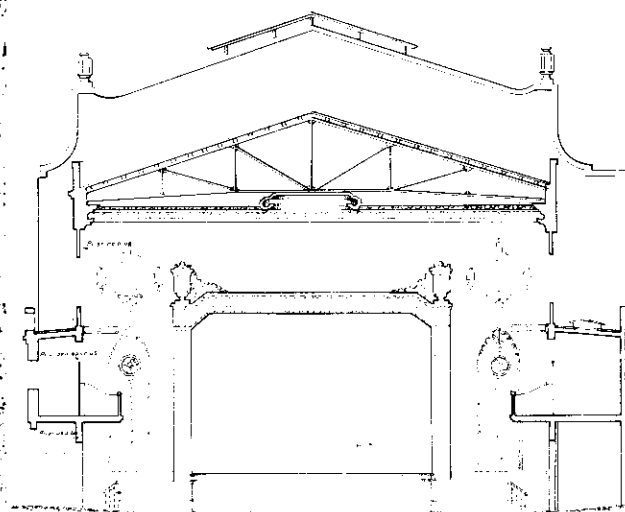
L'interès que la recent historiografia moderna està donant allò que s'ha definit ampliament com Història Local, té en aquest llibre un nou i exemplar document que confirma aquest fet. Ja l'autor del treball, Pascual García Sales, ens fa referència, a les conclusions, de la importància que tenen aquests estudis locals que reflexen la mateixa problemàtica arquitectònica i urbana que pot plantejar-se a nivell nacional; així com la necessitat d'incentivar aquestes investigacions que han tingut escàs desenvolupament a la província de Castelló. Per aquesta raó podem dir que aquest llibre serà un dels primers, si no el primer, la temàtica del qual gira en torn a una població sense rang de capitalitat.

L'oportunitat prové del propi Ajuntament que, després de fallar en aquest el premi d'assaig del Certamen Literari de Vila-real, el novembre de 1992, avui, ens el dona a conèixer a través d'aquesta publicació.

publicacions de l'Il·lustíssim
Ajuntament de Vila-real

Pascual García Sales
ASPECTES ARQUITECTÒNICS
DEL VILA-REAL DE
PRIMERIES DE SEGLE

Santiago Safont Catalá

Pascual García Sales naixqué a Vila-real.

És llicenciat en Història de l'Art per la Universitat de València. Actualment està realitzant el segons curs de doctorat. L'any 1991 va obtenir la màxima puntuació per la seua tesi de llicenciatura sobre l'arquitectura local de primeries de segle. La seua tasca investigadora, malgrat que poc coneguda, ha estat intensa, col.laborant amb els seus articles en revistes de diversa índole, com ara B.S.C.C., l'Exàgono i d'altres. L'any 1990 feu una conferència sobre el Camí de Santiago, col.laborant amb el cicle de conferències organitzat per la Societat Arqueològica de Castelló.

Presentà una comunicació sobre la problemàtica arquitectònica de Vila-real. En futur propervol continuar investigant altres qüestions relacionades amb l'urbanisme de Vila-real no tractades al present estudi.

TEMES VILA-REALENCs
SÈRIE IV. NÚMERO 3

PUBLICACIONS DE L'IL·LUSTRÍSSIM
AJUNTAMENT DE VILA-REAL

Pascual García Sales

**ASPECTES
ARQUITECTÒNICS DEL
VILA-REAL DE
PRIMERIES DE SEGLE**

**Premi d'Assaig del Certamen Literari
Ciutat de Vila-real, 1992**

**AJUNTAMENT DE VILA-REAL
DELEGACIÓ DE CULTURA
Vila-real, 1992**

*A qui . . .
Sempre a qui . . .
Unicament a qui . . .
No més a qui . . .
¿I a qui si no?*

© Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real; Plaça Major, Vila-real.
ISBN: 84-88331-05-3
Dipòsit Legal: CS-28-1992.
Impressor: IMPRENTA SICHET, S.L.
Polo de Bernabé, 33.
12540 Vila-real.

ÍNDEX

	Pàg.
1- INTRODUCCIÓ	11
1.1 Metodologia	12
1.2 Marc geogràfic-temporal	13
2- EL PAS DEL S. XIX AL XX EN VILA-REAL	14
2.1 Formació social i econòmica	14
3- ELS EDIFICIS RELIGIOSOS, MONUMENTS HONORÍFICS D'INSTRUCCIÓ PÚBLICA I D'UTILITAT PÚBLICA	19
3.1 La seua aparició	19
4- EDIFICACIONS RELIGIOSES	21
4.1 Les necessitats religioses	21
4.2 La Capella de la Comunió del convent dels P.P. Franciscans	22
4.3 L'enreixat de l'Arxiprestal	30
4.4 Les Capelles	36
4.4.1 La Mare de Déu dels Àngels	36
4.4.2 La Verge de Gràcia	39
4.5 Reforma del presbiteri de l'Església del antic Hospital	43
4.6 Capella i pavelló del convent de Sant Josep	47
4.7 Projecte de reconstrucció del Temple de Sant Pasqual	50
5- SEUS SOCIALS	57
5.1 Conseqüència Social	57
5.2 El Gran Casino	57
5.3 El Sindicat Sant Isidre	65
5.4 El Centre Obrer	66
5.5 Casa Social de «Els Carlistes»	69
5.6 La Caixa d'Estalvis de Vila-real	80

5.7 L'edifici del Sindicat Agrícola-Catòlic	89	10- ELS ESPORTS	211
5.7.1 Reforma de la façana, plaça de la Constitució	89	10.1 L'esport, reflex d'una societat	211
5.7.2 Construcció de l'edifici del carrer Sant Antoni	89	10.2 Els velòdroms	211
6- CINEMES I TEATRES	100	10.2.1 El velòdrom del camí de l'Ermida	211
6.1 L'edifici social de l'agrupació «Els XIII»	101	10.2.2 El velòdrom de Gumbau	213
6.2 El cinema «Ferrerres»	116	10.3 Els trinquets	217
7- LA NECESSITAT DE L'ENSENYAMENT: LES ESCOLES	120	10.3.1 El trinet del carrer Creus Velles	217
7.1 Escola Concepció Arenal	123	10.3.2 El trinet de Sagols	219
7.2 Escola del carrer Betxí	126	11- CONCLUSIONS	222
7.3 Col·legi Cervantes	130	12- APÉNDIX DOCUMENTAL	225
7.4 Projecte d'escoles en la plaça Calvari	133	I.Despatx del Governador Civil, referent a la construcció de	
7.5 Col·legi dels P.P. Franciscans	140	l'enreixat de l'Arxiprestal	225
8- EDIFICIS D'UTILITAT PÚBLICA	144	II.Avantprojecte de reconstrucció de l'Església de Sant Pasqual	226
8.1 L'abastiment d'una creixent societat	144	III.Projecte de Casa Social per a l'Agrupació Coral «Els XIII»	227
8.2 L'escoxador	144	IV.Projecte de cinematògraf en Vila-real, cine Ferreres	229
8.3 El Mercat	152	V.Construcció del Grup escolar del carrer Fabra	231
8.4 La Peixateria	158	VI.Avantprojecte d'escoles graduades en Vila-real. Barri de l'Ermida	233
8.5 L'Hospital	164	VII.Projecte de peixateria en Vila-real	236
8.5.1 Reforma de la façana	169	VIII.Carta de l'arquitecte municipal Francisco Tomás Traver al	
8.6 Parc de Bombers	171	contractista de les obres de l'Hospital Municipal En Jaime Menero	239
8.7 Caserna de la Guàrdia Civil	173	IX.Projecte de Parc de Bombers en Vila-real	239
8.8 Quioscs	175	X.Memòria del Nou Cementiri	241
8.9 Excusats	179	13- CATÀLEG DE PLANOLS DEL A.H.M.Vil	248
9- EL CEMENTIRI	182	14- INDEX ONOMÀTIC	257
9.1 La fugida del Cementiri	182	15- BIBLIOGRAFIA	262
9.2 El Cementiri Nou	185		
9.3 Els Panteons	194		

PRÒLEG

L'interés que la recent historiografia moderna està donant allò que s'ha definit ampliament com Història Local, té en aquest llibre un nou i exemplar document que confirma aquest fet. Ja l'autor del treball, Pascual García Sales, ens fa referència, a les conclusions, de la importància que tenen aquests estudis locals que reflexen la mateixa problemàtica arquitectònica i urbana que pot plantejar-se a nivell nacional: així com la necessitat d'incentivar aquestes investigacions que han tingut escàs desenvolupament a la província de Castelló. Per aquesta raó podem dir que aquest llibre serà un dels primers, si no el primer, la temàtica del qual gira en torn a una població sense rang de capitalitat. L'oportunitat prové del propi Ajuntament que, després de fallar en aquest el premi d'assaig del Certamen Literari de Vila-real, el novembre de 1992, avui, ens el dona a conèixer a través d'aquesta publicació. Aquest text titolat *Aspectes arquitectònics del Vila-real de primeries de segle*, és el resultat dels treballs de catalogació i investigació que Pascual García Sales ha dut a terme metòdicament, a l'Arxiu Municipal de Vila-real. Aquest material fou presentat en primer lloc a través de l'exposició Espais d'un temps, el febrer de 1991, després es configurà com a tesi de llicenciatura llegida en setembre d'aquell mateix any i finalment es consolidà en aquest text que avui veiem publicat. El coneixement que Pascual García té de Vila-real no es ciny només als aspectes arquitectònics ja que també apareixen en el seu jove però ampli currículum exposicions sobre artistes locals i nombrosos treballs sobre retaules ceràmics, publicats a la revista Exàgono, i sobre iconografia al Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura. Tot açò confirma el profund coneixement que Pascual García té de la seua ciutat i del patrimoni artístic d'aquesta.

Pel que fa al present treball, és evident la seua riquesa de matissos, des de la seua incursió en la història econòmica i social de Vila-real, que té els arrels en l'enlairament de la ciutat i delimita els períodes més fructífers de la construcció, fins al minuciós estudi de cadascun dels edificis públics, que ens amplien la visió dels costums, dels rites, de la religiositat, del pensament social i polític, és a dir de l'esdevenir històric de la ciutat de Vila-real. D'altra banda l'estudi aporta nombroses dades no només sobre la arquitectura Vila-realencina sinó que també enriqueix el coneixement de

l'obra de molts dels arquitectes més famosos del període, com ara Eugenio Pedro Cendoya, Godofredo Ros de Ursinos, Francisco Tomás Traver, Vicente Traver, Francisco Maristany i José Gimeno Almela. D'aquesta manera aquest llibre serà consulta necessària a l'hora de realitzar els treballs monogràfics sobre aquests arquitectes. Tampoc hem d'oblidar el constant esforç per realitzar en tot moment un estudi comparatiu sincrònic a través de les diverses referències a l'arquitectura espanyola del període. Vila-real, al 1850, quan fou publicat el *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España* de Pascual Madoz, era cap de partit amb 8.207 ànimes d'un total de 2.137 veïns. Ja des d'al meyns aquell període superava en població a Borriana i responia a les característiques d'una de les grans ciutats de Castelló. Tammateix el seu aspecte urbà, segons ens indica Madoz, era possiblement prou caòtic: *Tiene 1300 casas muy desiguales, desde 14 a 60 palmos de elevación, que forman varias calles anchas y rectas y tres plazas bastante grandes, siendo cuadrada con soportales la que ocupa el centro de la población.* Entre els edificis públics rellevants només assenyala la casa Ajuntament, l'Hospital, tres escoles; Però son molts els edificis religiosos esmentats: Església parroquial, convent de carmelites desclaços, convent dels Alcantarins, Capella de la Cova Santa, Capella dels Desemparats, Capella de Sant Roc, Capella de Sant Antoni, Capella de la Sang, Ermita de la Verge de Gràcia i Ermita del Xiquet Perdut a les Alqueries. Aquest aspecte religiós de la ciutat també és assenyalat per l'autor ja que es manté durant els segles XIX i XX. Però les paraules textuais de Madoz ens podrien servir sobretot de punt de referència per entendre el desenvolupament i el despertar d'una ciutat en el període estudiat per l'autor. Per poder definir una ciutat en la nostra civilització burgesa industrial s'han de tenir en compte les noves necessitats i condicionants propis d'un període i que exigeix molts més serveis públics i socials així com major confort, major higiene, millor instrucció pública, millors comunicacions, millors i nous accesos... Per aquest motiu ens donem compte que Pascual García Sales, en escollir com a objecte d'estudi els edificis públics, ens dona les pautes que defineixen Vila-real com una ciutat en plena era industrial. D'aquesta forma el discurs arquitectònic, que s'inicia amb les seues socials, cinemes, escoles, mercats, escorxadors, hospital, parc de bombers, caserna de la Guàrdia Civil, quioscos, urinaris, cementiri, velòdroms i trinquets, cobra una entitat, un pensament i un objectiu: la consolidació de Vila-real com a ciutat, des d'un punt de vista urbà hi ha diversos edificis que actuaran com a centres polaritzadors. El més important del període estudiat (veure plànol de Vila-real adjunt) serà el mercat lloc que, per tradició, és punt neuràlgic en totes les ciutats, lloc de reunió de ciutadans, comerciants i

mercaders. Al seu voltant s'edifica en aquests anys, a més de l'auster pòrtic de la peixateria, el Gran Casino, la Caixa d'Estalvis de Vila-real, la casa social *Els Carlistes* el Centre Obrer, el Sindicat Sant Isidre, el Sindicat Agrícola-Catòlic i, molt propers els cinemes. Un altre centre polaritzador sempre ha estat l'estació, localitzada aleshores als afores de la ciutat, fou centralitzadora de les funcions d'oci, espectacles i esports de manera que afavoria l'afluència d'espectadors no només vila-realencs sinó també de poblacions properes, que acudien al velòdrom o al trinet. El segon velòdrom se situa al altre accés a la ciutat, de la mateixa forma que l'escorxador, les noves condicions higièniques del qual sempre el desplacen cap als afores. La dinàmica urbana i els factors constructius que s'hi poden observar a Vila-real són semblants als de qualsevol altra ciutat de finals del segle XIX.

El llibre, com l'autor indica, està estructurat en grans capítols dedicats a edificis religiosos, edificis d'instrucció pública i edificis d'utilitat pública, que dins el llenguatge arquitectònic seria una classificació de base tipològica, seguint en gran mesura el discurs metodològic de llarga tradició i de clar arrel positivista que té el seu origen en els grans teòrics de l'arquitectura del segle XVIII. En aquest sentit podem esmentar el *Curs d'Architecture* de Blondel de 1771, el de Milizia *Principi dell'Architettura Civile* de 1781, el de Durand *Prefix de Leçons d'Architecture*, de 1802-1805, el de Reynaud *Traité d'Architecture*, de 1850, el de Gaudet *Elements et Theorie de l'Architecture* de 1894, el Lampérez *Arquitectura Civil Española* de 1922 o el més recent de Pevsner *Historia de las Tipologías Arquitectónicas* publicat el 1976. En aquests llibres de la distribució i el programa son els factors decisius per a la seua classificació. Aquests factors, com ja anuncia Cesar Daly el 1852, són cada vegada de major importància en el discurs arquitectònic, malgrat l'explosió de llenguatges arquitectònics que caracteritzen l'arquitectura del segle XIX i principis del segle XX. Cesar Daly comentava en la seua *Revue générale de l'architecture et des travaux publics: En France depuis 1852 les questions de style on cessé d'ocuper la première place parmi les préoccupations des architectes; l'activité du travail national, la nécessité de produire beaucoup et rapidement ont donné aux questions pratiques de notre métier la prépondérance sur tous les autres.* Evidentment, a la segona meitat del segle passat, els observadors més lúcids en temes arquitectònics comencen a percebre que, davant la diversitat d'estils, la modernitat de la seua època està en la resolució dels problemes tècnics i distributius inèdits cada vegada més complexos, tots aquests nascuts de les noves necessitats i exigències de la civilització burgesa industrial. Recentment Claude Mignot, en el seu llibre *L'Architecture*

au XIXe siècle i seguint aquest mateix plantejament, incideix sobre la importància que al llarg del segle adquereixen els aspectes de distribució i programa, ja que aquests s'especialitzen i es fan més complexos. A finals de segle, al voltant dels arquitectes apareixen els especialistes (higienistes, pedagogs, museòlegs...) jugant un paper cada cop més palés. D'aquesta forma els reglaments administratius limiten el marge de maniobra de l'arquitecte, definint a priori superfícies, volum, il·luminació... creant així tipus repetitius i normalitzats. Paul Planat en la veu *École* de la seua *Encyclopedie de l'Architecture* de finals de segle ens diu: *Le travail de l'architecture dans la conception d'une maison scolaire se trouve tout naturellement tracé dans les règlements en vigueur... nous pourrions donc nous borner a transcrire ici le règlement ministériel de 1880.* Moltes d'aquestes limitacions administratives i reglamentàries podem trobar-les en aquest treball, concretament a l'apartat d'edificis d'instrucció pública. Sense dubte, la batalla, l'eclosió d'estils del segle XIX i primeries del XX, és més espectacular i, per això, també s'ha reflexat i descrit al llarg del treball.

L'arquitectura vila-realenca recull els llenguatges eclèctic, neohistoricista, modernista, casticista, tradicionalista, i fins i tot alguns exemples que plantegen els inicis racionalistes... Però no oblidem que el factor més progressista hem de veure'l als mitjans tècnics, a la distribució i als nous programes, factors que podem assenyalar com a decisius i definitoris d'una època. Finalment, Pascual García Sales ens aporta un variat apèndix documental, com exemple d'un altre tipus de lectura, lectura més aspra però de gran interès. A través d'aquests documents observem la profunditat i la riquesa que proporciona la recerca arxivística que ha estat la base d'aquest treball, base que ha estat interpretada i elaborada per l'autor per donar-nos aquesta visió de l'arquitectura pública de Vila-real en un dels períodes més importants i conflictius de la història d'una ciutat.

*Inmaculada Aguilar Civera.
Universitat de València, Gener 1993.*

1. INTRODUCCIÓ.

El present estudi és fruit d'una tasca investigadora dins el camp de l'arquitectura de primeries de segle, concretament dins el marc cronològic que va des de 1900 fins a 1936, amb l'inici del segle vint i la cesura que suposa la guerra civil; tot això dins el marc espacial de la ciutat de Vila-real.

Hem procedit, en primer lloc, a la catalogació de totes les llicències d'obres que es troben a l'Arxiu Històric Municipal de Vila-real. Allí trobem i fitxem un total de vuit-cents permisos d'obres en els que apareixen plànols dels edificis projectats. Aquest material el recuperem d'un total de més de tres mil llicències.

Açò, òbviament, ens porta a pensar que Vila-real a primeries de segle té una important febre constructiva, que li porta a crear edificis molt interessants, tant pel que fa al seu disseny arquitectònic, al volum espacial, als elements decoratius com per la seua significació dins un àmbit local. A més, després de l'observació del material, hem descobert edificis dels quals només es tenia referència oral.

Així hem decidit examinar la documentació localitzada. Els plànols es podrien dividir en sis grups, seguint el Tractat d'Arquitectura de M. Leonce Reynaud (1) publicat a Paris en 1850 i que presenta una estructuració de les tipologies arquitectòniques: El primer, destinat a edificis religiosos. El segon podria incloure els monuments honorífics (com els panteons). El tercer seria el dedicat als edificis d'instrucció pública (escoles, teatres...). El quart seria el dedicat als edificis d'utilitat pública (hospitals, mercats, escorxadors). El cinqué seria el que tractaria les cases, tant les urbanes com les rurals. I, finalment, l'urbanisme.

Com s'hi pot observar, es tracta d'un ampli espectre, tant de documentació com cronològic; per tant, ens semblà més convenient centrar-nos en l'estudi detallat d'un dels grups anomenats abans. Així deixarem de banda el tema de l'urbanisme i el dels habitatges i recollirem els que resten. Així, pretenem donar una visió de l'arquitectura de primeries de segle des d'un punt de vista més *social*. Els capítols escollits ens semblen molt interessants ja que els edificis d'ús públic marquen la vida d'una ciutat, són eixos sobre els quals gira la societat de l'època, és el que passa amb les escoles, la Caixa d'Estalvis, el Casino, el Cementiri.

En aquestes construccions participen grans arquitectes com Eugenio Pedro Cendoya, Godofredo Ros de Ursinos, el seu fill Luis Ros de Ursinos, Francisco Tomás Traver, Vicente Traver, Francisco Maristany i el prolífic José Gimeno Almela entre d'altres.

Les conclusions les deixarem per a l'apartat dedicat a aquestes, però

podem atrevir-nos a dir que Vila-real té un interessant patrimoni arquitectònic.

Tot això es podrà comprovar a través de la catalogació i del material visual aportat.

També vull fer present l'agraïment a totes aquelles persones que d'alguna manera m'han ajudat a realitzar el treball: A En Santiago Sebastián López, Catedràtic d'Història de l'Art a la Universitat de València. A la professora del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València, Na Inmaculada Aguilar, pels seus consells i ajuda bibliogràfica i metodològica. A la rigiduria de cultura de l'Ajuntament de Vila-real i al personal de l'Arxiu Municipal, En Vicent Gil (arxiver) i En Josep Miquel Moliner per la facilitat dispensada en tot moment, sobretot en referència al material documental. Al bibliotecari municipal En Joan Bernat pel seu amable tracte i indicaciones bibliogràfiques de caràcter local d'indubtable interès, així com per la facilitat per consultar els fons de la Secció Local. A En Josep Pasqual Gil, catedràtic d'Història de l'Art de l'Institut Francesc Tàrraga de Vila-real, per la seua col·laboració a l'hora de subministrar-me informació i per enriquir-me amb les seues encertades opinions. Al personal de la biblioteca del Col·legi d'Arquitectes de Castelló, Lledó Maicas, la informació de la qual en matèria arquitectònica ha estat un gran ajut. A l'arquitecte encarregat del C.S.I. de Patrimoni N'Antonio Muñoz-Mingarro pel seu interès i ajut. També hem d'incloure en aquest apartat a En Fernando Ferrer l'arxiu fotogràfic del qual ha esdevingut fonamental per seguir la gènesis arquitectònica de la ciutat, i la seua cooperació ha estat inestimable. Per últim i molt especialment a Suni Martí llicenciada en Filologia pel seu recolzament en tot moment i per les indicacions lingüístiques a l'hora de redactar aquest treball.

1.1. Metodologia.

L'estudi comença amb una recerca prèvia de la documentació original i inèdita que es troba en la seua totalitat a l'Arxiu Històric Municipal de Vila-real. Després de la catalogació total dels expedients d'obres segons les normes de catalogació descrites pel Ministeri de Cultura en referència a l'apartat II de matèries especials (2), es té en compte: l'àrea d'ubicació, data, lloc d'ubicació, títol, esment de responsabilitat, escala, lloc d'edició, tipus de material i notes o característiques.

Després de la catalogació es procedeix a l'anàlisi de l'obra dins un marc local però també extern a aquest. La bibliografia consultada reforça els nostres plantejaments, la qual resta detallada al capítol dedicat a aquesta.

Un estudi introductori, a l'inici de cada capítol situa la posterior anàlisi en un marc ja definit que ajuda a la millor comprensió del fenomen constructiu.

Després d'aquest estudi preliminar s'analitzen un a un tots els edificis ressenyats.

El treball conclou amb uns punts dedicats a les conclusions, al Catàleg de plànols i una sèrie d'apèndix on els diferents arquitectes parlem de l'obra que construiran.

Resulta molt interessant el catàleg de plànols ja que es tracta de traure a la llum un material inèdit de l'arxiu perquè puga ser mostrat per primera vegada al públic i que, a més, fins ara no havia estat catalogat.

Respecte a la redacció, hem de dir que hem respectat els noms propis en la llengua en què apareixen per mantenir el desig dels autors. Pel que fa a les cites hem optat per la transcripció en valencià ja que, donat el gran nombre de cites, no hem volgut trencar la uniformitat del treball amb constants canvis de llengua. Queden suprimides les escales per matices d'impressió.

1.2. Marc geogràfic temporal.

L'àmbit geogràfic que abasta l'estudi se centra substancialment en la ciutat de Vila-real, però relacionant-lo amb altres ciutats i estudis duts a terme en un ampli àmbit regional i també nacional. També hem pogut comparar les formes constructives que es realitzen en aquest període en la península i fora d'ella.

El marc temporal l'hem cenyit als trenta-sis anys que van des de 1900 a 1936. Açò té motius de pes: en primer lloc, anteriors a 1900 no trobem gairebé cap plànol d'edificis, ja que la majoria ha estat cremat en el transcurs de la guerra civil. De tota manera, anomenarem aquells que per la seua relació amb el tema es conserven o bé hi haja documentació escrita sobre ells. El límit de l'any 1936 l'hem posat perquè suposa un trencament en tots els àmbits i, ¿com no?, en la construcció. A més, al llarg dels anys de la guerra no hi ha projecte d'obres i després d'aquesta la intenció constructiva s'orienta cap a d'altres direccions. Malgrat això, també hem inclòs algun edifici que, pel seu especial interès, mereix aparèixer com a exemple del que es fa després de la guerra.

(1) El tractat de Reynaud, cinquanta anys posterior al de Duran (1802-5), fonamental fins aleshores, constitueix un compendi teòric d'arquitectura que recull les teories de Duran amb l'aplicació dels coneixements teòrics i pràctics posteriors a la publicació del primer. Tanmateix segueix la mateixa línia dividint l'obra en dos volums: el primer amb quatre llibres i el segon amb tres. En aquest és on tracta els edificis amb la divisió que seguirem: Edificis religiosos, monuments honorífics, edificis d'instrucció pública, edificis d'utilitat pública, habitacions i ciutats. També en aquest llibre cadascun dels edificis s'acompanyen d'exemples de tota la història constructiva des dels egipcis als contemporanis.

(2) *Reglas de Catalogación, II Materias Especiales*, Madrid, Ministeri de Cultura, Direcció General del Llibre i Biblioteques, 1988.

2- EL PAS DEL S. XIX AL XX EN VILA-REAL.

Aquest epígraf ens sembla especialment interessant per comprendre les manifestacions arquitectòniques que es realitzaran en el transcurs dels primers trenta anys del segle XX. És cert que les idees i els estils artístics no s'han d'encaixar en uns anys determinats, però, per comprendre millor el que exposarem tot seguit, presentem en aquest capítol una cronologia definida que abastirà des de 1875 a 1910. Així, en aquests trenta-cinc anys hi ha una perspectiva històrica que ens introdueix en els esdeveniments socials, econòmics i, ¿com no?, religiosos d'una societat.

2.1. Formació social i econòmica.

A l'hora de plantejar l'estudi ens hem trobat amb un dilema: recollir les xifres del casc urbà del que avui és Vila-real o bé introduir el nucli urbà de les Alqueries que, si bé ara és un poble, abans era un barri de la ciutat. En el període que ens ocupa l'estudi, 1900-1936, era tot un mateix nucli, per això pel que fa a xifres absolutes donarem conjuntament les dels dos nuclis.

A continuació donem els totals, segons els anys, de la població en Vila-real, Alqueries i el total d'ambdues (1):

<u>Anys</u>	<u>Població de Vila-real</u>	<u>Població d' Alqueries</u>	<u>Total</u>
1877	11.387	1.500	12.887
1887	11.950	1.835	13.750
1890	12.607	1.800	14.407
1900	14.068	2.000	16.068
1910	15.354	2.200	17.554

Vila-real és ciutat des de l'any 1904, segons el Reial Decret de 24 de maig del mateix any. Però aquesta, ara ciutat, tenia un important nombre d'habitants ja des de l'any 1877, comparant-la amb la resta del País Valencià, segons el quadre adjunt (2):

<u>Anys</u>	<u>Població de Vila-real</u>	<u>Població del País Valencià</u>
1877	12.887	1.371.000
1887	13.750	1.458.000
1900	16.068	1.587.000
1910	17.554	1.704.000

A més afegirem que el creixement vegetatiu de Vila-real comparat amb la resta del País Valencià, a partir de 1860 és superior a aquest.

El quadre adjunt ens donarà una visió en conjunt de les ciutats més poblades del País Valencià, destaquem que Vila-real ocupa el desé lloc (3):

<u>Lloc que ocupa</u>	<u>Ciutat</u>	<u>1900</u>	<u>1920</u>	<u>1940</u>
5	Castelló	29.904	34.450	16.870
10	Vila-real	16.068	16.770	20.025
13	Borriana	12.962	13.895	18.476

Resulta curiós veure que Vila-real ja des de primeries de segle té major nombre d'habitants que la seua veïna Borriana, ciutat que té un interessant patrimoni arquitectònic que en Vila-real no arrelarà. Les causes òbviament no estaran en el desenvolupament demogràfic sinò que s'hauran de buscar en altres llocs.

Però, abans de res, cal que fem un repàs a la situació social de la ciutat a finals del segle XIX. Tot el segle apareix ple de calamitats que assolen la ciutat, des de carestia d'aigua a fortes pluges, males collites en general i, sobretot, la pesta. Vegem el següent esquema que ens donarà una idea més aproximada (4):

<u>Dates</u>	<u>Causa del desastre</u>
25-1-1880	Temporal d'aigua
13-1-1881	Temporal d'aigua
estiu-1882	Brot de xarampió
9-10-1883	Temporal d'aigua
9-1884	Brot de còlera

El còlera, en Vila-real, és tal vegada l'esdeveniment que més ha estat estudiat pels historiadors que s'han dedicat a la història local. Segons aquests historiadors, el còlera ataca en un moment en què la ciutat està immersa en una economia eminentment agrícola, marc habitual on s'acarnissen les epidèmies. Bernat Esplugues (5), que ha estudiat els anys posteriors de la pesta de 1885, afirma que el 80,24 % de la població pertanyia al sector primari (agrícola), l'altre 20 % respon al sector serveis i hi ha molt pocs del sector industrial. D'aquest 80,24 %, que pertanyien el sector agrícola, només el 34 % dels nascuts fora del poble s'encarregaven d'aquestes feines.

En Vila-real té lloc un cas interessant a l'hora de la distribució de la propietat de la terra, vegem el següent quadre de 1888 (6):

<u>Professió</u>	<u>Total</u>	<u>% respecte a total de professions</u>
Llaurador	1.507	51,87
Jornaler	602	20,70
Propietari	78	2,68
Llaurador-jornaler	130	4,47
Llaurador-propietari	16	0,55

D'aquest 80 % de persones que es dediquen al sector agrari tenim que més del 50 % són llauradors, els quals tenint terra pròpia, es dediquen tot l'any a realitzar feines als seus horts. El 20 % són jornalers que es dediquen a realitzar treballs per altres. El 2 % són propietaris els quals no treballen directament les seues terres sinò que aquestes estan en mans d'empleats. Els llauradors-jornalers, 4%, són persones que tenint terres, aquestes no són suficients per subsistir i han de realitzar treballs estacionals. Finalment, els llauradors-propietaris, 0,55 %, són propietaris que tenen al seu servei altres treballadors, generalment en feines estacionals.

El que resulta més significatiu del quadre adjunt és el 50 % de llauradors amb terra pròpia i que no necessiten fer treballs fora de les seues finques. Això aporta un nivell econòmic i social estable, sense grans guanys però que els permet una vida digna. Aquests són els que durant els anys 1900-1936 es construiran la major part de les cases, cases funcionals, útils i sense grans efectes exteriors. La sobrietat domina en la majoria i resten exemptes de les tendències més avantguardistes, com el modernisme.

El tema de la distribució de la terra està estudiat perfectament gràcies al treball de Concha Domingo, la qual afirma que en 1882 el 72 % de les parcel·les són menors d'una hectàrea (7), predominant el minifundisme, producte d'una partició de la terra igual per a tots els fills i procurant que aquests tinguen les parcel·les el més igualades possible, pel que fa a la classe de sòl i arcerades, més o menys, de les inclemències del temps.

La igualtat de les condicions de vida facilita la creació de seus socials, on els llauradors podran reunir-se o bé la inauguració de la primera Caixa d'Estalvis de Vila-real. Els edificis d'utilitat i instrucció pública també augmentaran.

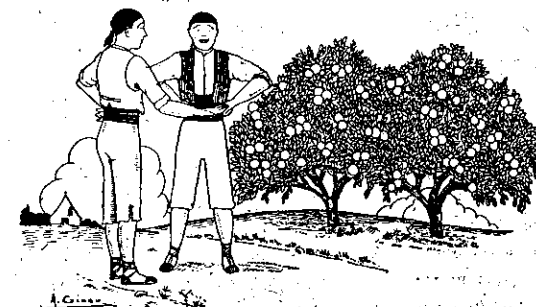
No cap dubte, doncs, que l'agricultura és el principal suport econòmic de la població, però ¿quin tipus d'agricultura? A partir dels anys vuitanta del segle passat s'introdueix el conreu de la taronja que arribarà a ser el monocultiu per excel·lència. La taronja és un cultiu intensiu que necessita molta mà d'obra i una infraestructura important al seu voltant.

A mesura que el cultiu s'amplia farà falta ampliar els camps de regadiu. S'hauran de construir pous de rec i xarxes per distribuir l'aigua. També apareixen els magatzems de taronja que treballaran el fruit per a la seua exportació. Les xicotetes indústries subsidiàries, com d'embalatge, les impremtes de paper de seda, maquinària, etc, faran aparició.

Així, la crisi de 1880-5, encara que actua sobre una societat agrícola ho fa coincidint amb l'auge d'un tipus d'agricultura, la taronja, que donarà abundants beneficis, *els majors contribuents apunten cap a la inversió en propietats agrícoles* (8). En referència a les baixes produïdes per l'epidèmia,

aquestes foren de 657, el 5,10 %, ocupant el vuité lloc de la província; Borriana ocuparà el lloc vint-i-dosé. La societat reaccionarà davant l'epidèmia amb un alt creixement vegetatiu.

Els darres vint anys del segle XIX són importantíssims per comprendre la posterior evolució del primer terç del segle XX. Per això, la *crisi* de 1885 fou el punt de partida d'una *nova societat*, preocupada per problemes sanitaris, amb la construcció d'hospitals (hospital de Castelló, 1882-91), nou cementiri de Vila-real (1896). També s'amplien les xarxes de transport: en 1862 s'inaugura la línia fèrria de Castelló a València, així com el tren de via estreta que passa per Vila-real, en 1889, de camí entre Onda i Castelló; en 1907 es prolonga la línia Vila-real-Borriana i el seu port, facilitant així l'eixida de taronges i taulellets de Vila-real i d'Onda.

—¿Com téns el taronchers tan nêgres, la taróncha tan grossa y en la pell tan fina?

—Per que els abone en guano del que fabrica **POBO**.

—¿Pero te resultará molt cara la aboná?

—Calla home, mes barafa que cuant tiraba amoniaco asoles.

—¡Mes barato, millor calitat y mes collita! Pues me en vaig corrent a comprar el guano que necesite pera el meu hort. Y ¿ahon el venen?

—¿Encara no te has enterat? En casa **AGOSTINET POBO CALPE**, en la carretera, en front del Apeadero del Tranvía.

—Si que te agraixe la notisia. Ya tenía ganas de trobar un abono bó y económic.

—Pues millor que allí y mes económic, en ningún puesto. Y si ne vols pera hortalises o alfals també el té de primera.

—Grasies, ché. Pera tot lin compraré.

La incorporació d'avanços tècnics com els adobs serà fonamental per a l'agricultura, primer amb el guano. Anunci del Setmanari *Villarreal*.

L'1 de febrer de 1898 s'inaugura l'enllumenat públic per força elèctrica, instal·lant-se també en les cases particulars a càrrec de la companyia Ricard.

L'11 de maig de 1899 s'inaugura el primer Casino en Vila-real.

El 26 de febrer de 1899 comença a funcionar el Sindicat de Policia Rural o Comunitat de llauradors fundada en Desembre de 1898.

I finalment, una cosa comuna a totes les ciutats d'origen medieval: en 1869 es procedeix al progressiu enderrocament de la murada que vorejava la ciutat, símbol de que alguna cosa estava canviant aleshores en la societat, que per a molts fou el desenvolupament.

Concloem amb unes paraules de Francisco Taberner al respecte: *La major part de les ciutats espanyoles aconseguiren trencar els seus circuits defensius abans de finalitzar el segle, és un clar afany expansionista i només en alguns casos aïllats, com Lugo i Àvila, persistiran fins avui* (9). Vila-real anirà darrere d'aquestes ciutats en el seu interès renovador.

- (1) Segons: MEZQUITA, Pasqual i VILANOVA, Santiago, *Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1990, p. 14.
- (2) Segons: MEZQUITA, Pasqual i VILANOVA, Santiago, *Opus Cit.* p. 18.
- (3) AGUILERA CERNI, *Historia del arte Valenciano*, València, Biblioteca Valenciana, 1986, T. 5, p. 27.
- (4) Segons: BERNAT ESPLUGUES, Joan Francesc, *Crisis de mortalitat, actuacions i conseqüències*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1986, p. 30.
- (5) BERNAT ESPLUGUES, Joan Francesc, "El llibre padró d'habitants de Vila-real de 1888; aspectes demogràfics i socio-professionals", Primer congrés d'estudis d'història de la Plana, Diputació de Castelló, 1987, p. 228.
- (6) BERNAT ESPLUGUES, Joan Francesc, "El llibre padró d'habitants...", p. 228.
- (7) DOMINGO PÉREZ, Concha, *La plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, 1983, p. 215.
- (8) BERNAT ESPLUGUES, Joan Francesc, "El sector no agrario en Villarreal (1870-1888), los mayores contribuyentes de 1890", Castelló, Centre d'estudis de la Plana, nº 4, Octubre-Desembre, 1985, p. 80.
- (9) TABERNER PASTOR, Francisco, *Valencia entre el ensanche y la reforma interior*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987, p. 60.

3- ELS EDIFICIS RELIGIOSOS, MONUMENTS HONORÍFICS, D'INSTRUCCIÓ I D'UTILITAT PÚBLICA.

Una de les parts més importants d'una ciutat són aquells edificis que salven les necessitats d'una societat.

Una societat com la del Vila-real que comença el segle vint, amb una gran expansió demogràfica, necessita i demana una sèrie de serveis. D'altra banda, la necessitat de reunió, la necessitat de satisfer l'oci són exemples del fet que la societat moderna busca la felicitat i no només es preocupa de cobrir les necessitats més vitals, sinó també ocupa el temps en divertir-se.

Inmaculada Aguilar fa una encertada radiografia del moment en què una ciutat comença el seu enlairament. Referint-se al cas de València apunta: *Conseqüència del desenvolupament de la ciutat apareix un nou ordre social amb la introducció de mercats i escorxadors... La ciutat augmenta la seua població i es renova l'increment de la producció industrial i la mecanització dels sistemes de producció, aspectes que defineixen la revolució industrial, en l'urbanisme, nous eixamples, ampliació de carrers, creació de jardins; en l'arquitectura noves construccions, noves funcions públiques que requereixen edificis públics de major amplitud, edificis de major especialització que tindrà com a conseqüència noves tipologies d'edificis; en la indústria, noves fàbriques, magatzems, dipòsits, habitatges per a obres; i en la creació de nous sistemes de comunicació i transport* (1).

Aquesta extensa, però clarificadora cita ens dona una visió clara del que està succeint a València a la fi del segle XIX. Es produeixen una sèrie de canvis que transformen la ciutat, canvis dels quals no és alié Vila-real. Com hem vist a la introducció, s'opera una metamorfosi en la indústria, urbanisme i medis de transport. Ara, en el tema dels edificis dedicats al poble, veiem que també hi ha mutacions que intenten adaptar-se a la nova societat.

3.1. La seua aparició.

En 1910 es construeix el Gran Casino, també sorgeix el Sindicat Sant Isidre, el Centre Obrer, l'edifici de *Els Carlistes* o la *Caixa d'Estalvis de Vila-real*.

L'ensenyament, donat el gran nombre d'escolars, tindrà un capítol important, creant-se moltes escoles i activant-se les que ja existien. L'ensenyament és una preocupació dels ajuntaments, que ja des del segle XVIII posaran reglaments per a les escoles i per als mestres.

Les necessitats sanitàries havien de restar cobertes, es reformen els cementiris i l'escorxador, es proveix la ciutat d'un mercat, d'una peixateria, d'un parc de bombers i es reforma l'antic Hospital.

La religió, lligada a la ciutat des d'antany, també té un paper destacat, es construeix una impressionant capella de la comunió en el convent dels P.P. Franciscans, per exemple.

En conjunt apareix, una sèrie d'edificis que conformen la identitat d'una societat i d'un poble, que creix de forma ràpida producte de la florent riquesa citrícola. Les taronges s'exporten a tota Espanya i a l'estranger, tant que en 1908 es demana l'ampliació de l'Estació de tren perquè s'hi produeix una gran congestió de mercaderies (2). En el període que estudiem només es produeix un decaïment comercial durant la primera guerra mundial, descendant l'exportació 1.227.403 caixes de taronges per 2.101.298 de l'any anterior (3).

A partir de 1923 i sobretot des de 1930 a 1936, Vila-real tindrà una de les fases de major esplendor de la seua història contemporània, només igualada amb el resorgir dels anys 60 (4).

Per tot això no és estrany que, en una societat preocupada menys per la seua subsistència, hi haja una vida més social.

Alguns d'aquests edificis que estem comentant ja existien en anys anteriors (hospital, cementiri...) però és ara, en el segle XX, quan es regularitzen i se sistematitzen. També s'amplia el grup de les seues socials, competint en esplendor els seus edificis.

L'estudi d'aquestes contruccions ens porta a comprendre una societat i la seua arquitectura ens indica els seus gustos o necessitats més funcionals. Per això i perquè alguns d'aquests edificis són els que posseeixen una arquitectura més vistosa i interessant, ens hem decidit a la seua anàlisi.

(1) AGUILAR CIVERA, Inmaculada, *El orden industrial en la ciudad. Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*, València, Diputació de València, Centre d'Estudis d'Història local. 1990, p. 24.

(2) El agrario, 7 de Març de 1908.

(3) GARRIDO HERRERO, Samuel "Els efectes de la primera guerra mundial a la plana: crisi municipal de Vila-real de 1917", Primer Congrés d'Estudis de Història de la Plana, Castelló, 1987, p. 125.

(4) L'actual industrialització de la ciutat encara que s'incia als anys 60, té les seues arrels al primer terç del segle XX, on comença a crear-se a través de petites empreses, el que avui és la ciutat: Una simbiosi estranya d'indústria i agricultura que mantenen un equilibri molt efectiu.

4- EDIFICACIONS RELIGIOSES.

En aquest apartat analitzem una sèrie d'edificis que són els següents: la Capella de la Comunió del convent dels PP. Franciscans, l'enreixat de l'església Arxiprestal, les capelles de la Mare de Déu dels Àngels i de la Verge de Gràcia, les reformes del presbiteri de l'hospital i el projecte del nou Sant Pasqual. Aquest grup d'edificis són els que durant els primers trenta anys del segle XX es creen o experimenten modificacions.

4.1. Les necessitats religioses.

Vila-real sempre ha estat una ciutat amb un fort caràcter religiós; les seues manifestacions s'hi poden veure encara avui. Un exemple és la reconstrucció del convent de Sant Pasqual.

El fervor es palesa en els més de trenta retaules ceràmics que ocupen un lloc destacat als carrers de la ciutat.

En èpoques d'epidèmia es recorria a les imatges amb més devoció, la Verge de Gràcia i el Sant Crist, que, després de traure-les en processó, es col·locaven als seus edificis corresponents. Durant el còlera de 1885 es portà la Verge de Gràcia des del seu ermitori fins a la ciutat perquè actués contra l'epidèmia, així ens ho conta el periòdic *El clamor de Castellón: L'única mesura proposada per la Junta i acceptada per l'Ajuntament ha estat traure a la Verge... per fer-li rogatives... i en l'Església s'amuntega el poble durant les dues hores diàries que dura la funció, algunes persones ixen amb mareig i vòmits produïts pel calor i la sufocació. Açò serà molt catòlic però també antihigiènic* (1).

El mateix any 1885 es commemora el IV centenari de la canonització de Sant Vicent Ferrer. Així que no només en Vila-real sinó en la resta del País, el sentiment religiós s'accentua. El fervor religiós s'enalteix quan les catàstrofes assolen els camps i d'açò Vila-real en sap molt durant tot el segle XIX.

Els artistes també s'han dedicat de manera especial a reproduir obres de tema religiós, recordem els quadres de Vicente Castell de l'Arxiprestal, de primeries de segle, o les pintures de l'arc del presbiteri de l'església del Santíssim Crist de l'Hospital, del mateix Castell. Entre els escultors, un gran mestre, José Ortells, realitzà la major part dels passos de la Setmana Santa i els relleus i escultures més significatives de la ciutat.

Així doncs, la religió i les seues manifestacions artístiques tenen en Vila-real un gran ressó.

4.2. La capella de la Comunió del Convent dels P.P. Franciscans.

L'actual convent dels P.P. Franciscans fou, des de la seua fundació fins el 1878, propietat dels P.P. Carmelites.

El convent es construí el 1657 sobre les antigues ermites de Sant Blai i Santa Bàrbara. L'edifici es composava d'una església barroca d'una sola nau amb capelles laterals entre els contraforts, testera plana i cor sobreelevat als peus. La capella més propera a l'altar era de doble dimensió que la resta i així feia de creuer. Per la seua disposició interior s'assemblava molt a l'església del Col·legi Corpus Christi de València (2).

El convent pròpiament dit tenia cuina i habitacions per als Pares, també un interessantíssim claustre barroc. La biblioteca ocupava l'ala Nord; perpendicular a aquesta, es trobava el col·legi, que ja és anomenat per Tormo en 1923 (3). Aquestes escoles foren tancades en 1973.

El recinte, que ocupava una illa sencera, es completava amb un ample jardí i hort.

El convent suportà totes les inclemències històriques des de la seua fundació, sobretot al segle XIX. L'any 1835, els titulars de l'edifici, els P.P. Carmelites, hagueren d'abandonar-lo amb motiu de la desamortització.

Des d'aleshores fou fàbrica d'alcohol, lloc per criar cucs de seda (en 1861) i magatzem de taronja (en 1877) fins que el 6 de febrer de 1878 fou destinat de nou al culte, fent-se càrrec els P.P. Franciscans.

Com es pot suposar, els altars i les peces de valor han restat malparats o bé han desaparegut. Tanmateix, l'església només sofí la modificació de la façana ben entrat el segle XX.

Quinze anys després de la nova ocupació es decidí d'edificar una impressionant capella de la Comunió, d'unes dimensions majors a les de l'antiga església del XVII.

El concepte de Capella de la Comunió resulta anacrònic en el segle XX, però la realitat és que es portà a terme i amb gran encert.

De l'edifici no s'han conservat plànols. L'única informació que posseïm és la que ens transmet Traver: *En els darrers anys s'ha alçat en el lloc on estava el rera-sagrari i part de l'hort del convent, una bella Capella de Comunió amb almoines del veïnat; aquesta millora es deu sobretot a l'activitat del P. Fr. Rafael Granada, que fou pels anys de 1903 guardià d'aquest convent* (4).

Posseïm poca informació per a tan esplèndid edifici. Malgrat això, hem descobert que el autor de les obres fou un mestre d'obres, Pascual Llop Pitarch, anomenat per altres «l'Escolanet» (Fig. 1). Aquest renom fa referència a les diverses actuacions que tingué aquest mestre relacionades amb les esglésies o, millor, per la seua obra mestra, la Capella de la Comunió. L'edifici

Fig. 1. Pascual Llop Pitarch, autor de la Capella. Arx. Fot. F.F.

s'inaugurà el 30 de maig de 1903. Al llibre d'Actes Municipals de l'Ajuntament apareix: *Donat compte d'una comunicació del Pare Guardià del Convent dels Pares Franciscans d'aquesta vila convidant l'Ajuntament a la processó que es celebrarà el dilluns per la vesprada amb motiu de la inauguració de la Capella de la Comunió, la corporació va acordar hi anar* (5).

El cos d'aquest edifici està format per un gran baldaquí que ocupa el lloc del que antany fou el rera-sagrari i està compostat per una impressionant volta (Fig. 2).

Fins a mitjan segle XX es conservà un altar enmig de l'església en forma de temple; aquest fou enderrocat perquè fos visible l'ofici litúrgic des de la Capella de la Comunió que es convertí en una nau més.

El baldaquí, d'uns vuit metres de costat, es compon de sis grans columnes ovals d'un metre d'amplària (Fig. 3). Les columnes tenen una gran base de marbre i el fust és estucat i pintat a imitació del marbre. Actualment, sota aquest baldaquí es troba l'altar, elevat per una graderia que el fa visible a tots els llocs de l'església.

La volta és de singulars dimensions: 22 metres de llargària per 14 d'amplària, elevant-se una coberta oval a més de 15 metres d'alçada. El gran oval està sostingut per un arc que el separa de l'altar. Aquest arc està adaptat a la forma de la nau en el moment d'unió amb les columnes.

Però, en realitat, on descansen totes les forces és en la paret. Per això als angles Est i Oest hi ha dues petites sales que fan de contraforts.

La volta s'apoya, per un costat, a l'arc que la separa del nou tabernacle creat al mateix temps, i, per l'altre, a aquestes dues solucions, les sales que, adossades a la volta, aconseguixen tancar la construcció en un rectangle gairebé perfecte.

¿Com és possible que en el Vila-real de 1903 s'aconsegueixca una solució arquitectònica tan brillant? La qüestió ve a compte si considerem que a l'hora de realitzar un magatzem de taronja, perquè hi hagués un espai intern ampli sense pilars enmig, l'Ajuntament negà la llicència ja que considerà que s'enderrocaria (6). Així doncs, a principis de segle veiem com les solucions tècniques semblen faltar, fins que l'Escolanet realitza la Capella. Per a la seua realització emprà en la volta rajola en tota la construcció, aconseguint així una volta extremadament lleugera i, fins i tot, fràgil. A sobre hi ha una cambra d'aire i la coberta en forma de carena de vaixell.

La coberta de la capella s'articula darrere d'un nervi central on, en els extrems, s'obri en quatre a cada costat.

Així doncs, sembla que la clau està en l'escàs pes que exerceix la volta sobre les parets, ja que no hi ha contraforts visibles en l'exterior (Fig. 4). La seua fragilitat és tanta que ara fa cinc anys es realitzà una gran tasca de

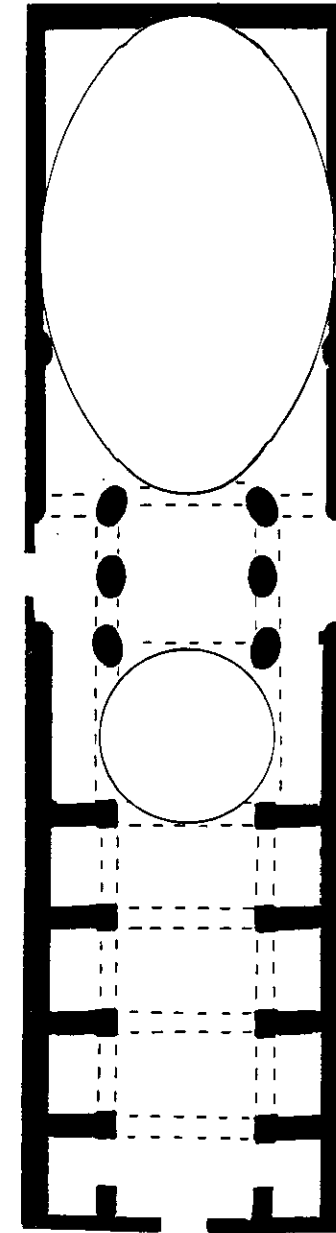

Fig. 2. Planta de l'Església i de la Capella. Segons l'Autor.

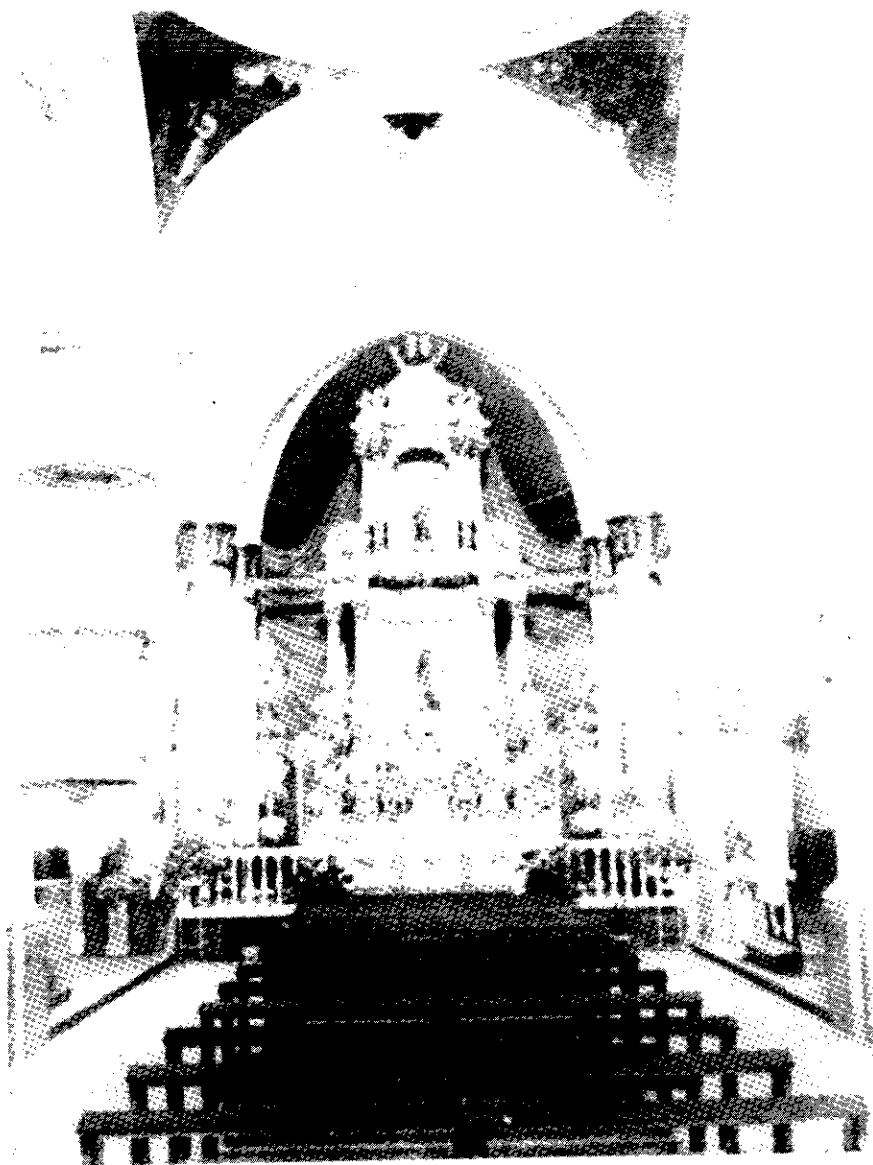

Fig. 3. Altar col·locat després de la reforma de 1903, es pot observar el baldaquí i la nova nau al fons. Arx. F.F.

restauració, ja que s'obriren badalls en la volta. La solució essencial fou posar una làmina d'acer al voltant de l'arrancament de la volta.

Fig. 4. Vista general de la volta Foto Autor

Els materials utilitzats són els comuns en aquesta zona: pedra ben tallada per a la base, formada per un sòcol d'uns 60 centímetres, sobre aquesta es col·loca un altre sòcol més ampli de rajola cuita i finalment la pedra, que forma l'element constructiu essencial en l'alçada de l'edifici. La pedra emprada és la que s'usa freqüentment al terme municipal i les seues característiques estètiques són nul·les, per això es procedí al emblanquinat de tot l'edifici amb morter.

Donada la formació gaire antiacadèmica de l'arquitecte, que aconseguí les seues construccions a base d'experiència, els elements decoratius són deutors d'aquesta formació eclèctica. L'edifici l'orna una àmplia franja de rajola de la qual sobreixen, a manera de gotes, altres rajoles. Aquest element el veiem en el modernisme valencià amb profusió i, fins i tot, en edificis de Vila-real com ara el magatzem modernista de Cabrera, en front de l'estació (7). També s'utilitza a València amb abundància com ho fa Manuel Cortina en la casa del carrer Jorge Juan, obra de 1913 (8). La façana principal s'articula sobre un parament llis del qual destaca de baix a dalt la porta (Fig. 5), modulada per una franja de rajola, creant-se tres lòbuls en la part alta amb

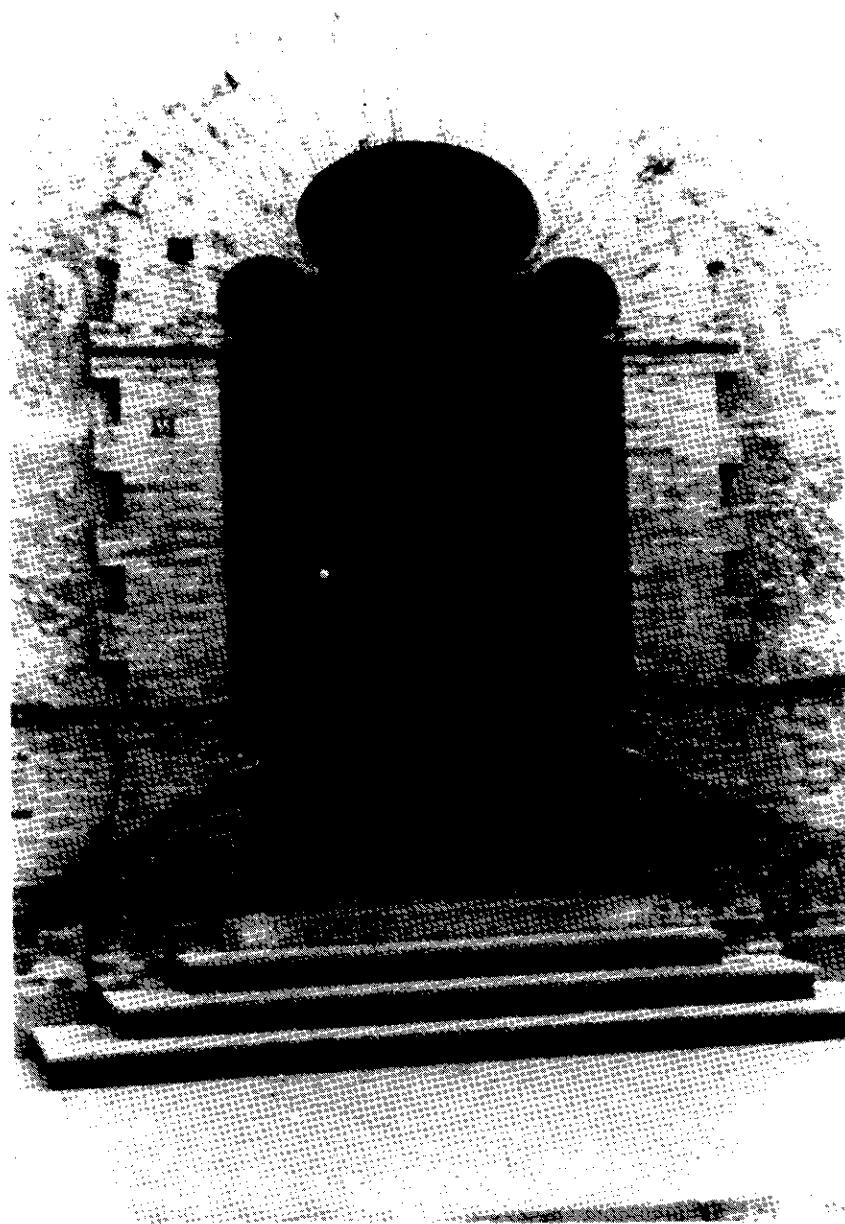

Fig. 5. La porta de la Capella. Foto Autor.

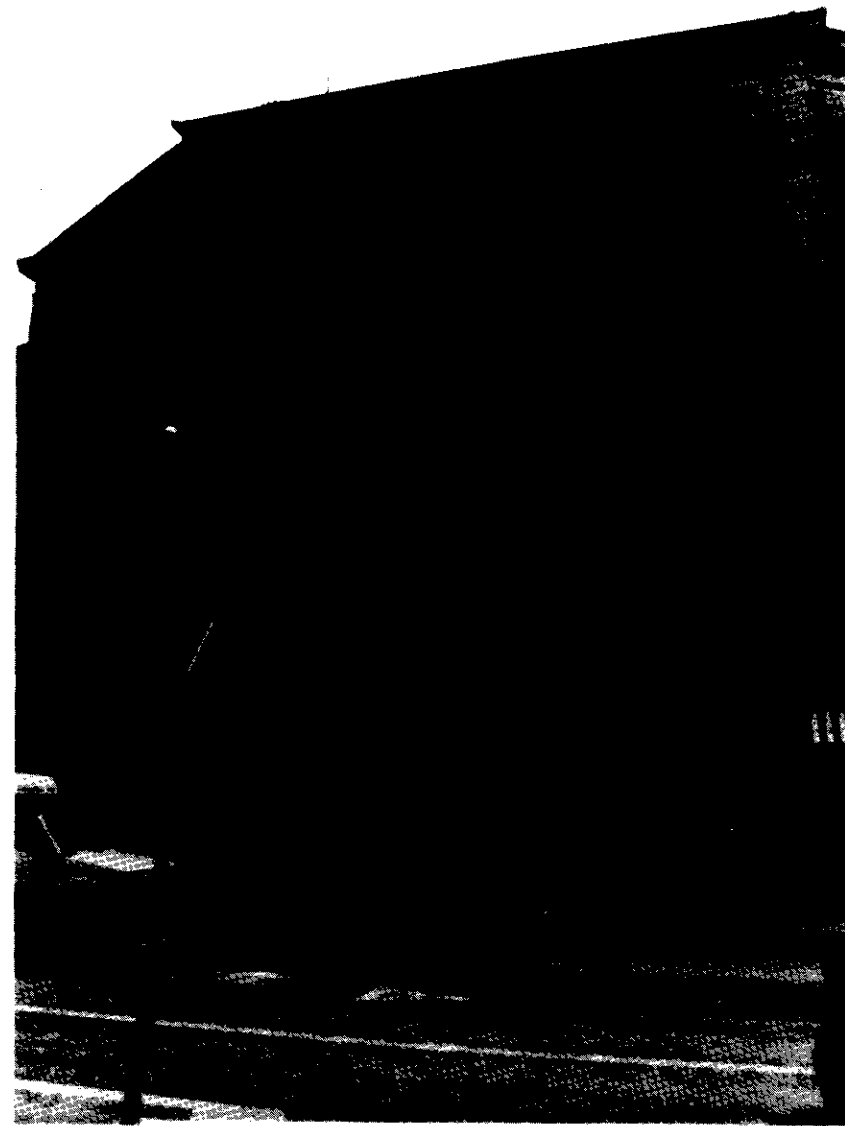

Fig. 6. Façana. Foto Autor.

un clar sentit neomudéjar esmorteït influït per un modernisme local. També Francisco Mora Berenguer utilitza arcs d'ascendència musulmana (9).

La finestra partida un poc apuntada, està emmarcada amb rajola, recordant algunes finestres neomudéjars; finalment, trobem una espècie d'atmella enfonsada d'influència barroca (Fig. 6). Les finestres es repeteixen de la mateixa forma en les parets laterals. Dinamitza el parament una sèrie de fileres de rajoles que recorren la façana.

El neomudéjar té innumerables exemples en aquest període, només cal citar a manera d'exemple el pavelló espanyol en l'exposició de París de l'any 1900, on s'utilitza el neomudéjar com exemple de l'arquitectura nacional.

A la província hi trobarem diversos exemples: l'edifici de Correus de Castelló, obra de Demetri Ribes. El 3 de juliol de 1887 s'inaugura la plaça de bous de Castelló obra de Manuel Montesinos (10). El mateix arquitecte realitzarà en Vila-real algunes obres com la capella del cementiri. Per això, és lògic que el mestre d'obres de la capella de la comunió coneguera aquestes obres que s'estan realitzant. L'interès pels *neos* és tant que l'any 1905 es construeix un arc d'influència neomudéjar, amb arc de ferradura, per commemorar la visita d'Alfons XIII al sepulcre de Sant Pasqual (11).

El neomudéjar està patent en la literatura i en la música. Els orientalismes fan presència: el compositor de Vila-real Francesc Tàrraga composa a principi de segle *Capricho Arabe*.

El conjunt és de difícil classificació, ja que l'autor emprà elements de diferents estils dins un ambient eclèctic que domina l'època. Malgrat això, podríem calificar l'edifici com a modernista, no tan sols per la seua cronologia (1903), sinó també per la utilització de materials constructius emprats amb intenció decorativa i sobretot per solucions tècniques avançades i útils.

4.3. L'enreixat de l'Arxiprestal.

Davant la façana de l'Arxiprestal hi havia una placeta oberta en forma d'U. Aquesta forma li la donava, d'una banda, la mateixa façana de l'església, de l'altra, la casa-abadia i a l'altre extrem el campanar.

La construcció de l'enreixat ja estava gestant-se, al menys, des del 1917. En aquesta data es redactà el testament d'En Manuel Ripollés Fandos, on restava expressat el seu desig de la construcció del dit enreixat. En Manuel nomena com a marmessor el prevere En Vicente Albiol Ibáñez i, en el seu defecte, el senyor cura rector o regent de l'Església Arxiprestal.

Després de repartir part de la seua hisenda entre la seua cunyada i el seu criat (casa, mobles, a més d'una petita quantitat pecuniària), declara que siga venuda la resta de les possessions dins d'un termini.

Finalitzat el termini assenyalat, el testador indica: *Al final del termini assenyalat a l'administrador per haver-se fet la venda de totes les finques, en forma privada i pel preu i condicions que estimem oportunes, i també dins el mateix termini el cobrament de tots els crèdits i quantitats en la Caixa d'Estalvis o en qualsevol altre establiment públic, destinarà l'anomenat administrador el producte que obtinga a la construcció d'una escala d'entrada a l'Església Arxiprestal d'aquesta ciutat per la seua porta principal o façana, el més ampla i còmoda possible en substitució de la que avui hi ha. Per a la qual cosa s'alçarà el que faça falta el terreny o sòl al voltant de l'anomenada escala, que tindrà com a límit o tancament l'enreixat de ferro des del cantó de la torre de l'Església a la de l'Abadia i es pavimentarà de rajola o material adequat per a l'ús i objecte. I l'enreixat i l'escala i la resta d'obres han de realitzar-se amb art i bon gust i han de ser dignes de la monumental Església a la qual han de servir d'atri, col·locant-se en lloc visible una inscripció que perpetue el nom del testador com a tribut a la seua memòria.*

Si resta algun sobrant d'aquests fons, després de la realització de l'obra totalanomenada, es destinarà al lluitament de les dues façanes de l'anomenada Església o a qualsevol d'aquestes o fins i tot a la de darrere, si fóra possible (12).

El testament el signa el notari En Godofredo Gimeno Alcoy el dia sis de desembre de 1917.

El 17 de juliol de 1922, En Miguel Pedrós Bañón, per aquell temps cura-arxiprest de l'església, sol·licita a l'Ajuntament la possibilitat de: *tancar amb enreixat la placeta de l'Església Major d'aquesta població amb compliment del plànol adient* (13). Aquest projecte inicial pretenia tancar la placeta amb un enreixat que començant des de la casa-abadia, arribaria fins el cantó del campanar, en el punt d'encreuament del carrer Sant Roc amb el carrer Comte Albai (Fig. 7) (14).

L'Ajuntament resolgué favorablement la petició del senyor arxiprest, en junta del 20 de juliol del mateix any, concedint-li el termini de dos anys des de l'expedició de la llicència. Posteriorment, el 28 d'agost és denegada la petició. Malgrat això, aquesta darrera resolució no és comunicada a En Miguel Pedrós, i aquest insisteix de nou:

En Miguel Pedrós Bañón, cura-arxiprest d'aquesta ciutat, acudeix respectuosament davant s. l. i exposa:

Que el 17 de juliol de 1922 sol·licità llicència municipal per tancar mitjançant un enreixat detallat en el plànol que s'adjunta a la sol·licitud i, encara que ha estat informat favorablement la petició el 21 de juliol d'aquell any pel Servei d'Obres Públiques i en la mateixa data per la Comissió de Policia Urbana, no s'ha comunicat cap resolució.

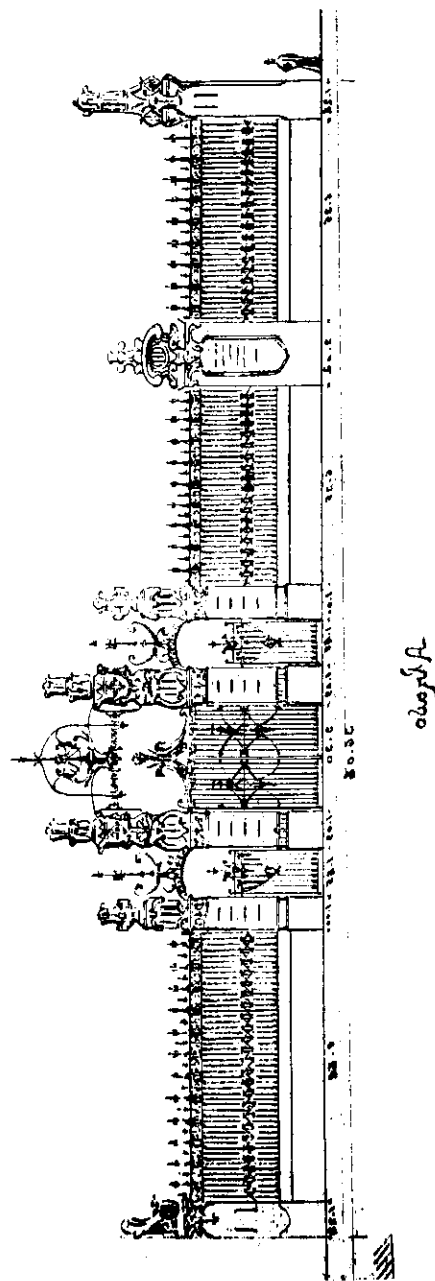

Fig. 7. Projecte de l'enreixat, A.H.N.VII.

Per aixó reproduceix la sol·licitud de referència i suplica que hi haja acord municipal en l'assumpte que es tracta.

Serà distinció especial que espera merèixer de V. I. que Déu guarde molts anys.

Vila-real 6 d'octubre 1923.

Miguel Pedrós (signatura). (15)

Després de la instància, l'Ajuntament ratifica la seua darrera decisió del 28 d'agost de 1922 i refusa la construcció. Aquesta vegada sí que li ho comuniquen a En Miguel.

De tota manera, l'Arxiprest segueix insistint en la seua petició, fins i tot davant el Governador Civil de Castelló. Aquest envia un ofici amb data 9 de gener de 1924 perquè es concedisca el permís sol·licitat pel senyor Pedrós al·legant: *les obres anomedades tenen una indubtable millora per a la urbanització d'aquesta ciutat i amb elles s'acompleix la llegítima aspiració dels sentiments religiosos* (16).

Definitivament, el 24 de gener de 1924, l'Ajuntament aprova la petició de l'Arxiprest, però amb una variació exposada per l'arquitecte municipal José Gimeno Almela, que consistia en retallar l'enreixat fent-lo arribar només al cantó nord del campanar. D'aquesta manera, no es reduïa l'amplària del carrer. Així es diu en l'ofici de l'Ajuntament del 24 de gener de 1924: *... el projecte presentat ha de modificar-se en el sentit de què l'enreixat tinga per límits els cantons de la casa Abadia i el cantó del Campanar, amb la qual cosa no es reduirà l'amplària actual del carrer, ja molt estreta i més en dies de festa religiosa. A més, com l'establiment de l'enreixat porta amb ell el tancament del campanar i el servei d'aquest no ha de posar obstacles als públics i necessaris avisos, es fa notar la conveniència del lliure accés per part de l'autoritat municipal per poder atendre els serveis que s'indiquen.* (17)

L'enreixat es compon de tres trams (Fig. 8), i el central és menor que els laterals. En el central hi ha tres portes de les quals la d'enmig és doble ampla que les laterals i sensiblement més alta. A la part superior de l'enreixat hi ha una menuda decoració en forma de flor de lis. Aquest és un motiu decoratiu molt utilitzat en la decoració en ferro; també s'empra en la composició de balcons i reixes.

En la porta mitjana de l'enreixat, hi ha un motiu romboidal que al·ludeix a l'escut de la ciutat.

La singularitat de l'obra resideix en les seues portes que es presenten a manera d'arc triunfal. Realment, tenen aquesta funció, ja que en els dies de festa religiosa ixen les imatges per aquesta porta per a iniciar la processó. En l'interior del temple hi ha un quadre de Vicente Castell que reproduceix

l'escena de l'eixida, el dia del Corpus.

Un altre element interessant és la incorporació de la claredat mitjançant llums, que es farà en anys posteriors, integrant-se tot en un conjunt on el joc visual té gran importància. Molt significativa és la frase del Governador Civil quan assenyala que l'enreixat serà una millora per l'urbanisme de la ciutat; hi ha per tant un interès per l'embelliment de les ciutats.

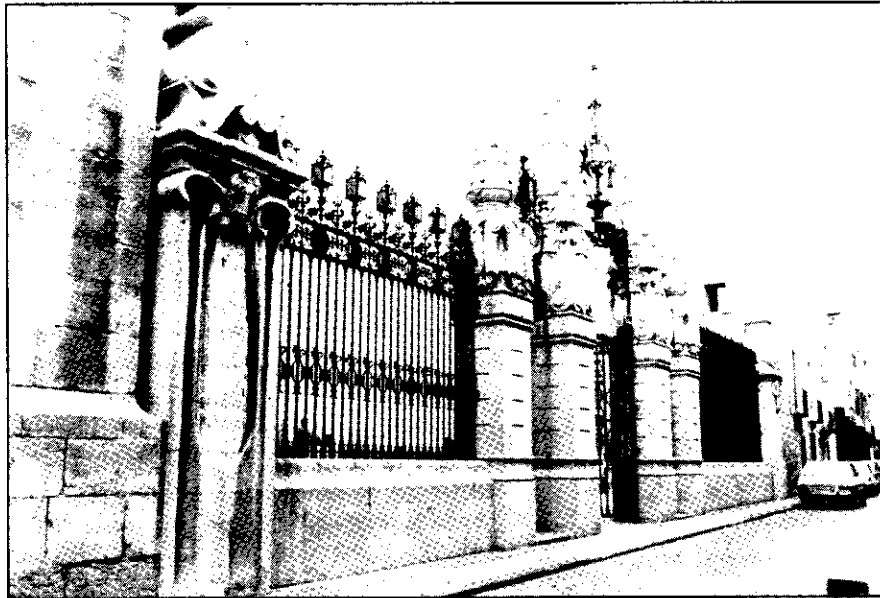

Fig. 8. Enreixat de l'Arxiprestal. Arx. Fot. F.F.

La preocupació per l'urbanisme està present en l'Ajuntament ja que es modifica l'enreixat amb motiu de l'estretesa del carrer. Aquest és un dels antics carrers de la vila, que seguia el traçat medieval. Recordem que en 1909 s'amplia el carrer perpendicular a aquest, l'antic carrer de la Torre (18).

El carrer era estret, i encara ho era més els dies de festivitat religiosa, que en Vila-real són molt nombrosos. La major part de les processons ixen de la porta principal de l'església Arxiprestal, com ara les de Setmana Santa, el Corpus (Fig. 9), la Mare de Déu del Rosari, la Puríssima...

L'enreixat s'acaba en 1926 i així resa una inscripció que hi ha al propi mur: *A càrrec d' En Manuel Ripollés Fandos es va construir aquesta reixa en l'any de MCMXXVI.*

La revolució industrial introdueix en la construcció nous materials i entre

Fig. 9. Processó del corpus, en la part inferior esquerra es pot veure el començament de l'enreixat que s'està construint. Arx. Fot. F.F.

aquests el ferro vist (19). Però per transportar aquest material és necessària l'aparició de màquines: *La plena utilització del ferro com a material constructiu serà possible i dependrà de les màquines i ferramentes, que cada volta seran més perfectes* (20).

El ciutadà és conscient que l'avanç ha de passar per la màquina. En l'any 1915 al setmanari *El Mijares* apareix un article sobre la importància de les màquines i el desenvolupament que suposen aquestes per a la ciutat (21).

Vila-real, ja des de primeries de segle té una ampla mostra de petita indústria molt diversificada. Hi ha diverses ferreries. En 1919 veiem l'existència d'una ferreria que es dedica a treballar el ferro fos (22). Però l'artesà que realitzà l'enreixat de l'Arxiprestal no era de Vila-real, sino de Terol, concretament dels tallers Abad.

L'interés, tant del testat com dels altres que intervenen en l'obra, és el de l'embelliment de la ciutat i de la seua obra mestra, l'església Arxiprestal. Per tant, l'enreixat havia de realitzar-se amb bon gust com ho assenyala el Sr. Ripollés.

4.4 Les Capelles.

L'activitat religiosa a la ciutat de Vila-real era i és molt intensa. Les festivitats religioses són abundoses i multitudinàries. A més de les parròquies habituals es contruïren unes capelletes on es podia seguir el culte. Aquestes capelles es dedicaven a advocacions diverses i aquestes mantenien l'exclusivitat devocional amb l'advocació respectiva.

Un altre model de capelles són els retaules ceràmics que es troben als carrers. En aquestes es mantenia una identificació fidel-sant o fidel-divinitat amb la mateixa valdesa que en una església. Ariño resumeix aquesta relació entre el creient i el seu sant particular, el del carrer: *A l'entorn dels retaules s'han resat novenes, s'han celebrat festes de carrer i processons de barri; a través d'elles s'expressa una microsociabilitat que reuneix característiques específiques, organitzada per majorals i clavaris* (23).

Però, a continuació analitzarem dues capelletes que durant el període que estudiem foren objecte de reformes.

4.4.1 La Mare de Déu dels Àngels.

Aquesta capelleta es trobava enmig del que ara és el carrer de la Comunió. Veiem com la localitza Benito Traver: *Aquesta capella estava situada al carrer que porta el mateix nom i limita per la dreta i espatlla amb la casa de José Molés Saborit i a l'esquerra tenia la casa de Fernando Guzmán* (24).

Al voltant d'aquesta capella tenim poques notícies. Segons Traver, ja existia en 1783 fins que s'enderrocà el 27 de desembre de 1908. El 21 de desembre de 1906 l'Ajuntament adquireix la capella per una quantitat de cinc-cents pessetes.

Aquesta era una capella de reduïdes dimensions de la qual només s'ha conservat la fotografia de la façana. Estava composada per un parement llis amb una porta emmarcada per un arc de mig punt i, en els muntants, unes motllures rectangulars que culminaven amb un petit triangle; en la teulada un cos de campanes amb una sola campana, amb ornaments barrocs que ens recorda molt el cos de campanes del convent dels P.P. Franciscans.

L'enderrocament fou conseqüència del pla d'eixample de l'eix Oest-Est que posaria en contacte la carretera que venia d'Onda amb la que venia de Borriana. D'aquesta manera es completava un eix de comunicacions molt important per a l'època. Les mercaderies que procedien d'Onda, taulells i taronges, arribarien fàcilment així al port de Borriana.

Aquest eixample és un desig de la ciutat llarg temps enyorat. Durant els anys precedents s'insistia constantment als diaris, fins que es concedeix que ixca a subhasta la travessa. Així ho constata una carta remesa a En Francisco Giner, batlle de Vila-real, el 16 de juliol de 1906, pel comte d'Albay, mediador davant l'administració. Aquesta carta la transcriu el setmanari *La Plana*: *Tinc la satisfacció de participar a vosté, perquè ho done a conèixer a Vila-real, que s'han signat les ordres perquè es traga a subhasta la travessa l'11 d'Agost proper, amb la qual cosa veuran els incrèduls, entre els quals hi havia alguns amics de vosté i meus, que he complit la meua paraula amb la nostra ciutat adoptiva. En el seu moment acompanyaré a vosté a la inauguració de les obres i mentrestant, m'acomia de dient: Visca Vila-real* (25).

La inauguració de les obres es realitza, com hem dit abans, el 27 de desembre de 1908 i Traver la descriu com una autèntica festa ja que acudiren a l'enderrocament de la Capella totes les autoritats de la ciutat. Aquest enderrocament fou l'inici simbòlic de les obres de l'eixample. El 26 de juliol de 1909 s'inaugura la capella, que és beneïda l'1 d'agost de 1909.

L'actual capella és petita, molt austera i sense grans complicacions decoratives (Fig. 10). Es construí en un sobrant de la via pública fent cantó entre els carrers Comunió i dels Àngels. El sentit arquitectònic de la construcció és prou esmorteït, té una porta amb un arc apuntat d'influència gòtica. Damunt la porta s'hi troba un petit òcul circular que fa de «rosetó». En resum, es deixa albirar que la intenció dels constructors era aconseguir en gran mesura una ressembança amb el gòtic.

El gòtic és l'estil més adequat, segons alguns autors, per a les construccions religioses. Ja Domènech i Montaner, en la seua obra *En busca de una*

Fig. 10. Capella de la Mare de Déu dels Àngels, 1909. Foto Autor.

arquitectura nacional (1878), afirma que tots els estils històrics són vàlids i l'elecció d'un o d'altre hauria d'estar supeditada a l'edifici: gòtic per a les esglésies, renaixentista per a les universitats... (26).

4.4.2 Verge de Gràcia.

L'altra capella interessant és la dedicada a la Verge de Gràcia. Aquesta es trobava en el que avui és la plaça Bayarri, a l'altre costat del carrer d' on es troba ara.

Benito Traver també fa referència a aquesta Capella quan diu: *Aquesta Capella, situada al carrer que porta el mateix nom, limita per la dreta amb el carrer del Dr. Font, per l'esquerra amb la casa dels hereus d'Antonio Font Borillo i per l'espatlla amb la casa de la vídua de Pedro Roca Nebot* (27).

La capella es trobava en un carrer molt transitat, que posava en comunicació l'estació de ferrocarril de via estreta amb l'estació del tren València-Barcelona. L'aglomeració de gent i de carros era corrent ja en 1913. El setmanari *El Mijares* es fa ressó d'això i anuncia que, en veure els successius embussos que es produïen, que l'Ajuntament prenguera algunes mesures per evitar-ho (28).

L'Ajuntament projectarà l'eixample del carrer però tardarà encara un temps en realitzar-se.

En 1931 sembla que les obres ja han començat, ja que en una sol·licitud d'habilitació d'una casa s'assenyala: *Habilitació de la casa previ aliniament pel carrer de Bayarri i incorporació del solar contigu a la capella de la Verge de Gràcia* (29).

L'any 1932 es procedeix a l'expropiació de terrenys del que avui és l'Avinguda del Cedre, que, amb el carrer Pere III, Bayarri, Santa Anna i Sant Joaquim, constituïran l'eix Oest-Est (30).

Finalment, en febrer de 1935, té lloc la pavimentació de l'Avinguda Cedre (anomenada aleshores Av. Alejandro Lerroux) (31). Amb açò conclou aquest eixample.

Amb l'eixample desaparegué la capella que, segons Traver, es beneí el 3 de setembre de 1740 (32).

Aquesta capella, com la de la Mare de Déu dels Àngels, era de reduïdes dimensions. La façana era molt senzilla, amb una porta quadrada, damunt la qual sobreixia un teulat de teules valencianes. A sobre hi havia una paret amb relleus rectangulars i damunt la paret un cos de campanes, amb només una campana, l'única decoració de la qual la constituïen unes bandes horitzontals (Fig. 11).

Com ja hem assenyalat, aquesta capella fou enderrocada i en un sobrant

Fig. 11. Antiga capella de la Verge de Gràcia. Arx. Fot. F.F.

Fig. 12. Col·locació de la primera pedra de la nova capella. 1929. Arx. Fot., F.F.

Fig. 13. Capella de la Verge de Gràcia. Foto Autor.

de la via pública, que hi havia al costat oposat del carrer, es construí la nova. Pareix ser que la primera pedra fou col·locada cap al 1929 (Fig. 12). Aquesta nova capella és molt petita, ja que no ve a tenir més de dos metres de fondària. Tanmateix, té una façana molt interessant que s'eleva com arquitectura efímera sobre l'alçada natural de la nau.

La façana és una veritable façana-retaule deutora del gust del segle XVIII però adaptada a les circumstàncies estètiques del segle XX (Fig. 13).

La façana s'articula en forma de porta amb motllura neobarroca molt semblant a la porta de l'ermita de Santa Llúcia de València, obra de Lorenzo Criado, realitzada el 1925 (33). La resta de la façana està formada a base de volutes crespades influïdes per l'església dels P.P. Franciscans, del segle XVIII, que, fins la remodelació, estava realitzada a base de formes ondulades.

4.5. Reforma del presbiteri de l'Església de l'antic Hospital.

El convent de les M.M. Dominiques, situat a l'antic raval de València, fou anteriorment hospital municipal. Aquest edifici, que ocupa tota una illa, sofrí durant la seua història innumerables reformes, sobretot a la part de l'església.

Ací analitzarem la reforma que va tenir lloc al març de 1935, que consistí en l'ampliació del presbiteri de l'església.

En José Avellana Guinot, beneficiari del Santíssim Crist de l'Hospital, sol·licita unes reformes:

Que en la capella del Santíssim Crist de l'Hospital desitja fer les obres de reforma que s'indiquen als plànols que per duplicat acompanya i que afecten al presbiteri d'aquesta capella als seus murs interiors i exteriors. Per la qual cosa a V.S.

Suplica es digne a concedir-li la llicència necessària.

Vila-real 15 Abril 1935

José Avellana (Arquitecte) (34)

L'arquitecte municipal En José Gimeno Almela concedeix la llicència el 23 d'abril de 1935 i aquesta és ratificada pel secretari de l'Ajuntament, En José Avellana Guinot el 30 d'abril del mateix any. Al projecte se li fa una objecció, i és que, com el presbiteri recau sobre el barranc de l'hospital i aquest algun dia serà un carrer, aleshores el voladís que s'autoritza en la seua façana posterior que recau al barranc es reformarà fins que el seu vol i la seua alçada siguen els assenyalats per les ordenances municipals a fi que no destorbe el desenvolupament d'aquesta via.

L'església objecte de reforma és de nau única amb cor alçat als peus. S'accedeix a ella mitjançant un atri realitzat el 1897. Des de l'entrada es pot

veure immediatament el gran arc de triomf que separa el presbiteri de la resta de l'església. A l'arc hi ha unes pintures del pinzell de Vicente Castell (1895). És molt interessant també la decoració amb intenció barroca de l'absis i de la cúpula amb clara exaltació de la divinitat.

Com s'hi veu, la reforma consistia en l'adequació de l'absis enfocat per a millor accés al Crist creuclavat que presideix l'església (Fig. 14). Amb la construcció de dues escaletes laterals es podia pujar fins la base de la creu. La reforma era integral, elevant el cos de l'edifici sobre quatre arcs de mig punt, sobre el qual s'alçaria la cúpula.

La cúpula és de teules vidriades típicament valenciana (Fig. 15). Està assentada sobre un tambor alt per a la volta. Al voltant del tambor hi ha sis finestres amb arc de mig punt emmarcat en unes llindes en relleu que són una clara al·lusió al model serià.

En l'arrancament de la volta l'arquitecte col·loca una sèrie d'ornaments de boles amb gust herreria.

L'obra és del gran arquitecte Vicente Traver, que realitzà innumerables obres de caràcter religiós. En València col·laborà en la reforma de la capella de la Verge dels Desemparats; també és seua l'obra del palau arquebisbal de la mateixa ciutat. En Vila-real, a més de la reforma de l'església de l'hospital, projecta la reforma de la façana d'aquesta església, amb parament barroc. Obra fonamental és la reconstrucció del temple de Sant Pasqual, de gran aparell monumental concebint un edifici neobarroc.

La reforma del presbiteri no podia ser més que deutora del saber constructiu de Vicente Traver. Amb gran sentit escenogràfic planteja un tabernacle, tot l'absis, on el fidel és transportat a esferes celestes pels putis en relleu de la cúpula. Aquesta culmina amb un trencament de glòria, il·luminat per les finestres. Però la peça fonamental és el Crist creuclavat (35).

Al Crist de l'Hospital, com ací se'l coneix, se li té especial veneració en la ciutat (36). Per això l'accés fàcil del fidel és el que permet aquesta reforma. El creient puja per una escala i després de besar els peus del Crist, baixa per l'altra com a les esglésies de peregrinació. La renovació espiritual s'ha dut a terme.

Resumint, tot el conjunt té un clar sentit barroc, no tan sols per la decoració (les boles, l'abigarrament) sinó també per la ideologia dominant. En aquest neobarroc que utilitza Traver es barregen elements del barroc més auster amb d'altres del més decoratiu, englobant-se tot això amb l'eclecticisme dominant en l'època.

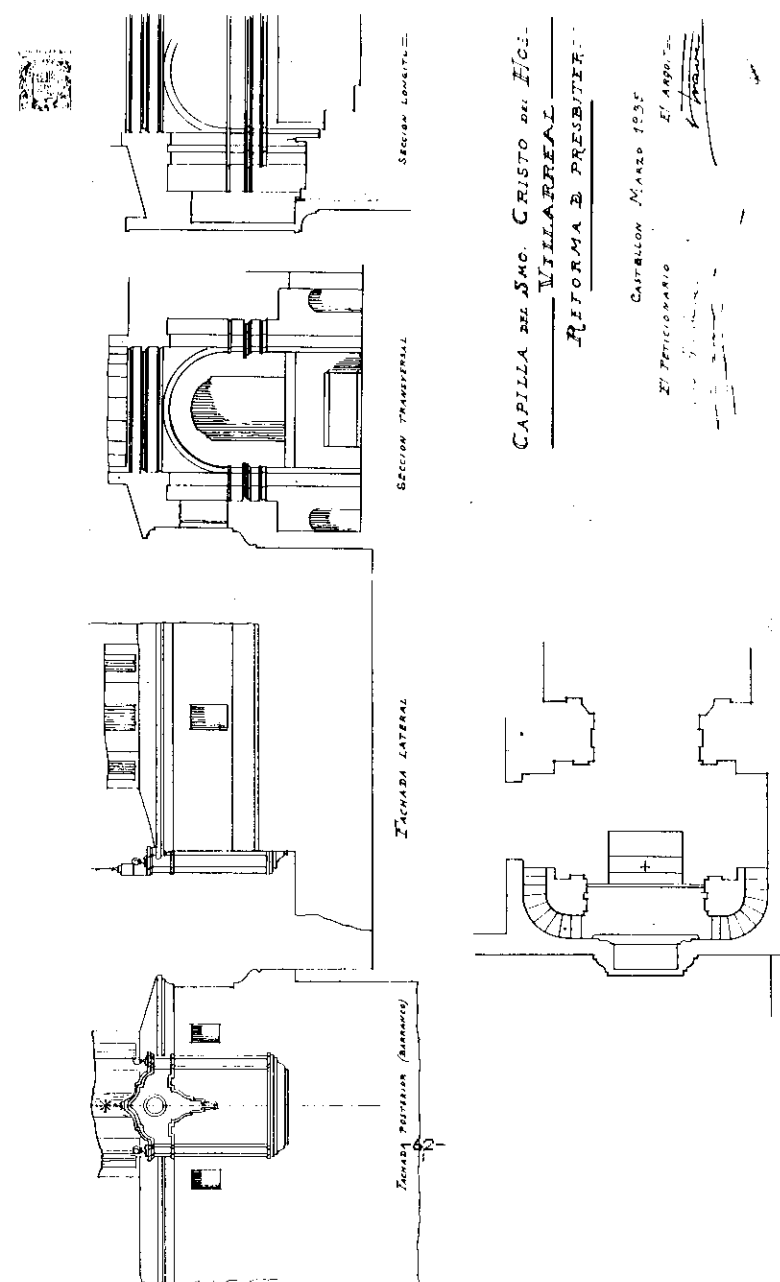

Fig. 14. Projecte de reforma del presbiteri, 1935. A.H.M.VII.

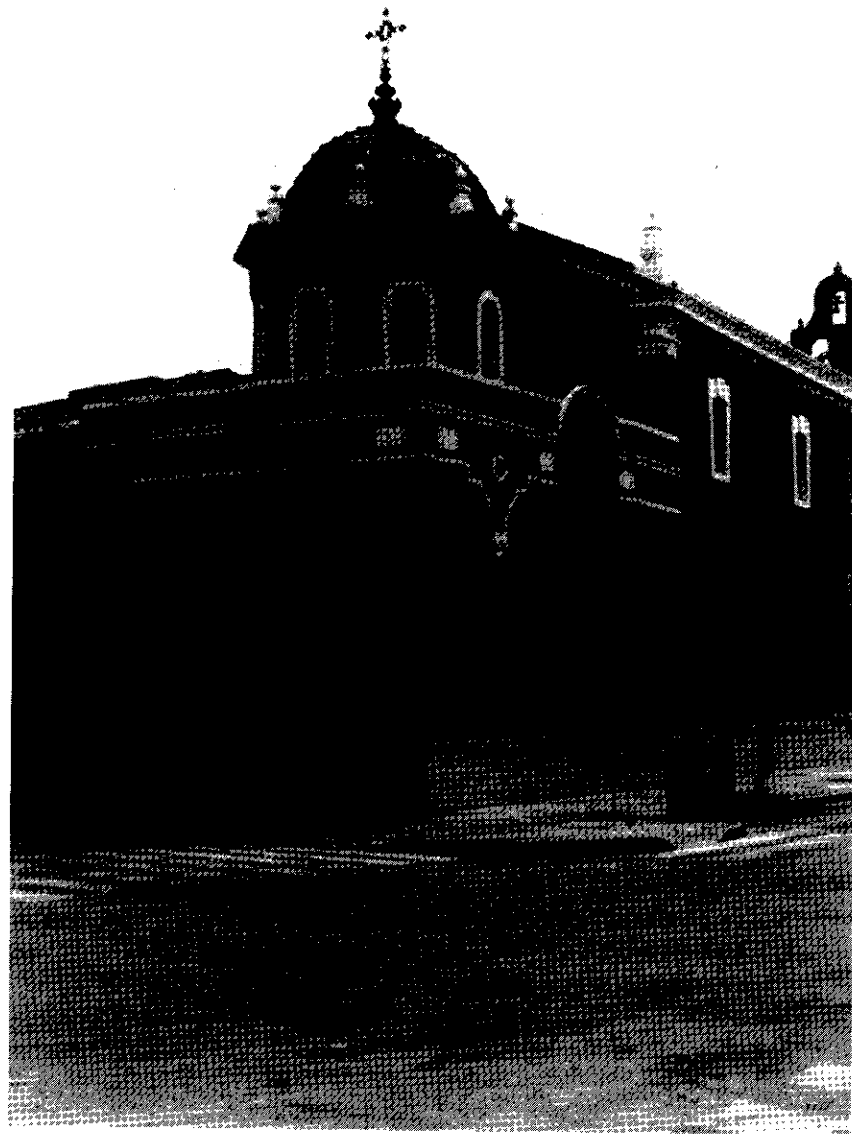

Fig. 15. Estat actual del presbiteri, després de la reforma. Foto Autor.

4.6. Capella i pavelló del convent de Sant Josep.

Les mares *Josefines* tenien un convent en el que era el carrer Francesc Tàrraga (avui Pere III). Però el 1928 es pensà que havia d'ampliar-se el convent, per això compraren una casa que, amb els terrenys de l'antic trinet, els donava el solar necessari per aquesta edificació. El 22 de gener de 1917 es procedí a l'enderrocament de l'anomenat trinet i del proper escorxador vell.

El 12 de juny de 1929 la superiora del convent de Sant Josep, sor Rosa Ferry Bosch, sol·licita a l'Ajuntament la construcció d'un nou pavelló i capella junt a l'edificació antiga del convent (37). Se li concedeix permís el 6 de juliol de 1929. L'arquitecte encarregat de les obres serà Francisco Maristany (Fig. 16).

Es construí una església de reduïdes dimensions: deu metres de llarg per sis d'ample. El projecte ens presenta una església que tenia accés des de l'exterior, a través d'una porta clàssica amb frontó semicircular, sobre el qual hi havia un petit òcul. Les finestres seguien el mateix tipus de composició. Tot pretenia donar una sensació medievalitzant adequada per a una església.

Tanmateix en composició i també en els materials emprats ens transmet un llenguatge eclèctic molt d'acord amb els temps que corrien.

Pel que fa al pavelló annex sabem que la planta baixa es dedicà a menjador, cuina i llavadors. En el primer pis s'hi col·locaren els dormitoris i els serveis, i donant tot a un celobert exterior. Aquest cos d'edifici presenta quatre finestres a l'exterior també amb arc de mig punt. Tant el carreu de les finestres de la planta baixa com la geminació de què són objecte les de dalt, ens retrauen cap a gustos medievals-romànics.

Maristany realitza una obra d'acord amb les exigències d'una col·lectivitat religiosa, la qual pretén que el seu edifici mantinga un aspecte exterior regi i senyorial.

Assenyalem ací que en 1862 es dissenya en València el convent de les Saleses, obra de Godofredo Ros de Ursinos, que presenta finestres d'inspiració romànica. Però l'obra que en certa mesura, té alguna relació amb la de Vilareal és el col·legi del Sagrat Cor (1889), obra de J. Belda, les finestres de la planta baixa del qual ens recorden les del convent de Sant Josep.

Finalment l'obra es culminarà amb una torre quebrada espècie de campanar, coberta amb un trespol de teules a quatre vessants amb certa tendència regionalista que sembla preludiar la torre del proper edifici de *Els Carlistes* (Fig. 17).

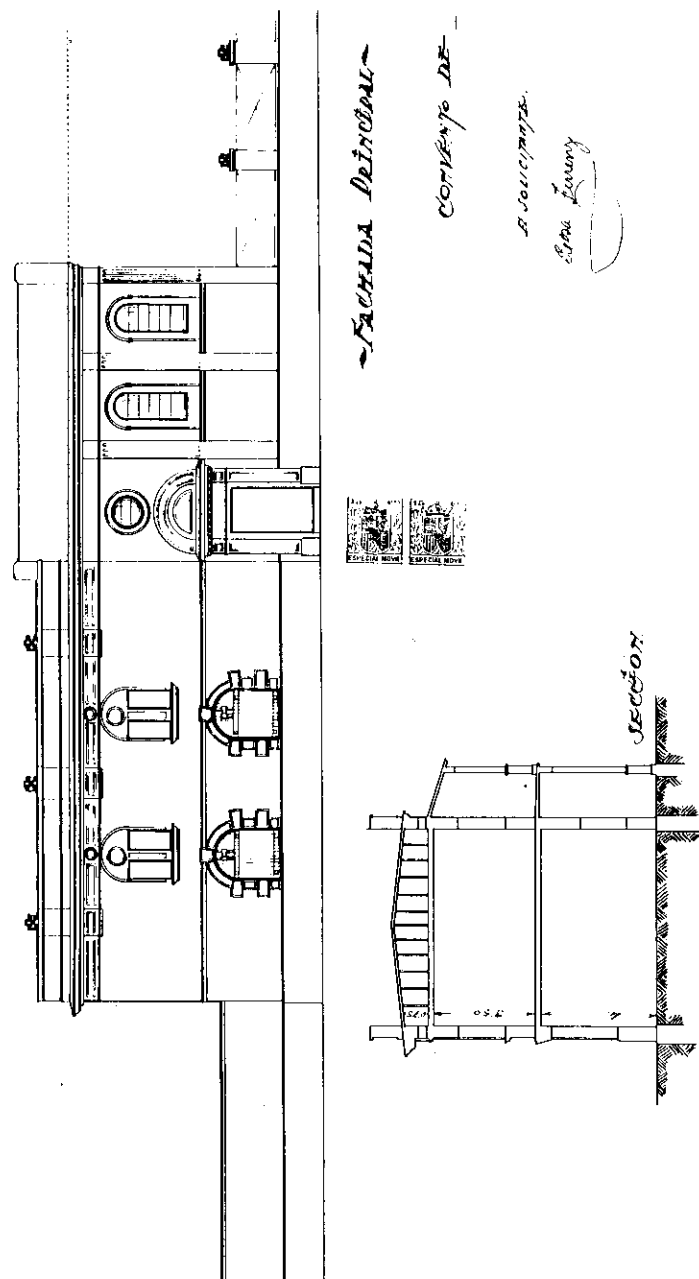

Fig. 16. Projecte de construcció del Pavelló i Capella del convent de Sant Josep, 1929. A.H.M. VII.

Fig. 17. Aspecte del convent després de la nova construcció. Arx. Fot. F.F.

Aquest projecte s'inscriu cronològicament després de la guerra civil; no entraria, per tant, dins dels anys que ens hem marcat a l'hora de fer el treball. De tota manera, com a mostra de com han anat evolucionant les construccions després de l'any 1936, hem considerat oportú incloure'l. D'altra banda, tant per la qualitat de l'arquitecte encarregat com pel projecte en ell mateix, era interessant la seua anàlisi. Per últim hem de dir que, com no es dugué a terme la construcció, mereix una atenció especial per a donar a conèixer el projecte.

Així doncs, en l'església es conservà el cos incorrupte de Sant Pasqual Bailon, que desaparegué després de l'incendi produït durant la guerra civil.

El foc arrasà tot l'edifici però malgrat això, les parets quedaren en peu. Tanmateix el que quedava de l'església s'enderrocà per construir sobre les runes un nou temple. No sabem si era absolutament necessari l'enderrocament del que quedà en peu i si no s'hagués destruït, si s'hauria mantingut l'estructura barroca del temple, perduda després de la demolició (38).

Una vegada assolat el solar es pretengué edificar un temple que d'alguna manera fos digne de l'anterior i del seu patró Sant Pasqual.

El 25 de maig de 1942, conclou la guerra, En Manuel Gil Bort, prevere i vice-president de la Junta Pro Santuario de San Pascual Bailón, sol·licita permís a l'Ajuntament per començar les obres de la nova construcció. S'expressa de la següent manera: *Que, atenent a la unànime aspiració de Vila-real, aquesta «Junta Pro Santuario de San Pasqual», actuant per expresa delegació de l'Excel·lentíssim Sr. Bisbe de la diòcesi, encarregà a l'arquitecte diocesà En Vicente Traver Tomás el projecte necessari per a la construcció del futur temple del Patró d'aquesta ciutat, Sant Pasqual Bailon...* (39).

La nova construcció preveia també la modificació del carrer Polo de Bernabé per la qual cosa se sol·licità permís a l'Ajuntament, el qual accedí.

L'encarregat de l'obra fou Vicente Traver, nomenat arquitecte de la diòcesi de Tortosa en 1933. La seua tasca dins l'arquitectura religiosa ha quedat palesa en la nostra província; aquest és un altre exemple.

Traver pretenia construir el temple recordant, quant més millor, el que fou el sentit barroc de l'edifici inicial. A més es conservà el claustre i altres

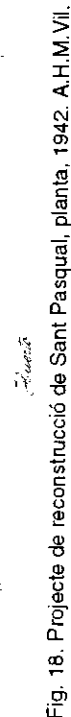

Fig. 18. Projecte de reconstrucció de Sant Pasqual, planta, 1942. A.H.M.Vil.

dependències que no sofriren danys greus.

Es plantejà el temple a partir d'una creu grega, en el centre de la qual s'alçaria una gran cúpula (Fig. 18). Els braços de l'eix Nord-Sud s'allargarien: el primer per col·locar al fons el cambril del Sant; el del Sud per establir un cos alt i l'entrada. En el braç Oest hi hauria una altra porta. Al costat Est es col·locà un cos baix comunicant l'església amb el convent.

El cambril es disposa en un cos alt, al qual s'accedirà mitjançant dues escales, una a cada costat. Aquesta estructura és molt semblant a la que realitzarà per al presbiteri de l'església de l'Hospital en 1935. En les dues versions es pretén un accés al Sant o a Crist (en l'Hospital) segons la tradició d'església de peregrinació, com en l'altar de Sant Jaume Apòstol, en Santiago de Copostel·la.

L'estil resta explicat pel propi arquitecte: *El temple respon en alçada a línies clàssiques amb detalls i accidents barrocs que s'accentuaran en l'interior amb les pintures que recorden les que tan bellament decoraren la capella del Sant a l'enderrocat temple* (40).

Traver també dissenyarà la capella el·líptica per a muntar l'altar d'Ignacio Vergara i la seua imatge de Sant Pere d'Alcàntara.

El disseny de la capella en el·lipse i la col·locació del cambril en un lloc elevat ens recorda la basílica de la Mare de Déu dels Desemparats, en la reforma de la qual intervingué Vicente Traver, en 1930.

També es projectà un campanar proper a la porta d'entrada.

Els materials, segons el propi artífex de l'obra, havien de ser de cadiratge per a l'exterior en els motius ornamentals i rajola vista en els fons. L'interior aniria estucat i pintat, amb sòcols i guarniments de marbre.

El conjunt era un edifici neobarroc, amb tocs neoclàssics, hereus del regionalisme barroc que estava molt present a les obres sevillanes del propi Traver i d'alguns coetanis seus (Fig. 19). Així, la torre amb arcs clàssics i ornamentals de florons té alguna concomitància amb l'Església Parroquial de la Immaculada Concepció d'Antonio Arévalo Martínez (1925-1930), i que sense dubte Traver conegué abans de deixar Sevilla el 1933. Relacions de l'obra sevillana amb la de Vila-real també s'hipoden veure al frontó triangular, molt sever i clàssic, i l'ordenació de la façana amb pilars adossats.

La volta, com a element més destacat i aparatós, sobreix del centre del temple (Fig. 20). El seu tamany, desmesurat per a les proporcions del conjunt, té una funció escenogràfica evident, per fer palesa la magnificència de l'edifici. Per això es disposa una volta encanionada coronada per una llanterna seguint la millor tradició barroca. Els detalls a base de florons i emmarcant l'arc sobre llindes segueixen aquesta línia. Recordem també que és semblant a la decoració de la cúpula de l'església de l'Hospital.

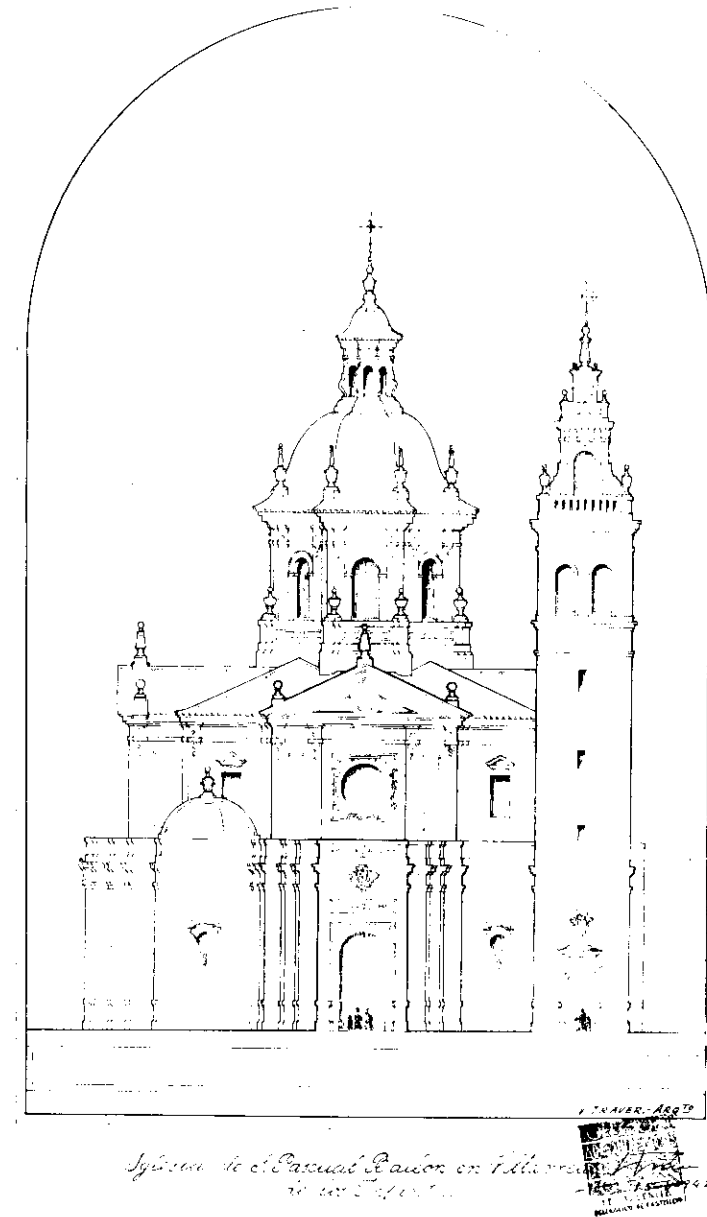

Fig. 19. Projecte de façana. A. H. M. Vil.

Sección Longitudinal

Fig. 20. Secció longitudinal. A. H. M. Vil.

Cercant relacions també podem connectar el temple de Sant Pasqual de Vila-real amb l'Església de Santa Maria de Gràcia de Cartagena (1924-1943). Aquesta església tingué tres projectes: un en 1926 de Guillermo Martínez d'estil renaixentista; un altre de Víctor Beltrí inspirat, segons diu Pérez Rojas, en les obres de l'exposició de Sevilla de 1929 (la figura de la qual és Vicente Traver), i, finalment, el tercer projecte de 1943, de Lorenzo Ros, és deutor de la millor tradició neobarroca. En la seua composició resumeix influències del projecte de Beltrí i de la catedral de Múrcia, guia de l'arquitectura barroca, que evidentment Traver no desconeixia (41).

En referència als materials proposats, combinant la rajola vista (segurament roja) amb la pedra, ja fou assajat amb gran vistositat i efecte en 1940 al palau Arquebisbal i continuat, en 1948 en la capella de la Puríssima Sang de Castelló. Recordem ací l'edifici senyer que marcà aquest estil de combinar la pedra i la rajola: l'església de Sant Tomàs de València de Vicente Tosca (1725-36) obra mestra del segle XVIII.

- (1) *El Clamor de Castellón*, 18 de juny 1895.
Citat per: OBIOL I MENERO, Emili M. "Colera nostras". *Una aproximació al còlera de l'any 1885 a la ciutat de Vila-real*, Vila-real. Ajuntament de Vila-real, 1984, p. 44.
- (2) GARCÍA SALES, Pascual, "Acercamiento al estudio del arte en Vila-real", treball inèdit, sense publicar.
- (3) TORMO, Elías, *Levante*, 1923, p. 48
- (4) TRAVER GARCÍA, Benito, *Historia de Villarreal*, Vila-real, Establiment tipogràfic de Juan Botella. 1909, p. 389.
- (5) Aquest magatzem es construí definitivament sense els pilars centrals ja que l'arquitecte, al seu informe, detallava la quantitat de cement en la barreja que era superior a la normal. Aquest magatzem es conserva al carrer Santa Isabel.
- (6) Llibre d'Actes Municipals, A.H.M.Vil., 30-5-1903.
- (7) Aquest magatzem fou realitzat el març de 1919 per l'arquitecte José Gimeno Almela. Conserva elements modernistes com per exemple la modulació en franges de rajoles de cara vista.
- (8) ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador "Arquitectura modernista en Valencia". Madrid, Goya, Setembre-Octubre, 1970, p. 87.
- (9) ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador. Opus Cit. p. 91.
- (10) BALBAS CRUZ, Juan A. *El libro de la provincia de Castellón*, Castelló, C.A.M.P.C., 1981 (1889), p. 597.
- (11) TRAVER GARCÍA, Benito, Opus Cit. p. 367.
- (12) Testament de Manuel Ripollés Fandos, 6 desembre 1917, A.P. Vil.
- (13) Expedient d'obres de construcció d'un enreixat front a l'església Anxiprestal. A.H.M.Vil. Sig. 40/1922.
- (14) Aquest carrer ha rebut diversos noms segons les èpoques. Al plànol de la situació de l'enreixat apareix com a carrer de la Torre. En el text utilitzem el nom que conserva actualment. Segons: AJUNTAMENT, *Vila-real, calles y plazas*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1986, p. 20.

- (15) Expedient d'obres...
- (16) Doc. I de l'expedient d'obres.
- (17) Expedient d'obres...
- (18) L'ampliació del carrer es duu a terme en 1909 però ja existeix un projecte en 1864 que no es realitzà. Aquestserà el primer eixample de la ciutat. Recordem que les lleis d'eixample i la seua reglamentació apareixen en 1864. La murada de València s'enderroca en 1865 i en 1887 es realitza l'eixample que es completarà amb el de 1912. En 1888 es fa també la Gran Via de Madrid i la Via Laietana de Barcelona. Així doncs, Vila-real se situa dins aquesta preocupació per l'urbanisme i per la millora dels carrers.
- (19) SIMÓ, Trinidad. *La arquitectura de la renovación urbana en Valencia*, València, Albatros, 1973.
- (20) AGUILAR CIVERA, Inmaculada. *El orden industrial...*, p. 72.
- (21) *El Mijares*, 21-2-1915.
- (22) GARCIA, Pascual i GIL, V. Pasqual, "Espais d'un temps, Vila-real 1900-1936", Vila-real, Catàleg de l'exposició, Ajuntament de Vila-real, 1991.
- (23) ARIÑO, Antoni, *Festes, rituals i creences*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1984, p. 24.
- (24) TRAVER GARCIA, Benito. *Historia de Villarreal*, p. 319.
- (25) Setmanari *La Plana*, 21 juliol 1906.
- (26) AGUILERA CERNI, I. *Historia del arte valenciano*, València, Biblioteca Valenciana, 1936.
- (27) TRAVER GARCIA, Benito, *Historia de Villarreal*, p. 317.
- (28) Setmanari *El Agrario*, 26 d'octubre de 1913.
- (29) Projecte de reforma d'una casa del carrer Sant Roc 51, 3 de Novembre de 1931. A.H.M.Vil. sig. 19/1931.
- (30) Projecte d'urbanització, amb l'expropiació dels terrenys del "Camí Sedre", 1932. A.H.M.Vil. Sig. 57/1932.
- (31) Projecte de pavimentació de l'Avinguda Alejandro Lerroux, febrer de 1935, A.H.M.Vil. Sig. 60/1929.
- (32) TRAVER GARCIA, Benito, *Historia de Vila-real*, p. 318.
- (33) BENITO GOERLICH, Daniel. *La arquitectura del eclecticismo en Valencia, vertiente de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*. València, Ajuntament de València, 1983.
- (34) Projecte de reforma de la capella del Santíssim Crist de l'Hospital demanat per Josep Avellana Guinot, Març de 1935. A.H.M.Vil. Sig. 18/1935.
- (35) Joan Damià Bautista indica que és una peça que s'hauria de datar al voltant del segle XVI. En BAUTISTA, Joan Damià, "L'església del Crist de l'Hospital", Vila-real, Cadafal, setembre 1983.
- (36) Se l'ha tret en processó en innumerables ocasions perquè actuara contra les calamitats que han assolat al poble.
- (37) Projecte de construcció d'un pavelló i capella en el convent de Sant Josep, juny 1929. Sig. 21/1929.
- (38) Molts temples han sofert incendis al País Valencià però sortosament alguns no s'enderrocaren, per la qual cosa es pot contemplar en l'actualitat tota la composició espacial.
- (39) Sol·licitud de permís d'obres, maig 1942. A.H.M.Vil. Sig. 43/1942.
- (40) Memòria de l'arquitecte Vicente Traver Tomás sobre el temple de Sant Pasqual, maig 1942. A.H.M.Vil. Sig. 43/1942.
- (41) Pérez Rojas analitza amb detall els tres projectes en: PÉREZ ROJAS, *Cartagena...*, p. 289.

5.- SEUS SOCIALS.

5.1. Conseqüència social.

En una ciutat que evoluciona cap al futur, l'associacionisme és una forma de plantejar els nous reptes i perspectives. Es podrien dividir aquestes seues socials en tres grups: les que es dediquen a l'esbargiment i diversió, les que tenen un sentit d'unió per defensar interesos comuns i les que tenen un interès econòmic. Ara bé, aquest darrer grup es podria enquadrar dins el comerç, però pel seu sentit de defensa d'una classe l'hem col·locat ací.

La gent se sensibilitza en situacions difícils i es manifesta públicament com el 13 de febrer de 1918. El poble es va manifestar aleshores contra els preus abusius del pa (1). El 18 de març de 1917 hi ha un motí degut a la crisi tarongera, període crític en què entra la ciutat i que tardarà en recobrar-se. Amb tot la vida continua i els casinos apareixen com ho féu el Casino antic, que es fundà el 15 de febrer de 1863, fou el seu president Andrés Font de Mora i el seu secretari Blai Garcia Batalla.

5.2. El Gran Casino.

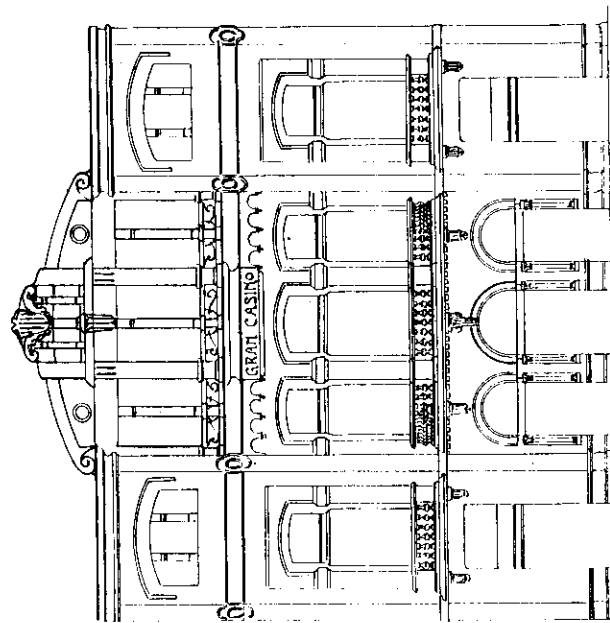
L'edifici anomenat el Gran Casino s'alça majestuós al carrer major, eix social i econòmic de la ciutat. Fins el desviament de la carretera general per la part oest de la ciutat, aquest carrer era l'antiga carretera general. S'entrava a la ciutat pel raval de Castelló i s'eixia pel raval de València o a l'inrevés.

Així doncs, l'1 de gener de 1910 s'inaugura el Gran Casino del qual era propietària Na Consol Font de Mora i Vives, que pertanyia a una de les famílies de més important llinatge de la ciutat.

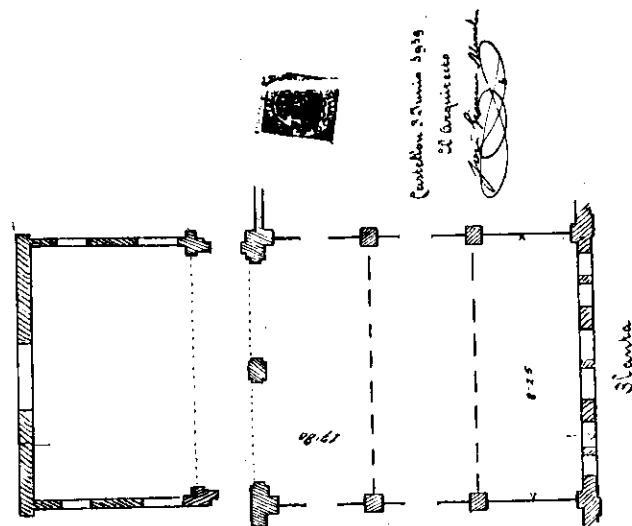
El gran Casino és una obra evidentment deutora dels edificis del segle XIX. És més bé una estructura historicista que aporta a la ciutat la seua monumentalitat d'acord amb el moment eufòric que viu Vila-real. Les altres dues grans obres que es realitzen a la ciutat són: l'edifici d'«Els Carlistes» de 1932 i la Caixa d'Estalvis de Vila-real (ara Bancaixa) de 1930, que corresponen a la segona etapa florecent.

L'edifici, de dues plantes d'alçada, té una enorme façana espectacular (Fig. 1). La planta baixa, que servia de *hall* era luxosa i tenia un piano i una sèrie de taules i butaques on els socis passaven el temps lliure. L'entrada estava flanquejada per tres portes amb arcs de mig punt amb columnes estriades sobre un gran pedestal. En la part de la clau de l'arc hi havia un relleu (2).

Proyecto de cubierta de la araña del Gran Casino de Villarreal (5' con una media)

Alzado

Planta

Fig. 1. Façana: en la part superior, la reforma de 1919. A.H.M.VII.

Fig. 2. Façana actual. Foto Autor.

Fig. 3. Detall de la façana. Foto Autor.

Sobre les portes una motllura amb gotes, referència a l'arquitectura barroca. Així, la porta era com un gran arc de triomf on s'adaptava la solució serliana d'arc sobre llinda. Als costats hi havia dues portes més, de menor interès.

A la primera planta, hi havia un llarg balcó sobre la porta. Les finestres rectangulars s'estrangulaven en el seu terç superior. Damunt les portes laterals hi havia dos balcons amb la mateixa disposició que la central. La balustrada donava al conjunt dels balcons un sentit clàssic i distingit alhora.

Damunt les finestres centrals hi ha una menuda arcada d'arcs cecs al centre dels quals apareixia el cartell: «GRAN CASINO». Aquests arquets són molt significatius del gust modernista; així veiem que els utilitza Francisco Mora en la façana del mercat de Colom de València, obra de 1914.

Finalment, a la segona planta hi havia unes finestres amb la seua part superior encorbada amb columnes als centres; element aquest que també s'hi veu, encara que amb variacions en edificis d'aquesta època. El cos central d'aquesta darrera planta desaparegué després de la reforma de 1919 portada a terme per l'arquitecte En José Gimeno Almela.

Aquest edifici fou centre de moltes festes, realitzant-se en ell fins i tot projeccions cinematogràfiques. La seua sumptuositat era reflex d'una societat i dels socis que el freqüentaven (Fig. 4 i 5), com diu Pérez Rojas: *Ser soci del*

Fig. 4. Interior de la primera planta, s'hi poden observar els casetons del sostre. Arx. Fot. F.F.

Fig. 5. Interior de la primera planta, s'hi poden observar els casetons del sostre. Arx. Fot.F.F.

Casino investia d'una espècie d'orde de cavalleria a la burgesia adinerada (3).

La burgesia s'apodera dels casinos; un exemple és el casino de l'Exposició de València, obra de Vicente Rodríguez (1909) destinat, com era costum, a la classe benestant. Segons Daniel Benito: *En el Gran Casino, Rodríguez amalgamà diferents estils per a obtenir l'edifici més luxós del conjunt, destinat únicament als socis del Casino entre els quals es trobaven les persones més benestants de la ciutat* (4).

Si seguim amb Pérez Rojas, veurem com assenyala que, per a l'Espanya del segle XIX, el Casino és un espill per veure la vida de la societat de l'època. És a partir de 1850 quan són fundats els casinos més rellevants d'Espanya. Però, quan realment el casino adquireix el seu caràcter eminentment burguès és a partir de 1870 (5). El casino de Sant Sebastià (1890), del qual parlarem després, fou un centre on concorria la més florent burgesia. Allí el joc tenia un paper molt important però, com diu Gómez Morán, en aquest com en altres casinos, es desenvoluparen activitats molt diverses: *...més clar, el Gran Casino, no és un lloc de jugadors sinó d'esbargiment (...)* Hi ha *café, restaurant, taules de billar i sala de lectura; mentrestant a la sala de festes, s'organitzen balls, representacions teatrals, ballet i concerts* (6).

En referència al Casino de Vila-real, és interessant observar quan es realitza l'edifici: 1910, data en què València es troba immersa en l'exposició nacional, fruit de la regional de 1909. En aquestes exposicions se segueix una conducta en certa mesura neorromàntica influïda per la recuperació del sentit nacional i popular (7). Sembla, segons el que recull Manuel Juan, que la mestressa del casino volia que: *el casino que ella havia demanat construir fos una còpia exacta del que hi havia en l'Exposició Regional valenciana i, en xicotet, que fos com una rèplica del Gran Casino de Sant Sebastià* (8).

L'estil emprat en el casino de València fou un dels més utilitzats a l'època: *... en el conjunt de l'edifici imperà l'eclecticisme neobarroc de gust francès que s'havia manifestat a l'exterior* (9). En una altra definició que fa Daniel Benito per a les obres executades per Ventura per a l'Exposició, afirma que: *L'estil utilitzat en aquestes construccions, com el to general de l'Exposició, estava influït pels contemporanis de París i Turin, i era una barreja d'estil Imperi francès, amb elements neobarrocs i modernistes, que dificultaven una correcta definició estilística*.

Aquesta influència també s'hi deixa notar a Vila-real a través del Gran Casino dins d'una composició eclèctica un poc influïda per un llenguatge neobarroc francès del II Imperi. Però molt bé haguera pogut decantar-se cap a altres variants nacionals com l'estil plateresc, barroc o mudéjar que marquen estils a partir de 1910 (10).

El Casino de Vila-real és deutor dels influxos de l'Exposició de 1910 però també de les influències que aquesta irradià cap a una vessant més neobarroca. Per això, les finestres de la primera planta ens fan enrecordar-nos d'algunes de les que conserva el Banc d'Espanya de València (José Astiz, 1913), connectat amb les mostres de les exposicions de París o Xicago.

En referència al casino de Sant Sebastià, obra de Luis Aladrán i Adolfo Morales de los Ríos (1890) aquest és un immens edifici en què s'observa la combinació de diferents estils: torres medievals amb balcons del barroc francès, accesos propis de Garnier, arcades rebaixades que evoquen el renaixement espanyol i, vorejant l'entrada, es destaca aquesta amb una composició d'influència barroca italiana (11). La relació amb el Casino de Vila-real s'hi veuria a les tres portes d'accés amb arcs de mig punt i amb el mirador barroc-francès.

En definitiva, el Casino de Vila-real segueix les línies marcades per aquests dos casinos però dista molt del que arribaren a ser.

Tammateix, les relacions amb d'altres casinos no s'adscriuen tan sols al Casino de València o al de Sant Sebastià. També caldria anomenar el de Múrcia, el segon cos del qual té algunes concomitances amb el de Vila-real. La façana fou realitzada en 1902 i en ella sobreixen les arcades i l'abundant obra escultòrica, com eren els caps de dos lleons que a manera de sabates es col·loquen sota el balcó principal (12). A Vila-real hi ha quatre caps de lleó sobreixint de la façana, dos als extrems i dos al centre. La decoració a base de gotes i el frontó corb es reflexen als dos edificis.

A la veïna ciutat de Borriana també es deixa notar l'estil barroc-francès, sobretot als balcons d'alguns edificis (13).

Però el que li dona al Casino de Vila-real un segell particular és la incorporació, entre els arquets de la façana, uns taulellets pintats que donaren un toc modernista de vessant valenciana que està tenint lloc en aquests moments.

1910 és una data decisiva per a l'arquitectura del País Valencià i moment en què sorgeixen una sèrie d'edificacions producte d'una creixent classe mitjana-alta. Aquests nous edificis són les viles i els hotels propers a la mar. Així sorgeixen les segones residències de la platja de Benicàssim com Villa Victoria, Amparo, o María, que segueixen les directrius constructives del que es fa al nord d'Espanya: Santander o Sant Sebastià i fins i tot la zona de Biarritz.

Anys després, el 5 de juny de 1919, la mestressa del Casino, Na Consol font de Mora, sol·licita a l'Ajuntament la reforma d'aquest: *...Desitja construir una coberta al terrat de l'anomenada casa segons el plànol que s'adjunta* (14).

La llicència se li concedeix el 17 de febrer de 1920, donant-li de termini per a l'execució de les obres sis mesos.

Com hem assenyalat abans, l'arquitecte encarregat serà José Gimeno, arquitecte municipal, el qual farà en el cos central superior un canvi que consistia en crear una espècie de galeria amb columnes entre les finestres amb un balconet. En la part superior hi ha un frontó en forma de voluta, en el centre del qual s'obri una decoració en forma d'escut. Aquest model es veu repetit a alguns magatzems de taronja de la ciutat.

Amb aquest aleró es trenca la pesadesa de la façana, dinamitzant-la i actualitzant-la, apropant-la més als gustos que corren.

L'arquitecte que dissenyà el cos principal de l'edifici no ens consta, però apuntem la possibilitat que fos Francisco Tomás Traver, el mateix que en 1904 féu *El Círculo Artístico y literario* de Castelló.

5.3 El Sindicat Sant Isidre.

El 28 de febrer de 1927, el president del sindicat de Sant Isidre de Vila-real, En José Llorens Rubio, sol·licita a l'Ajuntament el permís per reformar la façana de la casa que serveix de seu a aquesta associació. Aquesta casa es trobava al número 11 del carrer Major Sant Jaume.

El permís es concedí el 31 de març de 1927 per l'arquitecte municipal, José Gimeno Almela (15).

El projecte de la reforma portava la signatura d'un il·lustre arquitecte, Francisco Tomás Traver, que realitzà interessants obres en Vila-real així com en Castelló.

La reforma consistia en la modificació de la porta d'accés al Sindicat. Es col·locaren entre les dues portes d'entrada quatre columnes de ferro (Fig. 6).

Aquestes columnes sostenien unes bigues també de ferro. Les columnes eren de fust esbelt amb la base soterrada i un capitell eclèctic de difícil identificació.

Aquest és l'únic exemple que hem vist en la ciutat de la utilització del ferro vist com a material constructiu, si exceptuem els suports emprats en les cobertes d'alguns edificis. L'enreixat de l'Arxiprestal utilitza el ferro però en aquest cas es fa un ús decoratiu i no es tracta d'un element sustentant com al Sindicat Sant Isidre.

Aquesta és una aplicació pràctica dels nous materials que s'estan utilitzant ja des de finals de segle XIX. El sentit estètic està ben assimilat i fa alhora una doble funció pràctica i decorativa.

Actualment encara es conserven aquestes columnes però estan cobertes

El 1933 veiem quines associacions hi ha: *Junta directiva de l'associació d'obriers de camp, president Pascual Llorca Fuster; Sindicat de carreters, José R. Serra Fuster; societat d'obriers fusters «El Bosell», Joaquín Mezquita Ribes; Associació d'obriers de vila «La constructora», Vicente Gil Martí; Associació de maquinistes i mecànics «El motor», Santiago García Rubert; i Sindicat Catòlic d'obriers barbers i perruquers, Benjamín Llorens Notari* (18).

L'obra en concret consistia en l'elevació d'una coberta o doble vessant, sostinguda per una armadura Polonceau de tirant recte amb una pèndola àmplia i dues tornapunts reforçades a cada costat. Aquest procediment és molt útil per salvar llums de fins 14 metres (19).

L'edifici tenia un cos baix amb diverses portes i la mateixa quantitat de finestres, amb arc de mig punt i una balustrada de 12 metres. Aquest balcó es construí en maig de 1906 (Fig. 8), poc temps després de traslladar-se al seu nou edifici (20). L'últim cos, el més nou, utilitzava una sèrie de finestres apariades. Aquest tipus de finestres s'utilitzen als cossos alts d'alguns edificis de la ciutat, com la casa nº 16 del carrer Major Sant Doménec.

El conjunt apareix sobri però amb elements historicistes, englobat en un eclecticisme sever i funcional, adaptat a la funció de l'edifici: ser seu d'associacions obreres.

Actualment l'edifici ha desaparegut, ja que es trobava al cantó dels carrers Pere III i Cova Santa. Actualment hi està la seu d'U.G.T.

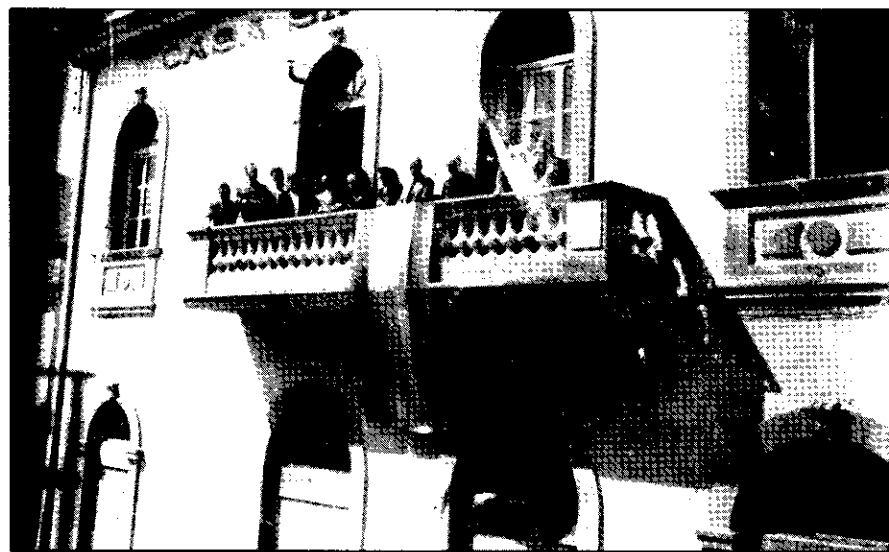

Fig. 8. Discurs en el balcó del Centre Obrer. Arx.Fot. F.F.

5.5 Casa social de «Els Carlistes»

Aquest edifici és un dels més significatius de la ciutat. Tingué diversos projectes fins que s'aconseguí, amb el tercer, l'edifici que els associats pretenien.

El primer projecte fou anterior a 1932, dissenyat per Luis Ros de Ursinos. Aquest no fou autoritzat per l'Ajuntament. Sembla que els governants de l'Ajuntament no veien bé que es construïra a la ciutat un cercle Carlí legitimista i, així, la negativa a la seua edificació fou persistent.

El 30 de maig de 1932 En José Vicent Richart sol·licità, com a particular, permís per edificar una casa al cantó dels carrers Gasset i Tàrraga, números 56 i 2 respectivament, per segona vegada (Fig. 9 i 10). Aquesta argücia d'indicar que la casa seria d'ús privat no li serví de molt, ja que el 23 de juliol de 1932 es notificà a Sr. Richart la negativa de l'Ajuntament al·ludint que l'edifici no responia a la normativa vigent, vegem el que diuen:

D'acord amb l'article 279 de les Obres Municipals, l'alçada de la façana que ha de tenir l'edifici al carrer Tàrraga, no pot excedir de 15,25 metres medits de la rasant de la vorera fins el límit màxim de la coberta.

Ara bé l'Il·l·m. Ajuntament pot dispensar com en altres casos que l'edifici sobrepassi l'alçada permesa per les Ordenances Municipals. Però, perquè açò siga possible, ha d'haver un motiu artístic d'ornat públic, cosa que, en aquest cas, no pot aquesta comisió apreciar ni existeix amb l'examen aïllat de l'edifici en projecte. Ja que, independentment de la bellesa d'aquest, és de gran interès municipal que la incorporació a la massa de construccions existents resulte al menys fàcilment comprensible i agradable. Per aquestes consideracions, la comisió que dictamina estima necessari que el sol·licitant aporte un croquis, perspectiva que permetrà formar judici de com quedarà la massa de construccions de referència per proposar immediatament l'acord municipal més procedent (21).

Aquest projecte presenta un edifici de dues plantes amb una torre al carrer Gasset i una altra al cantó del carrer Tàrraga. Tot el cos de l'edifici presenta estries horitzontals imitant permòdols.

En la planta baixa hi havia una porta al carrer Gasset (avui Pere III) i una altra pel carrer Tàrraga (ara carrer Major Sant Jaume). En la primera planta hi havia un frontó sobre permòdols en el centre del qual apareixien les inicials del sol·licitant - J. V. -. A més, hi havia sis finestres amb un relleu a la part de la clau. A l'altre carrer, a més de la porta, hi havia una finestra amb, dues (la porta i la finestra) presentaven l'element decoratiu de les anteriors.

A la primera planta apareixien, al front llarg, deu finestres, quatre de les quals tenien arcs de mig punt amb ressalt a la clau i decoracions en forma

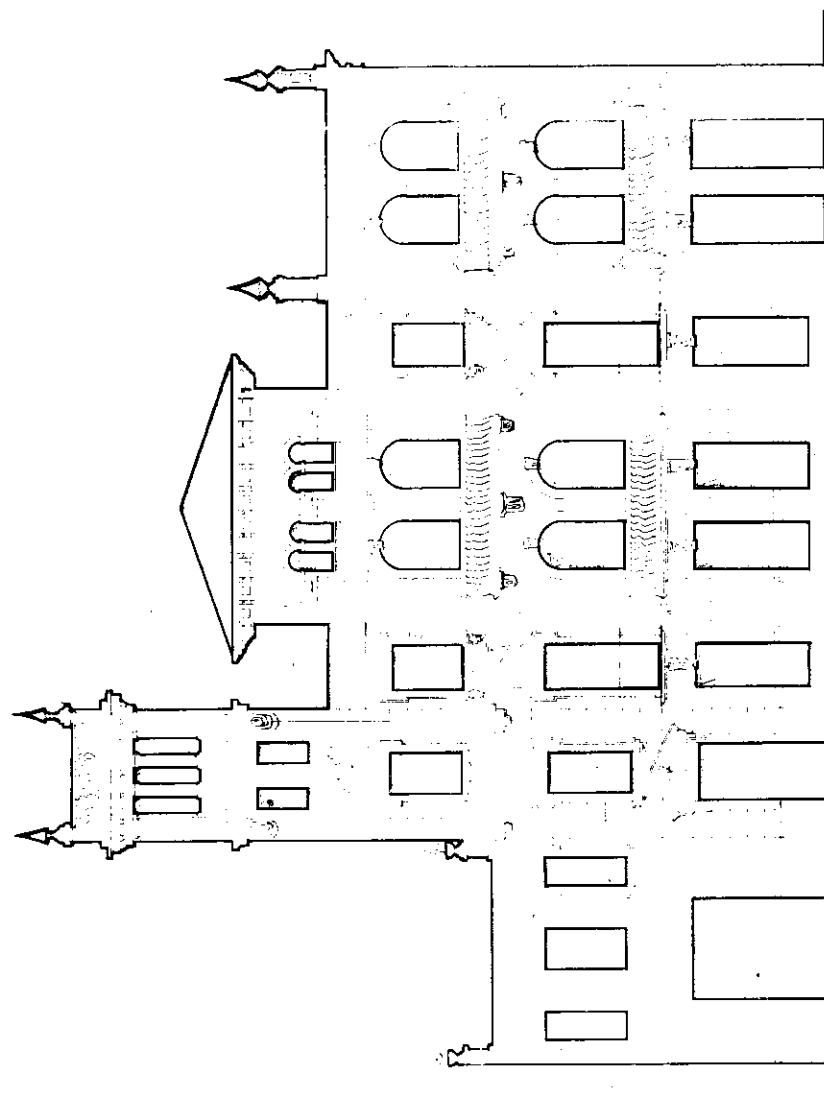

Fig. 9. Segons projecte presentat en maig de 1932. Façana del carrer Tàrraga i Gasset. A.H.M.Vil.

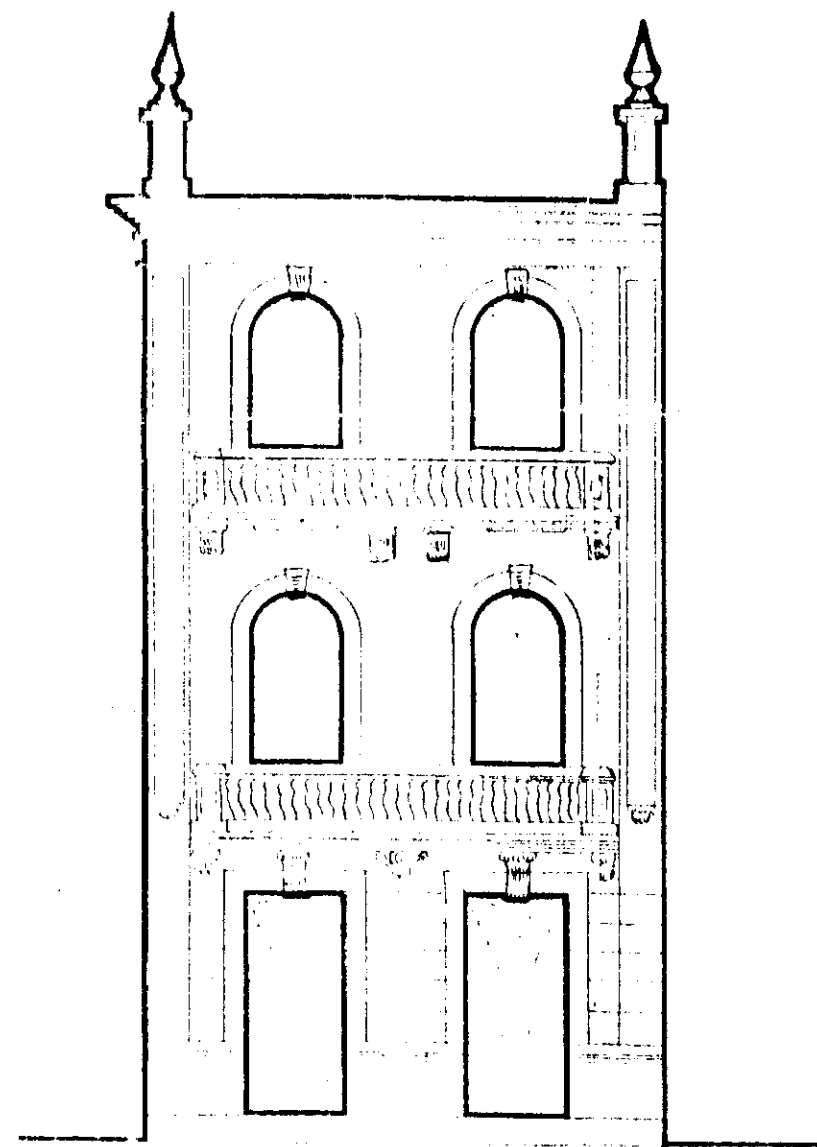

Fig. 10. Segons projecte presentat en maig de 1932. Façana del carrer Tàrraga i Gasset. A.H.M.Vil.

de volutes a l'arc, en un sentit molt classicista. Aquesta estructura es repeteix a la segona planta, però ací destaquen les dues torres.

Una torre té terrat amb una balustrada amb ornaments en pinacles i l'altra presenta un sostre inclinat a quatre vessants. Aquesta és la que sobrepassava l'altura reglamentària i, segons l'ajuntament, no tenia ningun ornament ni motiu artístic.

La distribució interior era a la planta baixa la següent: una gran sala i serveis. A la primera planta hi hauria cuina, serveis i saló; a la segona, biblioteca, menjador, serveis i habitacions; a l'última, habitacions i terrat.

Com és obvi, el projecte hagué de modificar-se i En José Vicente Mas insistí sol·licitant permís altra vegada el 12 de Desembre de 1932, acompanyant un nou projecte (Fig. 11, 12, 13 i 14). Per fi el 31 de desembre es resolgué favorablement i s'autoritza la construcció.

L'arquitecte, Luis Ros de Ursinos, un poc cansat de tants projectes, en una carta enviada al secretari de l'Ajuntament En José Fabra li demana que: *...detinga uns dies l'informe de l'anomenat projecte per evitar dificultats que podrien presentar-se si s'informa d'acord amb els plànols presentats i després aquests hagueren de ser modificats per estimar-ho convenient el propietari* (22).

Així doncs, el plànol que es durà a terme és l'aprobat en desembre de 1932. Aquest millorava sensiblement l'anterior, encara que mantenia la traça fonamental. La variació més notable apareix en el canvi de les torres, passant la del carrer Tàrraga al carrer Gasset i a l'inrevés. Amb aquest senzill però important canvi se salva l'obstacle de l'Ajuntament ja que la torre del carrer Tàrraga resulta sensiblement més artística i harmònica que ho era en l'anterior projecte.

Amb tot, s'eliminen algunes finestres i les altres es refan amb arc de mig punt, més artístic. Molt interessant és la decoració en forma de draperia que es realitza a la façana. Aquest element es repeteix en altres edificis de la ciutat, sobretot en miradors, com el del carrer de l'Estació, al costat del magatzem de Cabrera (23). Un altre punt destacable és la manera emprada als balcons més menuts, molt millor elaborada i sense dubte hereva dels gustos locals ja que hi ha molts exemples a la ciutat.

Aquest edifici està influït pel gust classicista i en línia directa amb el Casino Antic de Castelló, realitzat en 1926, que entronca amb la veta més casticista del que està realitzant-se en aquest principi de segle. El Casino Antic de Castelló també té una torre en un cantó amb finestres amb arcs de mig punt, com en Vila-real. Però la seua decoració tendeix més cap al neoplateresc, cosa que no s'evidencia a l'edifici de Els Carlistes. Les seues línies no són tan clares, però el que sí que és obvi és que rep les seues

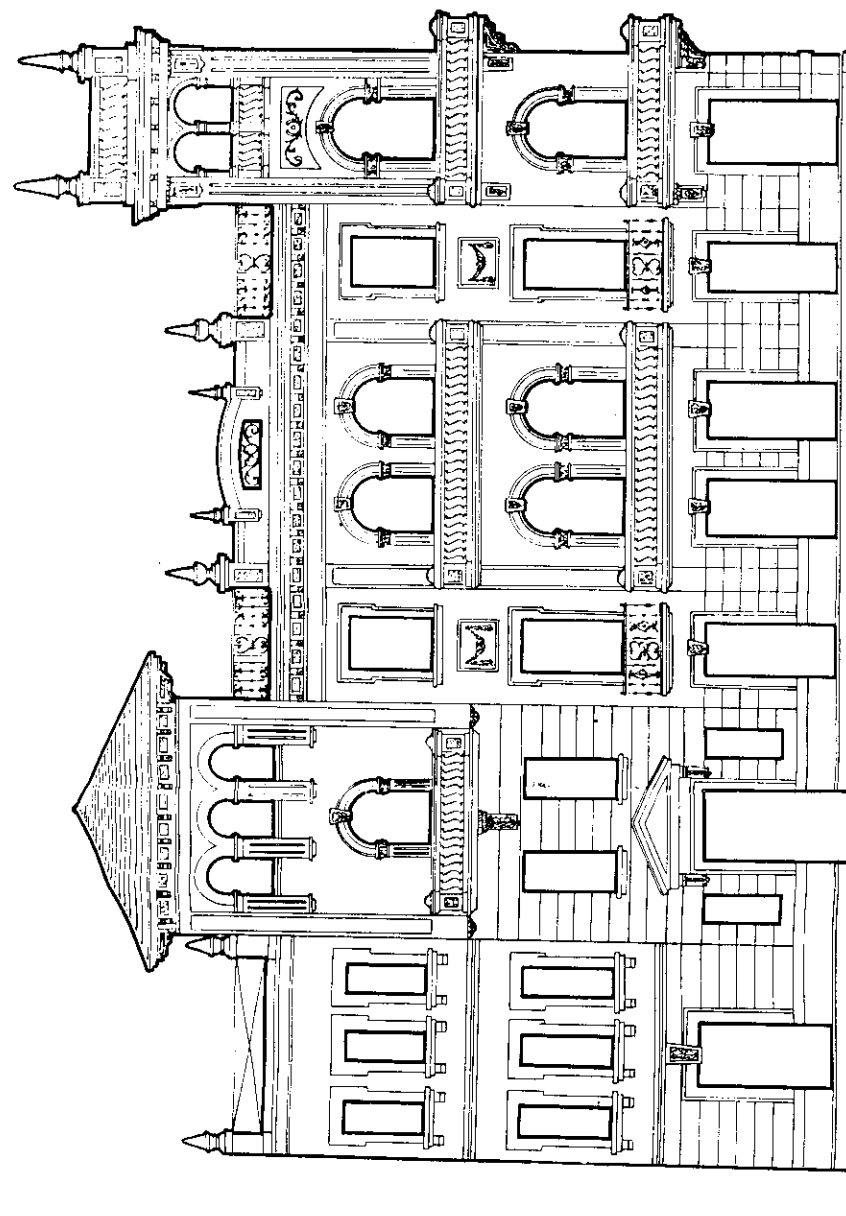

Fig. 11. Projecte definitiu on s'aprecia la façana al carrer Tàrraga. A.H.M. VII.

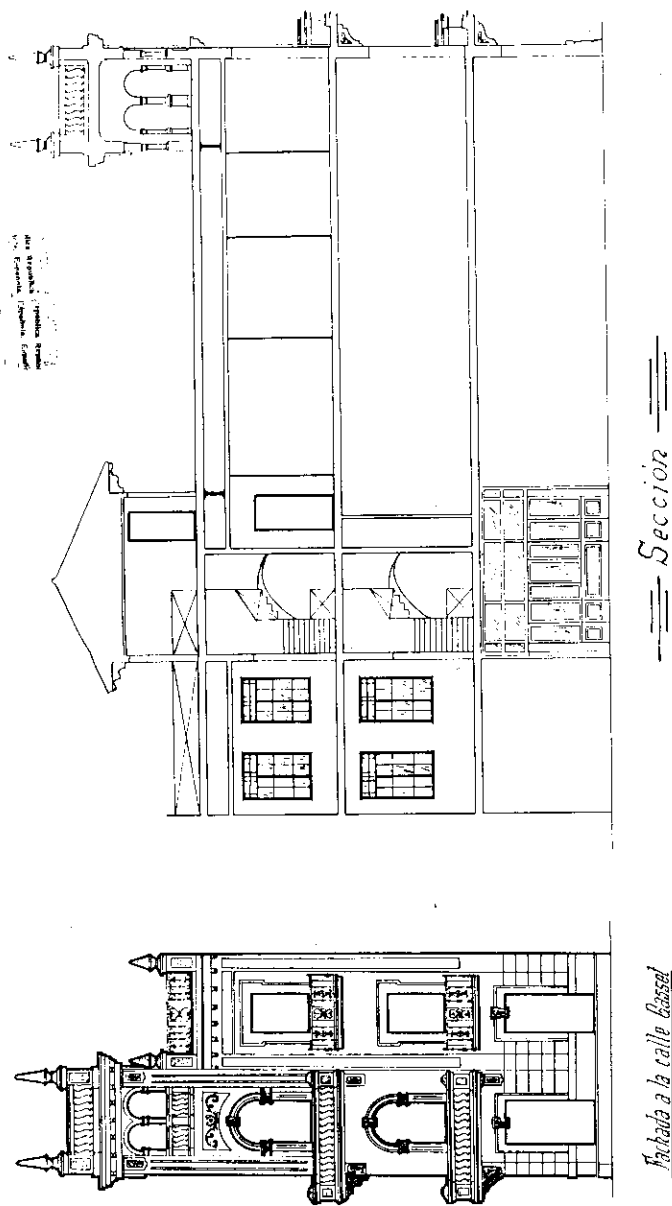

Fig. 12. Projecte definitiu on s'aprecia la façana al carrer Gasset. A.H.M.VII.

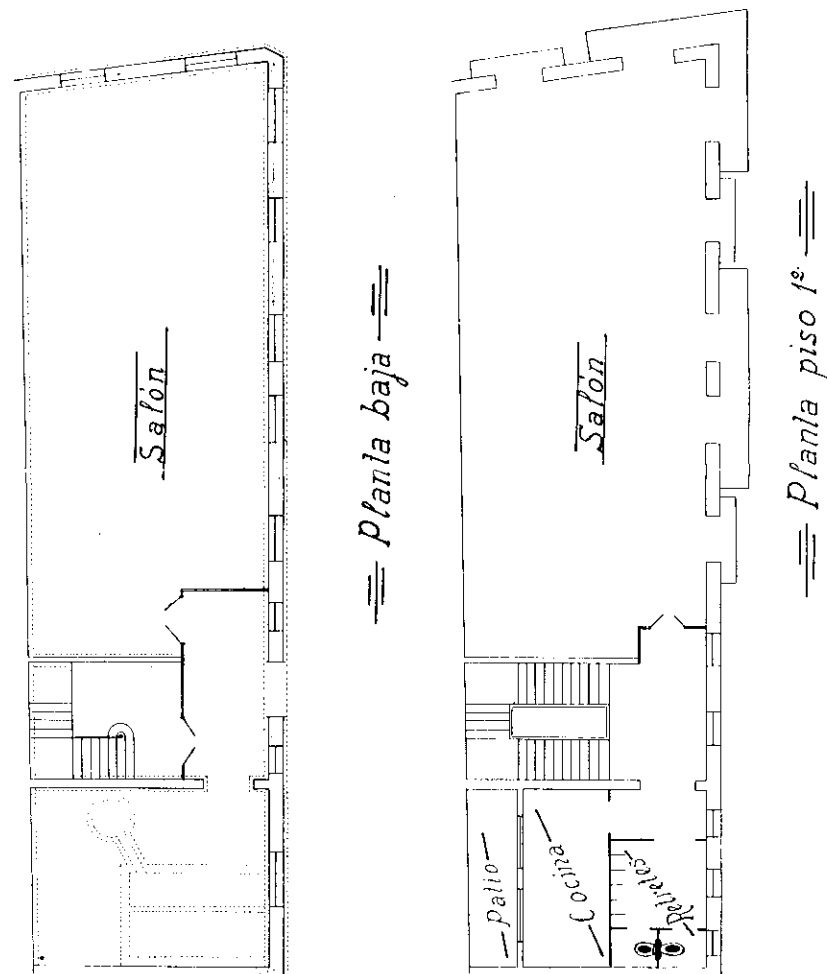

Fig. 13. Projecte definitiu on s'aprecia la distribució interna de la planta baixa i del primer pis. A.H.M.VII.

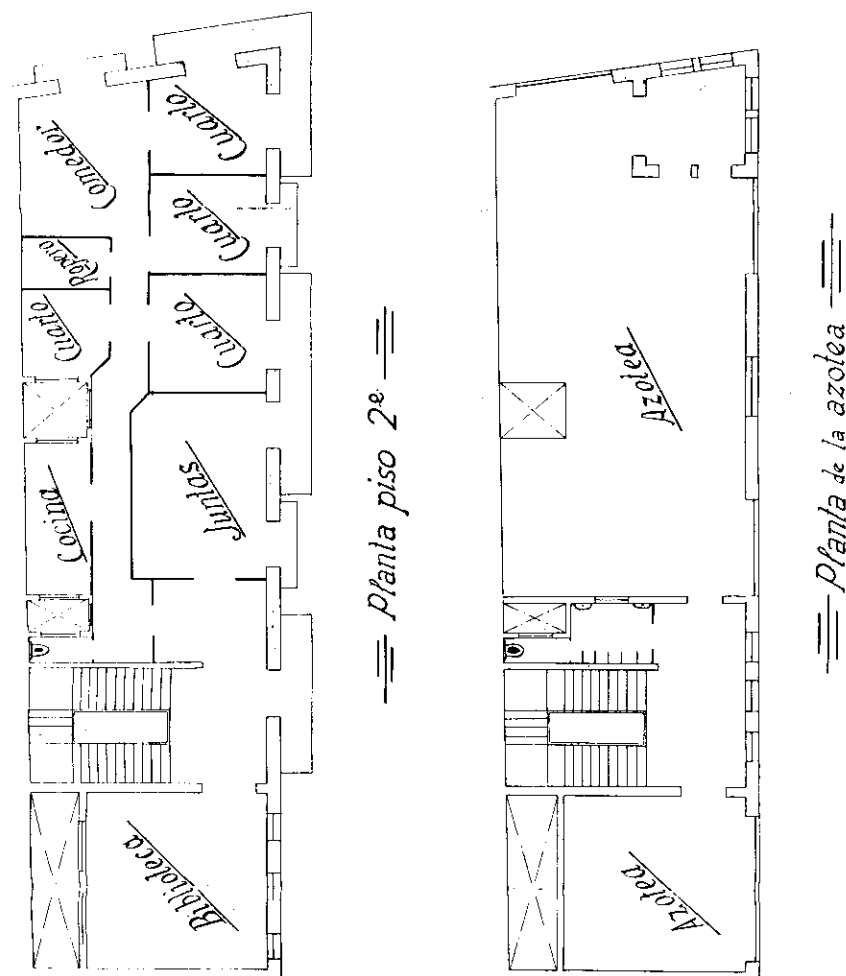

Fig. 14. Projecte definitiu on s'aprecia la distribució interna de la segona planta. A.H.M.VII.

influències. Un altre exemple seria el Col·legi Notarial de València realitzat en 1924 per Manuel Peris Ferrando, on el seu últim cos i les seues torres tenen un clar paral·lelisme (24).

Al Col·legi Notarial de València també hi trobem una característica que es repeteix a l'edifici de Vila-real: els pinacles que coronen la construcció, aquests ornaments evocuen gustos arrelats en el neoclassicisme, evolucionant fins l'actualitat. Aquests elements són nombrosos en construccions de principis de segle com, per exemple, la casa nº 18 de la plaça de la Pau de Castelló.

L'edifici anomenat popularment Els Carlistes (Fig. 15), s'integra en un corrent que, iniciat el 1915 per posar una data emblemàtica, abarcarà tota Espanya integrant-se en les varietats regionals; això és l'arquitectura nacional i la seua conseqüència, la regionalista (25).

En 1913 ja es convoca en Sevilla un concurs per realitzar façanes amb indubtable empremta nacional (estil sevillà, segons Villar) que recollia tots els estils que participaren a la capital andalussa i s'excloué l'anomenat *Estil Modernista* (26). Açò fou una mostra més d'allò que s'estava gestant i que eclosionarà en 1929 amb l'Exposició Iberoamericana.

El nacionalisme recollirà diverses influències estilístiques com el renaixement. Però la seua única eixida serà el regionalisme on els estils *històrics*, com el renaixement, es moldejaren segons els condicionaments propers a la comarca on actuen (27).

Així l'edifici de Vila-real ha estat anomenat, erròniament, renaixentista; i no és només això. Rep les influències dels edificis que es projectaven a Sevilla i a altres parts d'Espanya, però especialment a la capital andalussa. Això es deu a què fou centre irradiador, en 1929, dels gustos constructius, i perquè Vicente Traver, director de l'exposició, treballà en Vila-real a partir de 1933.

En Sevilla es realitzen edificis amb torrasses amb teulats a quatre aigües i amb arcs de mig punt amb pinacles, com la casa Ysern de Vicente Traver (1917-20), la Casa Ildelfonso Marañón (1912-14) de José Gómez Millán, que utilitza garlandes com a element decoratiu.

És a partir de 1923 i fins a 1930 quan es farga el que Villar ha anomenat regionalisme madur amb arquitectes com Aníbal González, Juan Talavera, José i Antonio Gómez Millán i el propi Vicente Traver.

González i Talavera aporten a "Els Carlistes" un model constructiu on les torrasses, amb arcades i claus ressaltades s'uneixen amb els frontons triangulars. Però tal vegada Talavera tinga una concepció casticista neobarroca en el sentit absolut de la paraula, tanmateix Aníbal González és casticista a l'hora de la incorporació de materials locals a l'arquitectura (28).

Fig. 15. Estat actual de la façana. Foto Autor.

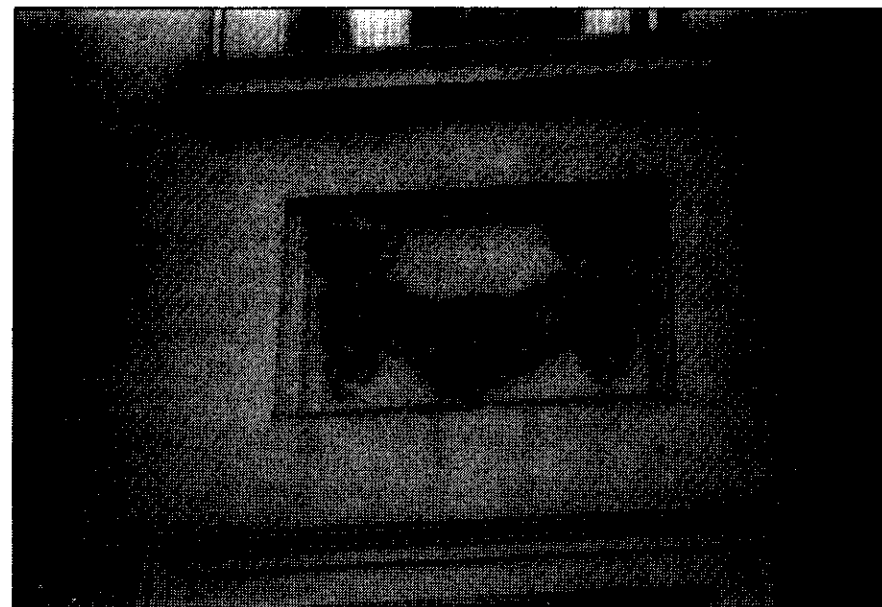

Fig. 16. Detall de la façana. Foto Autor.

Un exemple del que féu Talavera, aquesta vegada amb José Espinau, és la Casa homenatge a Aníbal González (1930-31).

En referència a Vicente Traver hem d'assenyalar que, amb una actitud més neobarroca, concep els edificis des d'un punt de vista més ornamental encara que utilitza els elements casticistes però en forma de prèstec. La seua obra sevillana d'aquesta darrera etapa té, deixant de banda alguns trets comuns a l'obra de "Els Carlistes", un sabor que s'apropa més al projecte reforma de Sant Pasqual de 1943, projecte més clàssic en la seua concepció del que pretén ser l'obra del Carrer Pere III de Vila-real.

Per concloure direm que malgrat les evidents influències que rep l'edifici de Vila-real, no només d'Andalusia sinò també de València i del regionalisme espanyol en general, té la seua personalitat pròpia, que és una de les característiques del regionalisme.

Un detall seria la decoració de garlandes en què apareixen cítrics (Fig. 16), sobretot taronges, fruita característica de la localitat que ens evoca detalls dels motius regionalistes de l'Estació del Nord de València segons afirma I. Aguilar (29).

5.6. La Caixa d'Estalvis de Vila-real.

Aquest edifici creat per a la Caixa d'Estalvis de Vila-real és actualment la seu de Bancaixa, situada al carrer Major Sant Jaume, prop de l'edifici de *Els Carlistes*.

La Caixa es fundà l'1 de juliol de 1911 i tenia el seu domicili social al nº 10 del carrer Mare de Déu de Gràcia (30).

El president i generador de la idea fou En José Vicente Usó Latorre, qualificat com terratinent i fundador del setmanari *El Agrario*. El vicepresident fou José Latorre Arrufat Rochera i el secretari César Hernández Ramos.

La seua intenció inicial fou la de servir de suport als agricultors i potenciar el desenvolupament de la ciutat en tots els àmbits; com diu Traver: per afavorir els treballadors (31).

Passat el temps i augmentant la prosperitat de la ciutat i de la Caixa d'Estalvis, es decideix el 1930 realitzar-se un edifici més digne i de majors proporcions, com a mostra de l'esplendor. Així el 29 de juliol de 1930, sent president En Joaquín Coret Moreno, sol·licita permís a l'Ajuntament per enderrocar dues cases de la seua propietat situades al carrer Major Sant Jaume als números 52 i 54, i construir al seu lloc un edifici (32).

El permís es concedeix el 5 d'agost de 1930. Per a realització de les obres es contracta l'arquitecte català Eugenio Pedro Cendoya que realitzarà a Vila-real diverses obres com les escoles patrocinades pel Sindicat Catòlico-Agrari, inaugurades el 8 d'octubre de 1929 (33). En 1927 realitzà per a la mateixa societat un edifici al carrer Sant Antoni que entronca directament amb el de la Caixa d'Estalvis.

Així en el carrer Major s'alça un edifici massís i contundent, sòlid per tots els costats. Aquesta sensació vé molt bé ja que es tracta de la seu d'un banc (caldría veure per exemple el Banc d'Espanya de Castelló).

La façana de la Caixa es disposa en tres cossos (Fig. 17 i Fig. 20): La planta baixa destaca per un gran sòcol sobre el qual es disposen blocs de pedra treballada. Del mur destaca la porta principal de ferro forjat i a ambdós costats sengles finestres amb arc de mig punt. Ací les pedres de la façana es disposen en forma de dovelles sobre l'arc, amb un sentit clàssic medieval. Una sanefa separa el primer del segons cos; aquest, el més ampli, té un gran finestral que serveix de balcó amb una balustrada, als costats, quatre columnes adossades, insinuant capitell i base, que disposades dues a cada costat emmarquen una motllura d'inspiració propera al barroc final (34).

El tercer cos el forma una construcció en forma de templet amb arc de mig punt amb clau ressaltada. A la part superior apareix un grup escultòric, obra de José Ortells. Aquesta escultura sembla tenir un significat: fer una

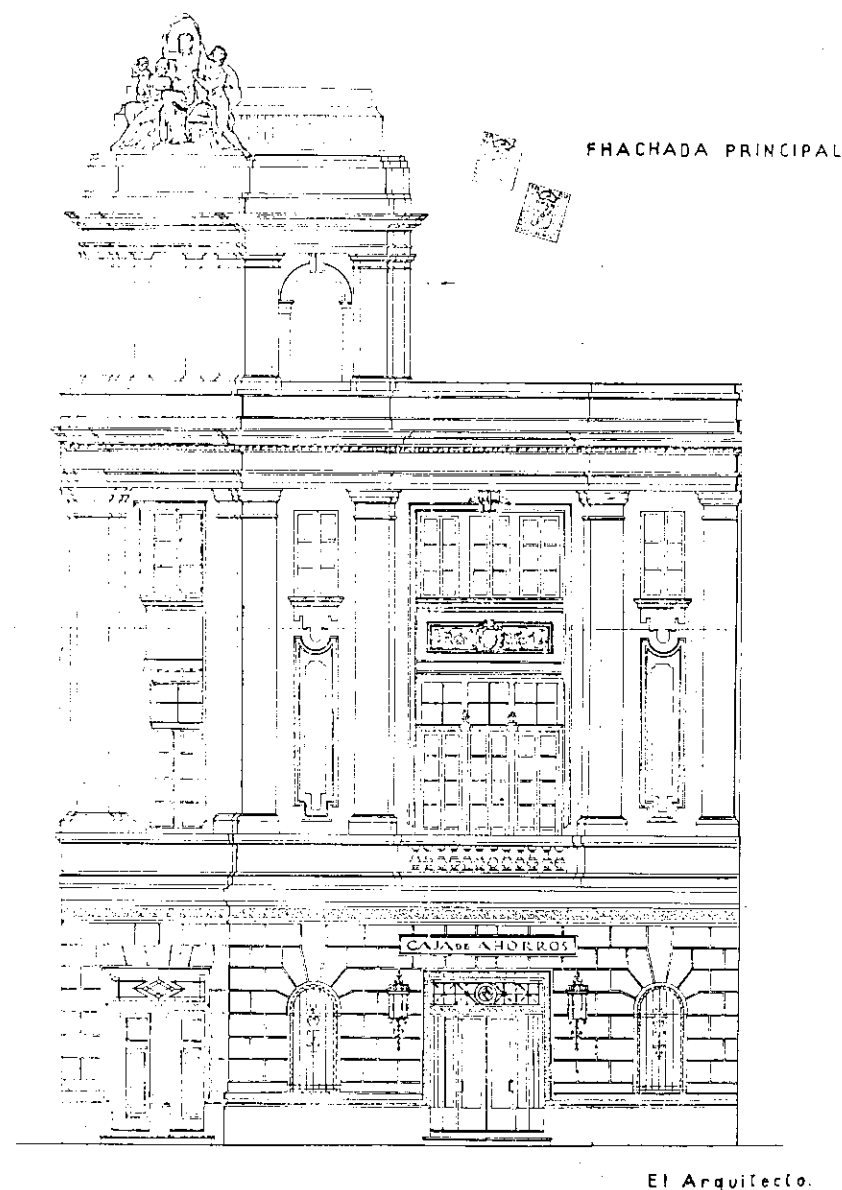

Fig. 17. Façana.A.H.M.Vil.

al·legoria de l'estalvi. És un grup amb un sentit classicista de formació piramidal. Redordem-nos dels grups escultòrics de la plaça de Catalunya a Barcelona en què participà Ortells.

També en 1923 relitza a Cartagena el monument a Maiquez que evoca aquesta atmosfera classicista que estem comentant (35).

Interior (Fig. 18,19,21,22,23 i 24): Indubtablement no es detingueren en despeses a l'hora de realitzar aquest edifici. Es compona d'un gran hall, que donarà pas, per mig d'una porta, a les oficines de l'entitat. Aquest hall està disposat en forma ovoidal emmarcat per setze pilars quadrats; tot dins un espai gairebé rectangular. El terra és de petites tessel·les que formen un mosaic que fa pensar en la decoració interna de l'estació de tren de València o el terra de la casa nº 18 del carrer Major Sant Doménec. En un dels costats llargs de l'ovoide s'alça una escala de tipus imperial, que obri els braços a dreta i esquerra. Amb motiu, segurament, de la falta d'espai per no destorbar l'entrada a les oficines, aquesta escala es disposa de forma prou empinada amb esglaons curts i alts que redueix, en pujar, a eixe sentit imperial que inicialment té. L'escala té barana amb passamà de fusta i ferro forjat amb incrustacions de metal daurat insinuant volutes.

A la primera planta es troba el saló de sessions. La porta d'entrada està distribuïda entre sis casetons. Als costats de la porta i a l'interior del saló s'han disposat columnes corínties amb base, fust acanalat i fulles d'acant al capitell. El sentit clàssic ací s'accentua per ser el lloc on es celebren les sessions i sembla que el calssicisme dona sensació de solemnitat.

La segona planta era la vivenda del conserge i durant algun temps del director de l'entitat, per això ha estat molt modificada i enfocada a l'ús particular dels seus ocupants.

Així doncs i resumint, el conjunt és una amalgama d'influències. Contrasta l'exterior auster amb un interior molt cuidat. És un edifici destinat a una finalitat molt concreta i, per tant, ha d'identificar-se amb l'objecte a què està destinat; per això les versions sobre bancs són nombroses, així la Caixa d'Estalvis de Múrcia (1920) té un disseny arquitectònic emparentat amb el de la de Vila-real (36).

Amb dades addicionals, direm que la Caixa d'Estalvis de Vila-real s'inaugurà el 12 de novembre de 1933, amb participació de nombrós públic, llegint el secretari En César Hernández un informe detallant que del pressupost inicial de 8.625 pessetes de 1911 es passà a més de 7 milions, donant aproximadament 50 milions, dels quals el 80 % es donaren en préstecs per a la rompuda de terrenys de secà (37).

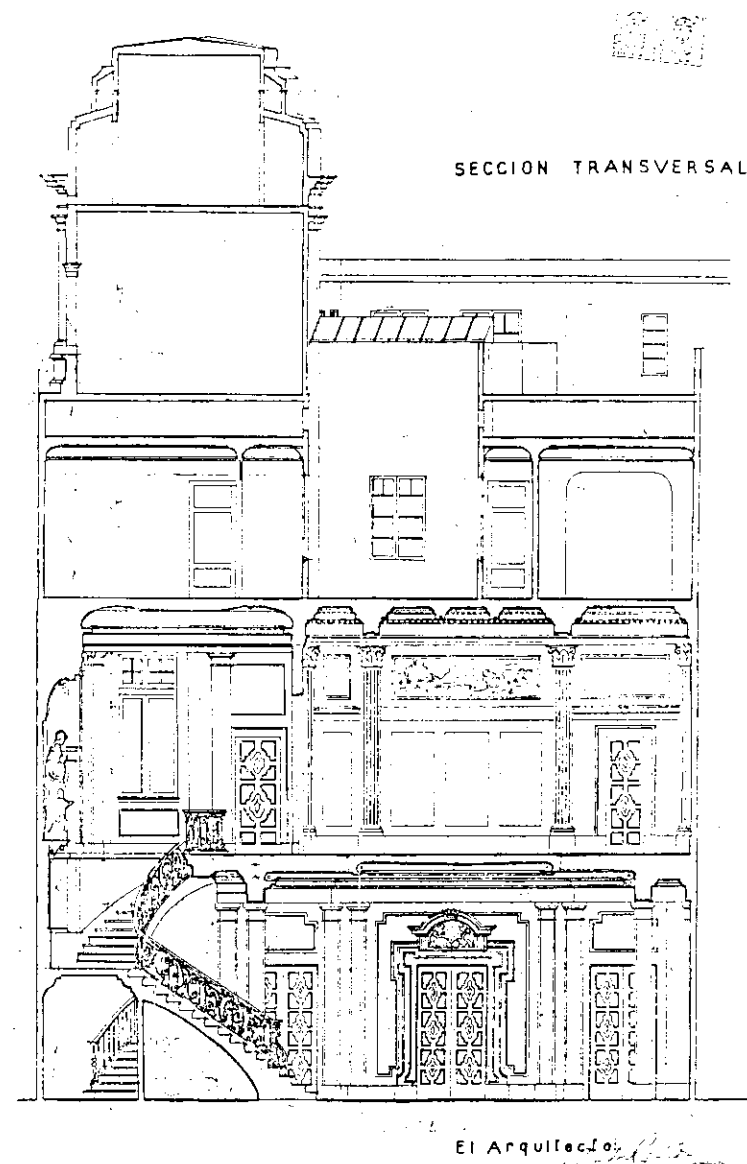

Fig. 18. Secció. A.H.M.Vil.

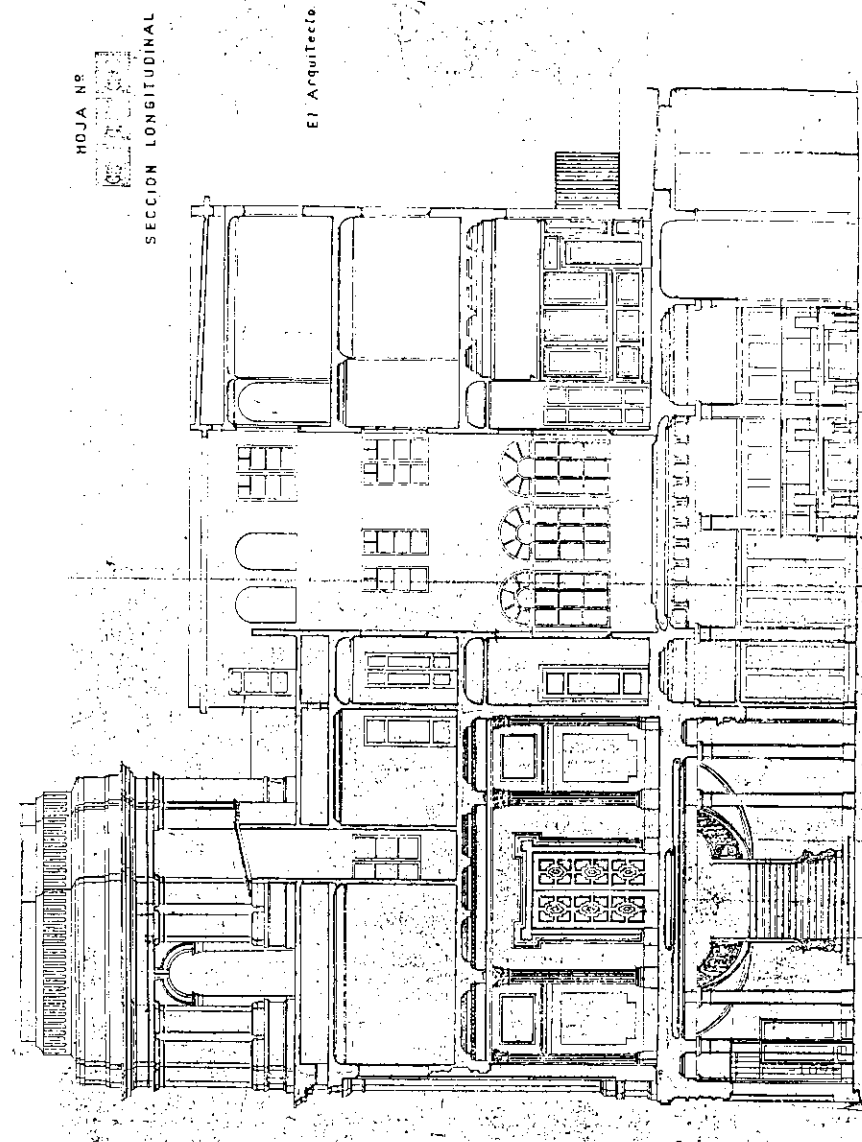

Fig. 19. Secció longitudinal. A.H.M.V.VII.

Fig. 20. Façana, Foto Autor.

Fig. 21. Interior. Foto Autor.

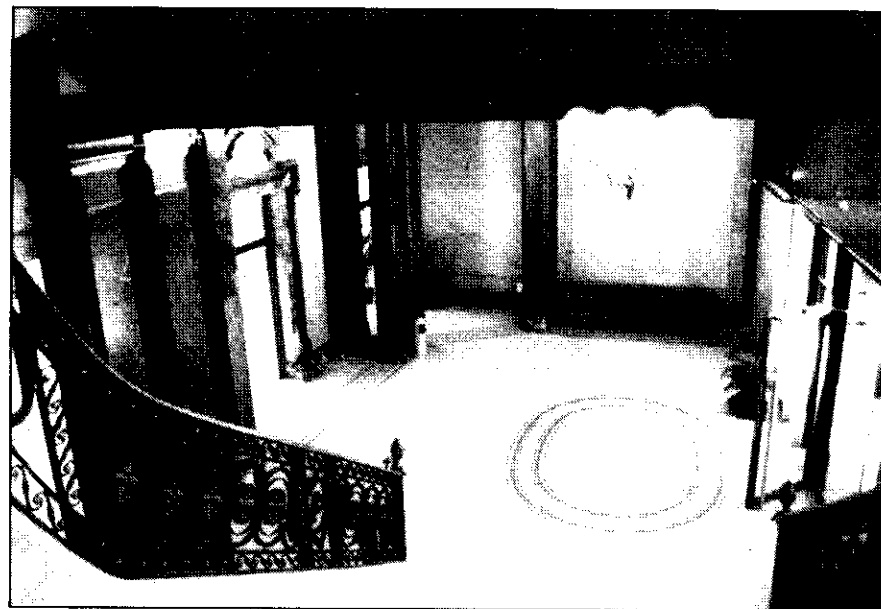

Fig. 22. Escala d'accés al primer pis. Foto Autor.

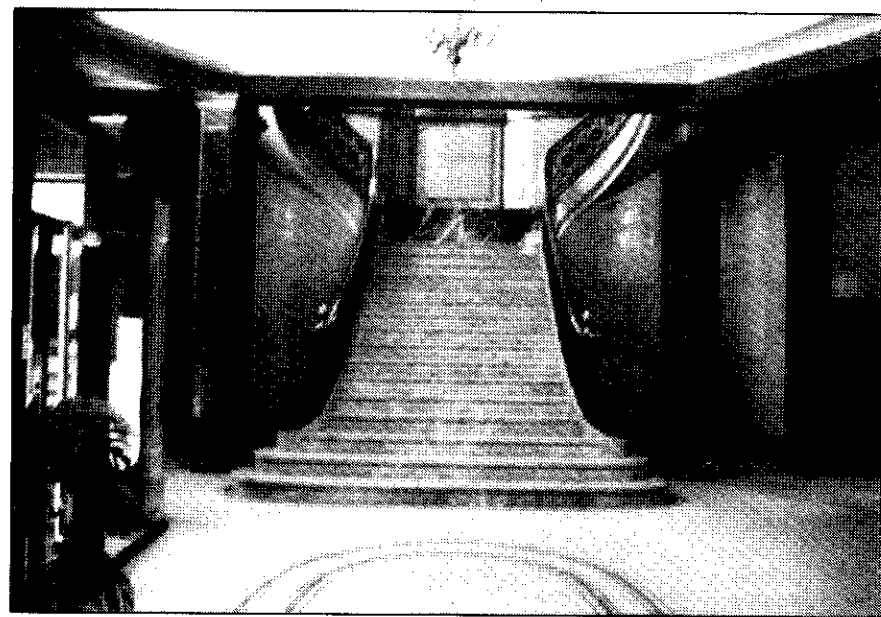

Fig. 23. L'escala. Foto Autor.

Fig. 24. Detalls de l'escala. Foto Autor.

5.7. L'edifici del Sindicat Agrícola-Catòlic.

Aquest edifici, que donava a la plaça de la Constitució, cantoner amb el carrer Major Sant Doménec, ocuparà mitja illa. Tingué una reforma important en la seua façana principal i es construí també un cos d'edifici que l'unia amb el carrer posterior o de Sant Antoni.

5.7.1 Reforma façana, plaça de la Constitució.

Miguel Cantavella Moreno, com a secretari del Sindicat Agrícola-Catòlic de Vila-real, sol·licita a l'Ajuntament, el 31 d'octubre de 1934, la reforma de la seua casa social, sota les següents característiques: *millora d'aspecte exterior a la casa nº 2 de carrer Fermín i Galan (després, Major Sant Doménec) d'aquesta ciutat que dona també a la plaça de la República en la forma que expressa el plànol que s'adjunta i en el qual es defineixen amb tinta roja les variants, sent la principal la substitució dels balcons de la façana principal per un balcó que incloga els tres actuals, i els dos de la plaça, així com també picar, rejuntar i lluir les dues façanes anomenades* (38). (Fig. 25).

Es concedeix llicència l'1 de novembre de 1934 ja que l'edifici està afectat pel plànol d'aliniacions de la ciutat segons la regla 3ª de la R.O. de 12 de març de 1878 que les regula. Només es fa una objecció: que no es permetrà, en la construcció dels brancals i les llindes de la segona planta, ninguna modificació dels materials existents.

Més que la reforma en ella mateixa, és interessant la preocupació de l'entitat per la *millora de l'aspecte exterior*. La preocupació per l'estètica està present en els edificis de l'època, la balconada donava a l'edifici un aspecte exterior més lluit. L'utilització massiva del ferro harmonitzava la façana. (Fig. 26 i 27).

L'altra modificació consisteix en la col·locació d'unes boles en la part superior de l'edifici, així es dona al conjunt un caràcter més clàssic que, a judici dels membres del Sindicat, donava més prestigi al conjunt.

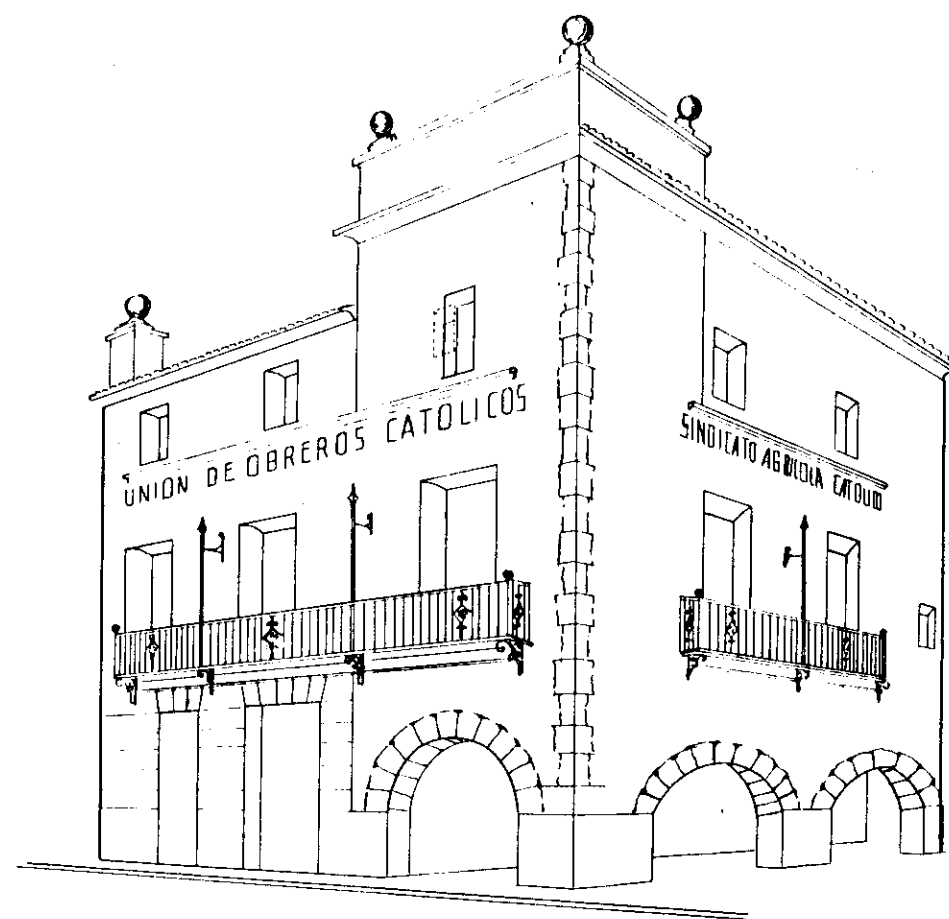
L'arquitecte no sabem qui fou peròensem que podria ser l'arquitecte municipal En José Gimeno Almela.

5.7.2. Construcció de l'edifici del carrer Sant Antoni.

El 23 d'agost de 1927, Vicente Monfort Avellana, que aleshores era president del Sindicat Agrícola-Catòlic, sol·licita llicència per alçar un cos d'edifici al carrer Sant Antoni, els eixos del qual tinguen les següents mesures: 17'5 metres de fons per 10 metres d'amplària, amb quatre plantes.

Fig. 25. Antiga façana, abans de la reforma. Arx. Fot. F.F.

Perspectiva.

Villarreal 30 de Octubre de 1934.

El peticionario,

El Arquitecto.

Miguel...

Fig. 26. Projecte de reforma de la façana. A.H.M.VII.

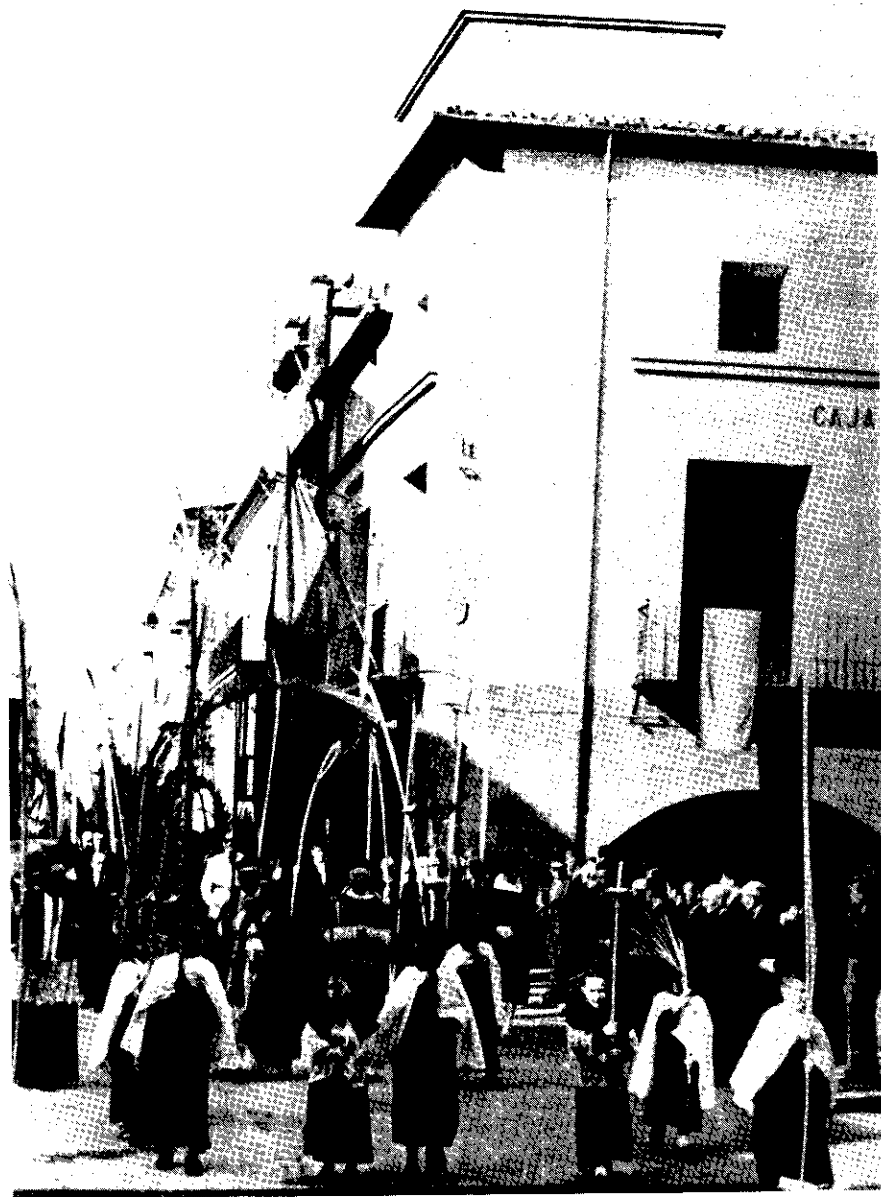

Fig. 27. Pas d'una processó per davant del nou edifici del Sindicat. Arx. Fot. F.F.

L'arquitecte serà Pedro Cendoya. Es concedeix la llicència el 18 d'octubre de 1927, i es dona un any de terme per a realitzar-la (39).

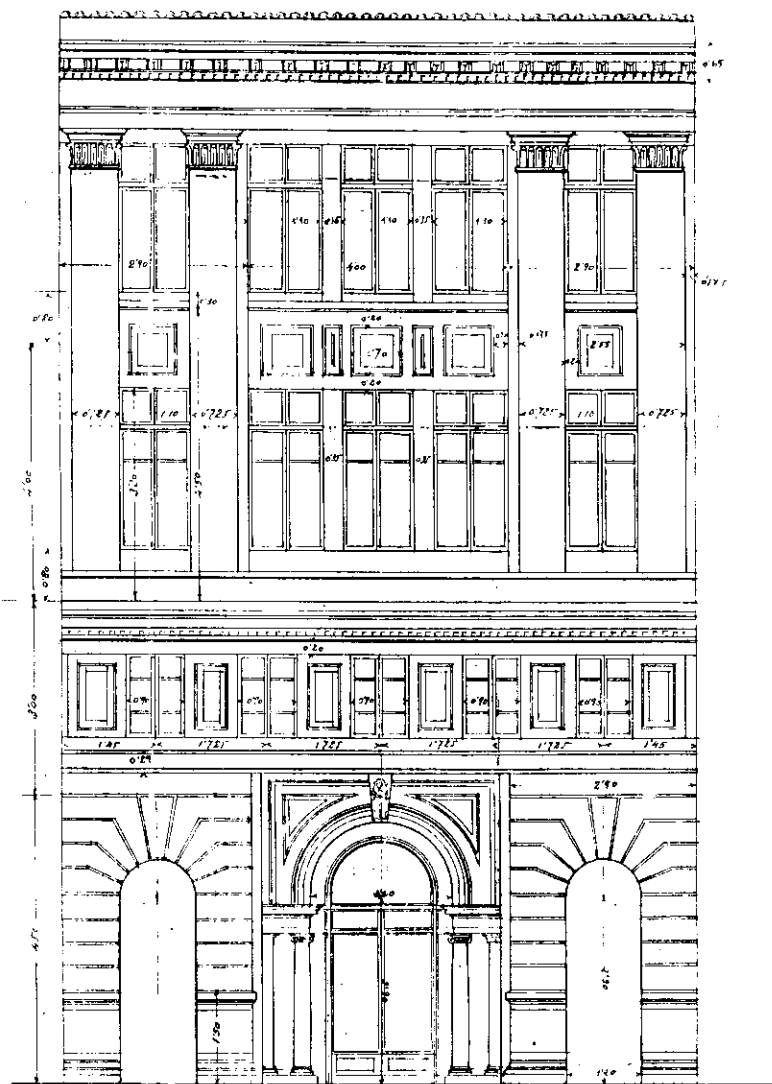
Aquest edifici tenia habitatge del conserge, tenda i escoles de xiquets i de xiquetes, estava destinat, doncs, a obra social.

La façana es compon d'una planta baixa amb tres portes d'accés, de les quals és la del centre la més gran i on s'hi concentra tot l'interès (Fig. 28). Està formada per un arc de mig punt amb clau ressaltada sostinguda per dues columnes a cada costat, constituint el model serià d'arc sota llindes que evoca models neoclàssics. Les dues portes laterals s'emmarquen amb decoracions en forma de permòdols. Encara que no s'hi trobe al plànol inicial, al centre dels arcs de les portes hi ha un alt relleu.

La resta de la façana s'articula amb quatre pilastres, dues a cada costat, d'influència toscana.

De l'interior cal assenyalar la importància de l'escala, que és el que millor es conserva (Fig. 29). A mesura que es puja s'observa un alt sòcol de taulellets i una barana de ferro molt ben treballat. A les plantes es constrüen com a sosteniment tres arcs de mig punt sobre columnes clàssiques. Per concloure direm que l'edifici té una digna continuació amb l'edifici de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, que hem estudiat abans; entre ambdós edificis del carrer Sant Antoni té una visió en façana austera i neta on es barregen diverses interpretacions estilístiques (Fig. 30). L'evocació clàssica és evident: els arcs de mig punt, els grans apilastrats de la façana, les columnes de caire clàssic. En definitiva, és un edifici evidentment eclecticista que apunta cap a una austeritat que, sense ser racionalista, és severa en la seua forma.

Una altra característica és el sòcol de taulellets de l'interior de l'edifici. Segueixen la línia pròpia dels alts sòcols que es col·loquen a les cases d'aquesta època en la ciutat. Els taulellets impideixen que es filtre la humitat i, a més, a compleixen una funció decorativa. Els motius són confusos a manera de rocall, que, en conjunt, formen dibuixos geomètrics.

FAÇADA CALLE SAN ANTONIO

VILLARREAL, SEPTIEMBRE DE 1911

El Arquitecto

E. J. (1911)

Fig. 28. Façana. A.H.M.Vil.

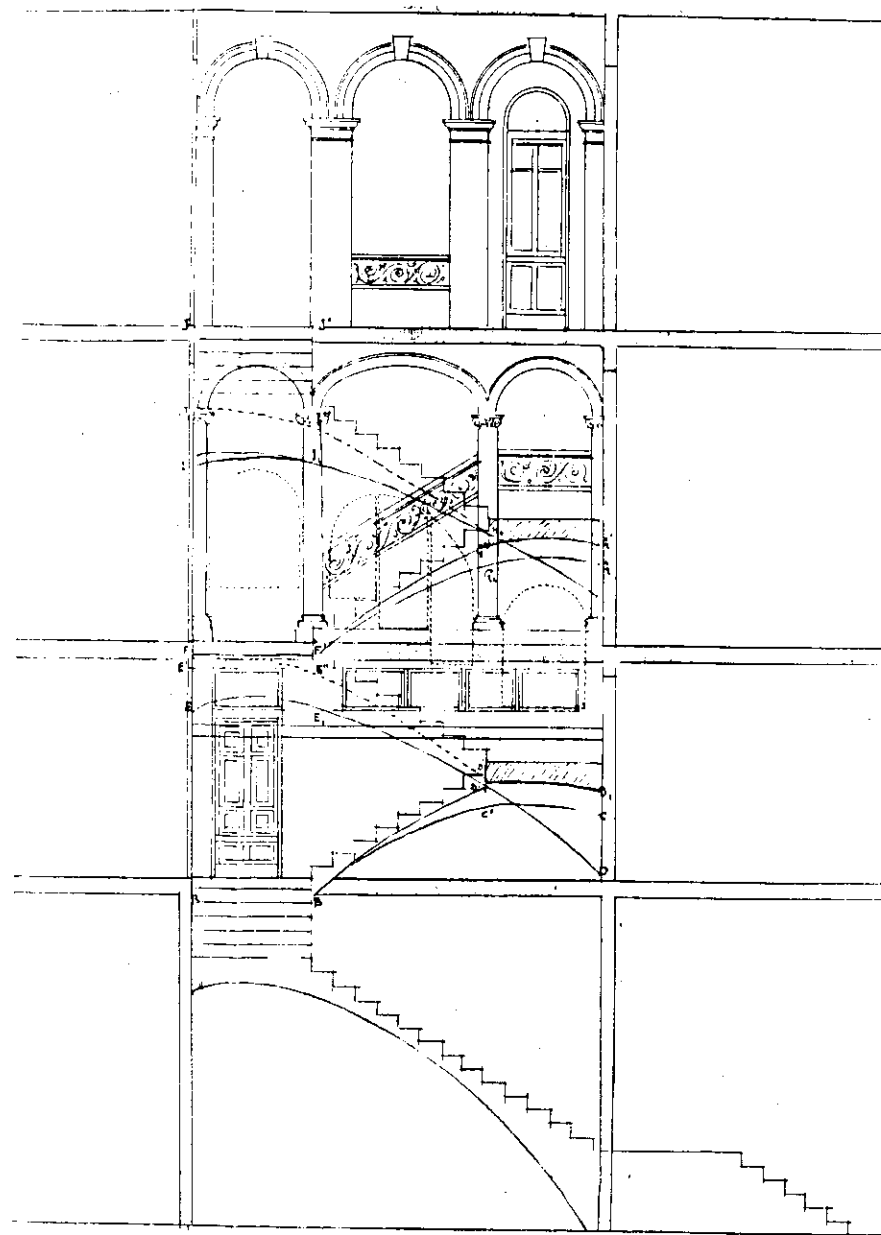

Fig. 29. Secció. A.H.M.Vil.

Fig. 30. Vista actual de la façana. Foto Autor

Sindicato Agrícola Católico - Villarreal

Escuelas nocturnas del Sindicato.
Un detalle de la escalera

Entidad creada al amparo de la Ley de Sindicatos Agrícolas 28 de enero de 1906, cuenta actualmente 13 años de vida. De fines económicos, inspira su actuación en los salvadores principios de la moral cristiana, por donde encauza sus actividades sus diferentes instituciones de *Mutualidad y Cooperación*, p defensa y mejoramiento de la *Agricultura* en general y sus asociados en particular, cuyas instituciones detallar a continuación:

Caja Rural, con secciones de ahorro, crédito y depósito de valores en custodia

Abonos, Cooperativa para servicio de sus socios

Plagas del campo, con servicios de fumigación y de insecticidas también para las fincas de los señores socios

Aperos de labranza, en cantidad y diversidad considerable p servicio de los socios con un módico alquiler

Socorros mutuos, para socios enfermos pobres, entre los que distribuye el Sindicato, anualmente unas 10.000 pesetas

Casas Baratas, como sección autónoma aprobada por el Ministerio de Trabajo y Previsión R. O. de 19 de octubre de 1925. Posee extensos solares para edificar unas 50 casas, con el fin de darlas a otros tantos socios pobres, a pagar en 20 años, en uno de los mejores sitios de la ciudad

Cooperativas de comestibles y panadería, para que sirvan de regularizadoras de la plaza, ya que ellas no se intenta estropear al comercio que es digno de toda consideración

El número de socios, actualmente, es de 2.400; figurando indistintamente obreros y propietarios

Posee el Sindicato en propiedad almacenes para las secciones de abonos y fumigación, once cedidas ya a otros tantos socios a pagar en veinte años, no excediendo lo que pagan diariamente de lo que les costaría si las ocuparan en alquiler, y domicilio social con salones para recreo, hogar para servicio de la panadería y espléndidas e higiénicas aulas en las que se dan clases nocturnas graduadas para los señores socios e hijos de éstos que por su edad no puedan aún pertenecer al Sindicato como socios. También está instalado, en el domicilio social, el despacho o tienda de las cooperativas de comestibles y panadería y la biblioteca que se posee para el fomento de la cultura entre los socios. Son varios los millones de pesetas que la Caja Rural del Sindicato concedió a sus asociados en préstamo para la transformación de terrenos y cambio de cultivo de sus fincas, con lo cual esta entidad tiene gran participación en la obra, tal vez única en España, realizada por los honrados labradores villarrealeses en lo que va de este siglo, pudiendo ser presentada nuestra ciudad como ejemplo ante el mundo entero. Y como demostración de ello insertamos a continuación los principales datos de nuestra Caja rural, desde el año 1920 en que comenzó su actuación:

Las cantidades impuestas en la sección de <i>Ahorro</i> , suman pesetas	12.712.500
» » reintegradas, ascienden a pesetas	9.347.500
» » concedidas en préstamo, suman pesetas	16.900.000
» » invertidas en casas y solares para la Cooperativa de Casas Baratas, ascienden a pesetas	85.000
Hecha deducción de las cancelaciones, el saldo en préstamos en la actualidad, es de pesetas	1.450.000

Fachada de las Escuelas y Cooperativa del Sindicato

Anunci en el Setmanari Villarreal, 1933

- (1) TRAVER GARCÍA, Benito, *Historia de Villarreal*, p. 24 de l'apèndix.
- (2) Aquest element decoratiu, deutor de tradicions constructives anteriors evidencia un clar historicisme molt eclecticista. En Vila-real es repeteix a l'edifici del Sindicat Catòlic-Agrari del Carrer Sant Antoni, de 1927, obra de Pedro Cendoya.
- (3) PÉREZ ROJAS, F. Javier, *Cartagena 1874-1930. Transformación urbana y arquitectura*, Murcia, Editorial General de Murcia, 1986, p. 335.
- (4) BENITO GOERLICH, Daniel, Opus Cit. p. 159.
- (5) PÉREZ ROJAS, F. Javier, Opus cit. p. 334.
- (6) GÓMEZ-MORÁN CIMA, Mario, *Arquitectura del siglo XIX*, Barcelona, *Historia de la Arquitectura Española*, T.V, Planeta, 1985, p. 1718.
- (7) AGUILERA CERNÍ, (dir.), *Historia del Arte Valenciano*, T. V, p. 12.
- (8) JUAN NEBOT, Manuel, *Villarreal siglo XX*, Vila-real, Impremta Miralles, 1985, T. I, p. 76.
- (9) BENITO GOERLICH, Daniel, Opus Cit. p. 340.
- (10) GÓMEZ-MORÁN, Mario, Opus Cit. p., 1719.
- (11) PÉREZ ROJAS, F. Javier, *Casinos de la región de Murcia. Un estudio preliminar (1850-1920)*, València, C.O.A.V.M., 1980, p. 27.
- (12) PÉREZ ROJAS, F. Javier, *Casinos de la región de Murcia...* p. 50.
- (13) PALOMERO, Josep, *Pell de taronja, mig segle d'arquitectura a Borriana (1890-1940)*, Borriana, Fundació Rafael Martí de Viciano, Ajuntament de Borriana, 1985, p. 96.
- (14) Projecte de reforma de la façana del Gran Casino, juny 1919. A.H.M.Vil. Sig. 13/1916.
- (15) Projecte de reforma del Sindicat Sant Isidre de Vila-real, 1927. A.H.M.Vil.
- (16) Projecte de reforma del Centre Obrer, 1932. A.H.M.Vil.
- (17) Reglament de la societat d'obres de Vila, 1900. B.M.Vil. (s.l.)
- (18) Setmanari *Villarreal*, 18 de febrer de 1933.
- (19) HERNÁNDEL, Mariano, *El hierro en la construcción*, Barcelona, Edicions CEAC, 1972, p. 70.
- (20) *La Plana*, 5-5-1906.
- (21) Projecte de construcció de l'edifici social de *Els Carlistes*, 1932. A.H.M.Vil.
- (22) Carta inclosa en el projecte de construcció de l'edifici social de *Els Carlistes*, 28 de juliol de 1932, A.H.M.Vil.
- (23) Aquest tipus de decoració en forma de draperia es repeteix en edificis de l'època, un exemple podria ser l'edifici del carrer de l'Alameda, nº 18 de València.
- (24) BENITO GOERLICH, Daniel, *La arquitectura del eclecticismo en Valencia. Vertientes de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*, València, Ajuntament, 1983, p. 220.
- (25) En 1878 Domènch i Muntaner escrigué *En busca de una arquitectura Nacional*, però serà a partir de 1915 quan es definirà aquest tipus d'arquitectura.
En 1915 es celebra el VI Congrés Nacional d'Arquitectura a Sant Sebastià. Allí es reuniran Leonardo Rucabado i Aníbal González, amb la ponència "Orientaciones para el resurgimiento de una Arquitectura Nacional". El text fou discutit per Demetri Ribes que plantejava l'arquitectura nacional al marge dels estils tradicionals.
- (26) VILLAR MOVELLÁN, Alberto, *Arquitectura del Regionalismo en Sevilla (1900-1935)*, Sevilla, Diputació de Sevilla, 1979, p. 238.
- (27) NAVASCUÉS PALACIO, Pedro, "Regionalismo y arquitectura (1900-1915)", Madrid, *Monografías de Arquitectura y Vivienda*, nº 3, 1985, pp. 28 a 36.
- (28) VILLAR MOVELLÁN, Alberto, Opus Cit. p. 354.
- (29) AGUILAR CIVERA, Inmaculada, *Demetri Rives*, València, 1980.
- (30) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. T. I, p. 89.
- (31) TRAVER GARCÍA, Benito, Opus Cit. p. 75 de les efemèrides.
- (32) Projecte d'obres de la Caixa d'Estalvis de Vila-real, 1930. A.H.M.Vil.
- (33) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. T. II, p. 35.

- (34) Aquesta forma decorativa s'hi veu clarament a la façana i a la torre-campanar de l'església Arxiprestal de Vila-real i són com plaques adossades al propi mur.
- (35) PÉREZ ROJAS, Francisco Javier, *Cartagena...*, p. 310.
- (36) PÉREZ ROJAS, Francisco Javier, *Cartagena...*, p. 310.
- (37) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. T. II, p. 108.
- (38) Projecte de reforma de la façana del Sindicat Catòlic-Agrari, 30 d'octubre 1934.
- (39) Projecte de construcció de l'edifici del Sindicat Agrícola-Catòlic, 1927.

6- CINEMES I TEATRES

Vila-real des d'antic sempre ha estat una ciutat amb un ampli esperit creatiu: en primer lloc, amb el teatre, on sorgiren destacables figures, després, quan arribà el cinema, la construcció d'edificis destinats a les projeccions de pel·lícules es multiplicà, fins que decaigué progressivament a partir de les dues darreres dècades.

La construcció de teatres pren auge en Espanya des de mitjans del segle XX. El teatre Principal de València s'acaba el 1854 amb la construcció de la façana, obra de Camaña. El teatre Principal de Castelló constitueix una de les primeres mostres en la província, fou realitzat en 1897 per Godofredo Ros de Ursinos.

El disseny arquitectònic dels teatres serà un model identificatiu de l'edifici. A més constituirà una forma de relació entre els ciutadans, com diu Pérez Rojas: ... *el teatre era a la vegada un esdeveniment social i una activitat cultural* (1).

En Vila-real ja es feien representacions teatrals en el Gran Casino (1910).

Des de que aparegué el cinematògraf dels germans Lumière en 1896, aquest anà desplaçant lentament les representacions teatrals, encara que aquestes pervisqueren amb força en Vila-real.

Per a la seua exhibició el cinematògraf necessità locals especials. Començaren utilitzant locals no molt aptes per aquestes funcions, però la seua evolució fou tan ràpida que prompte utilitzaren edificis específics.

Les publicacions especialitzades tampoc es feren esperar així aparegué el 1912 la revista «*El Cine de Barcelona*» entre altres.

L'interès pel nou art fou tant que en 1923 ja es reforma el cinema Doré de Madrid, obra de Crispulo Amorós. Però tal vegada un dels grans edificis dedicats a projeccions cinematogràfiques fóra el cinema Monumental de Anasagasti, de 1922 o el Callao.

En definitiva, es creen uns edificis destinats a una finalitat, però la seua arquitectura era com un trencaclosques on s'integraven idees arquitectòniques molt diferents. Interessant és el comentari que fa Ramón Gómez de la Serna en 1923 del cinema *Cinelandia* de Madrid: *L'aspecte de Cinelandia, des de lluny, tenia alguna cosa de Constantinoble barrejat amb alguna cosa de Tokio, amb alguna cosa de Florència i amb prou de Nova York. No eren grans trossos d'aquestes poblacions el que es congregava en el seu perímetre, però sí un barri de cada classe. Era com una arca de Noé, d'arquitectures diferents, i el barquer florentí s'enfrontava amb una Gran Pagoda* (2).

A València el 1910 es construeix el cinematògraf Caro, obra de Vicente Ferrer Gómez; a aquest el segueix el Cinema Ideal (1914), d'Emilio Ferrer i el Cine Líric d'Enrique Biedma. Altres són el Trianon Palace (1914) de J. Goerlich o el Teatro Olimpia de Vicente Rodríguez, també de 1914.

En la dècada dels anys vint es realitzen a València una sèrie de «teatres» en associacions obreres catòliques com el Teatro Escalante i el Talia de 1919 i 1922 respectivament (3).

Aquesta idea de crear un cinema moral es deixa notar a Vila-real, on associacions de caràcter religiós es dedicaven a fer projeccions amb tema moral, escollint unes determinades pel·lícules o representacions. Als cartells anunciadors es podia llegir: *Teatre moral*.

Però el cinema en Vila-real tardà en reaccionar després del desastre del cinema *La llum*, ocorregut en 27 de maig de 1912, on moriren 69 persones després d'incendiar-se el recinte. Sembla que es produí per les males condicions de seguretat que oferia. El foc s'inicià a la cabina de projeccions que es trobava sobre l'única porta d'entrada al saló. La commoció dels veïns davant aquest fet fou tremenda i el recel féu que es tardaren en construir nous cinemes, la manca de seguretat era malauradament privativa dels cinemes d'aquells temps.

A continuació comentarem dos dels cinemes amb més tradició a la ciutat, el *Cine Ferreres* i el local de l'agrupació de *Els XIII*.

6.1 L'edifici social de l'agrupació Els XIII.

El 16 de febrer de 1915 es funda l'Agrupació Coral *Els XIII*, instal·lant-se al seu primer domicili del carrer Sant Pasqual, nº 57 (4).

Des del primer moment l'Associació ha anat creixent i realitzant nombroses representacions teatrals, d'òpera o sarsuela, fins arribar a l'actualitat seguint les actuacions basades en obres de tot tipus però a les que més s'han dedicat han estat els sàinets valencians.

L'augment de la popularitat i els desitjos de realitzar la seua afició els feren concebre la possibilitat de construir-se un saló-teatre on pogueren donar un marc digne a les seues representacions i a les que vingueren a actuar a la ciutat.

Per això, el president de la societat, En Vicente Monfort Avellana, sol·licita la llicència reglamentària a l'Ajuntament per poder construir un edifici al cantó del carrer Alameda (actualment Av. de la Murà) i el carrer García Hernández (ara Av. del Cedre) (Fig. 1). L'Ajuntament resolgué favorablement la petició del Sr. Monfort segons la circular datada el 30 de novembre de 1933 a condició de què es tinguen en compte alguns detalls.

FACHADAS

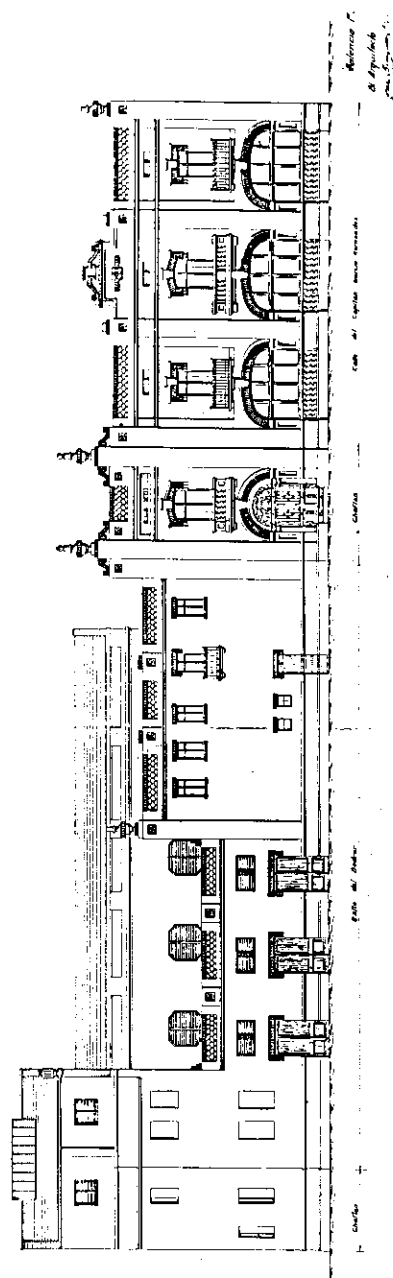

Fig. 1. Projecte de construcció del nou edifici. A. H. M. VII.

Aquestes condicions eren les següents: ...que si bé no s'ha construït a l'escenari la cabina especial per als altaveus, d'acord amb el que ordenen les últimes disposicions, excepte els salons que tinguen tel·lur i accesoris... (5). Les modificacions s'efectuen i es concedeix la llicència absoluta el 8 de desembre de 1933. Tanmateix, els plànols estan datats l'1 de juliol de 1932 i signats per José Gimeno i Vicente Vicioso.

L'edifici era de grans proporcions amb una capacitat per a 914 persones i tenia totes les condicions higièniques i de seguretat que el local necessitava. Els autors de l'obra foren l'enginyer En Vicente Vicioso i l'arquitecte En José Gimeno Almela (Fig. 2).

Fig. 2. Fotografia que ens mostra l'edifici en construcció. Arx. Fot. F.F.

El local com hem dit abans, s'ubicava en un cantó i era la seua porta principal la que ocupava el xamfrà. La situació cantonera afavoreix les condicions del recinte, com diu Pérez Rojas, quan parla del Cine Ideal de Madrid: *La seua ubicació en un cantó és una de les preferides per als cinemes, ja que permet obrir gran quantitat de portes laterals d'eixida* (6). La preocupació per la seguretat està molt present a la ciutat des del que ocorregué al cinema *La llum*.

La memòria descriptiva de l'arquitecte està reproduïda íntegrament a l'apèndix (4). Però, malgrat això, farem alguns comentaris ja que el dossier no només abarca la memòria, sinó que també hi a un apartat dedicat al càlcul

dels elements: formigó armat, càlcul dels elements metàl·lics, pressupostos, ubicacions i un ample ventall de plànols.

Per a la construcció es mogueren 601,59 m³ de terra en l'excavació de ciments i explanada; 44,53 m³ de formigó en els fonaments; 12,46 m³ de carreu del País per al sòcol de la façana i xamfrà, així com als llindars; 449,53 m³ de fàbrica de rajola en murs i pilars; maçoneria en ciments 135,95 m³; maçoneria en murs 630,23 m³; 47,76 m³ de formigó armat en jasseres i llindes. Així mateix, també s'utilitzaren taulellets, fusta de mobila i ferro forjat; en suma, un ampli ventall de materials de primera qualitat molts d'ells provinents d'indústries de la zona (7). S'utilitzà morter mixt de calç i cement portland com a element fonamental.

Com hem vist en aquest repàs, els materials utilitzats són diversos i considerablement abundants en ocasions. Tot això denota, d'una banda la preocupació de l'arquitecte i de l'enginyer per fer les coses ben fetes i, d'altra, les grans dimensions de l'edifici projectat.

Per tot el que s'ha exposat, no és d'estranyar que el capital necessari fora també enorme. L'informe de l'enginyer Sr. Vicioso sobre pressupostos es presenta en forma parcial, és a dir, es donen els preus per m³ construït, però hem extret alguns totals:

Concepte	Total
Formigó en fonaments	2.030,56 pessetes
Carreu del País	1.741,20 «
Rajola en murs i pilars	37.423,37 «
Perfil decorat de coronació	1.793,05 «
Cim de pedra artificial	534,60 «
Pintura al tremp interior	193,50 «

Servisca aquesta aproximació per fer-nos una idea del capital invertit a principis de 1932. També és interessant veure que hi ha una preocupació per la cura en la decoració: sòcols de taulellets, fusta de mobila, pintures interiors i exteriors i un perfil de decoració al cim superior de l'edifici.

La documentació referent als plànols també és extensa; farem esment dels següents: planta de fonamentació, planta baixa, planta del pis, secció longitudinal, secció transversal (front a l'escenari), desenvolupament de façana i distribució del bigam.

Analitzarem els que poden resultar més interessants:

Desenvolupament de les façanes (Fig. 3): La porta principal es trobava al xamfrà de l'edifici. Es composava d'una porta d'arc de mig punt sostingut per

columnes de pedra. L'arc era de rajola vista, tallada al centre per una clau ressaltada, de pedra. L'enreixat de la porta és ric i amb elements ondulants en forma de volutes. A la part de superior hi ha un balcó amb balustrada de pedra que ens recorda construccions com ara l'edifici de Bancaixa o el Gran Casino. Damunt la porta del balcó hi apareix un arc de rajoles un poc bombat semblant a les finestres (Fig. 3), d'edificis que es realitzen a principis de segle en València (8). Es conclou el parament amb un «sòcol» elevat de taulellets compostat per rajoles corbades fent de balustrada, a llurs costats dos pinacles en què es barreja la pedra i la rajola.

Fig. 3. Estat actual de les façanes. Foto Autor.

La façana lateral es compon de tres amplis finestrals amb arc rebaixat de rajola, tres finestres, la del centre igual que la de la façana principal. El teulat té una balustrada de rajola i ornaments en forma de voluta.

Planta baixa (Fig. 4 i 5): El vestíbul donava a un gran saló i aquest al pati de butaques. Es projectà també una galeria, el famós *galliner* i una sèrie de llotges de les quals només es construïren dues. Al fons es troba l'escenari, amb boca molt estreta per a les representacions de l'època. A més, hi havia serveis, camerinos i vivenda per al conserge.

PLANTA DEL PISO

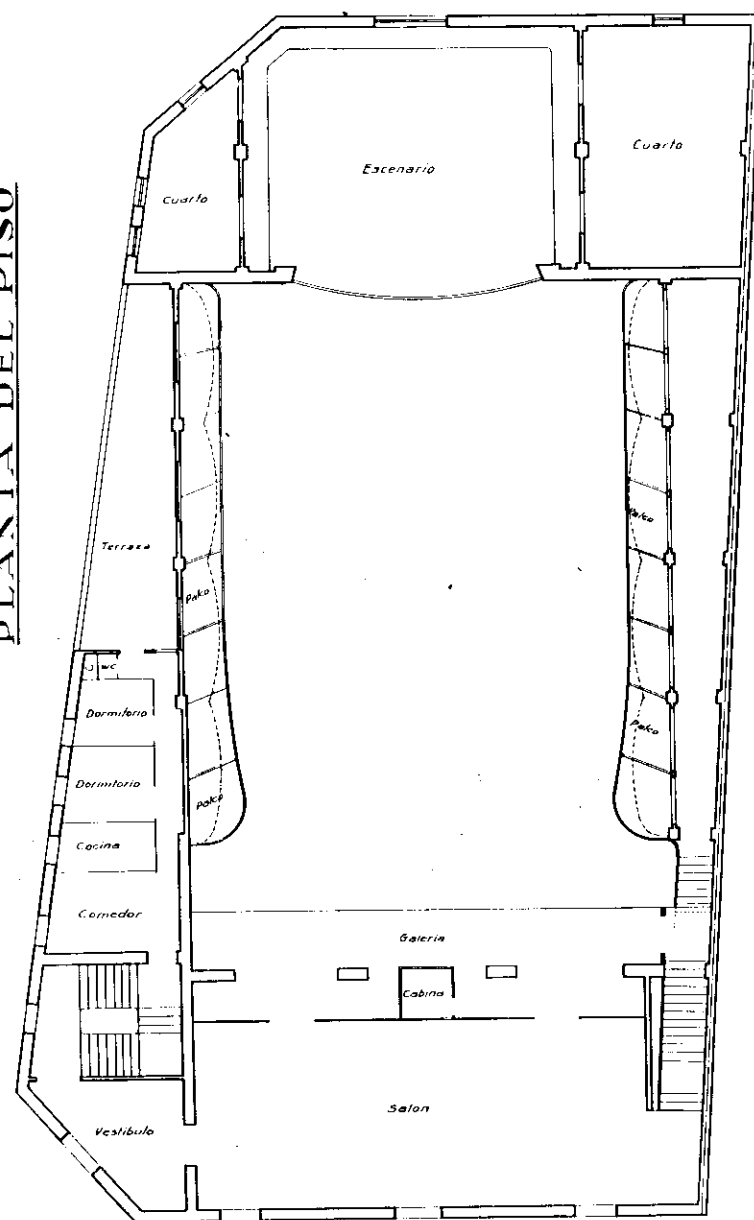

Fig. 4. Planta del pis. A.H.M. Vil.

PLANTA

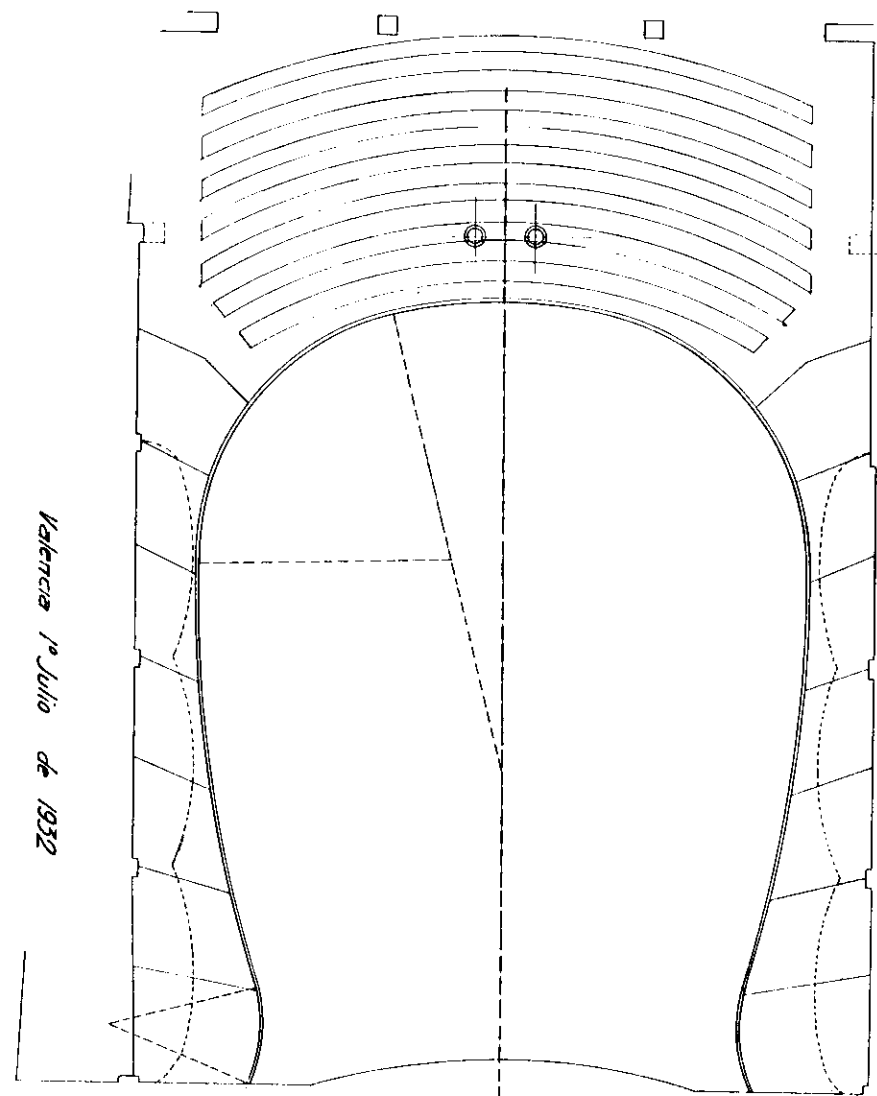

Fig. 5. Planta del pati de butaques. A. H. M. Vil.

Secció transversal (Fig. 6): La secció on apareixen les llotges té una clara semblança amb el disseny d'Enrique Biedma per al teatre Líric de València, 1915 (9), on la disposició d'accés a les llotges i el seu disseny evoca un sentit constructiu comú en edificis d'aquestes característiques (Fig. 7).

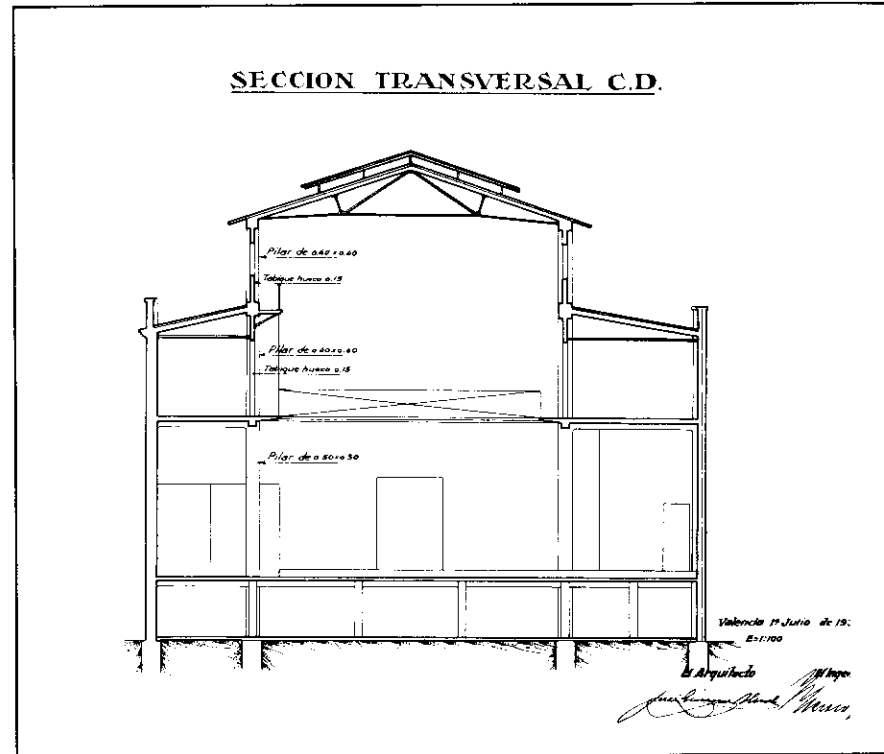
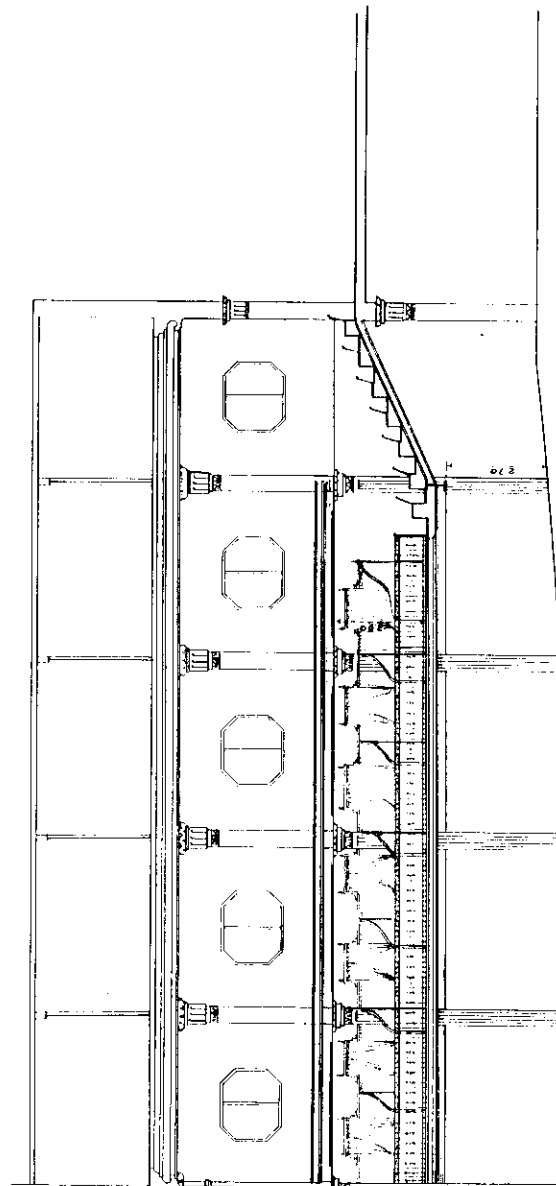

Fig. 6. Secció transversal de l'edifici. A.H.M.Vil.

Secció transversal de l'escenari: L'escenari és tal vegada l'element més interessant de l'edifici. Presenta una balconada eminentment eclèctica però que, en el seu conjunt, evoca les solucions aportades en els teatres, classicisme amb un cert toc rococó i en aquest cas amb influències medievalitzants. La boca de l'escenari es modula a base d'unes columnes estriades al cim de les quals s'hi troben uns florons que desborden llur contingut sobre la llinda de l'escenari. Als costats apareix una decoració en forma d'enreixat amb arc apuntat que evoca els finestrals gòtics. En la part superior hi ha un espill o quadre amb decoració recarregada a manera de rocall.

Valencia 11 Julio de 1932.
El Ingeniero
El Arquitecto
Juan Biedma

Fig. 7. Secció longitudinal de les llotges. A.H.M.Vil.

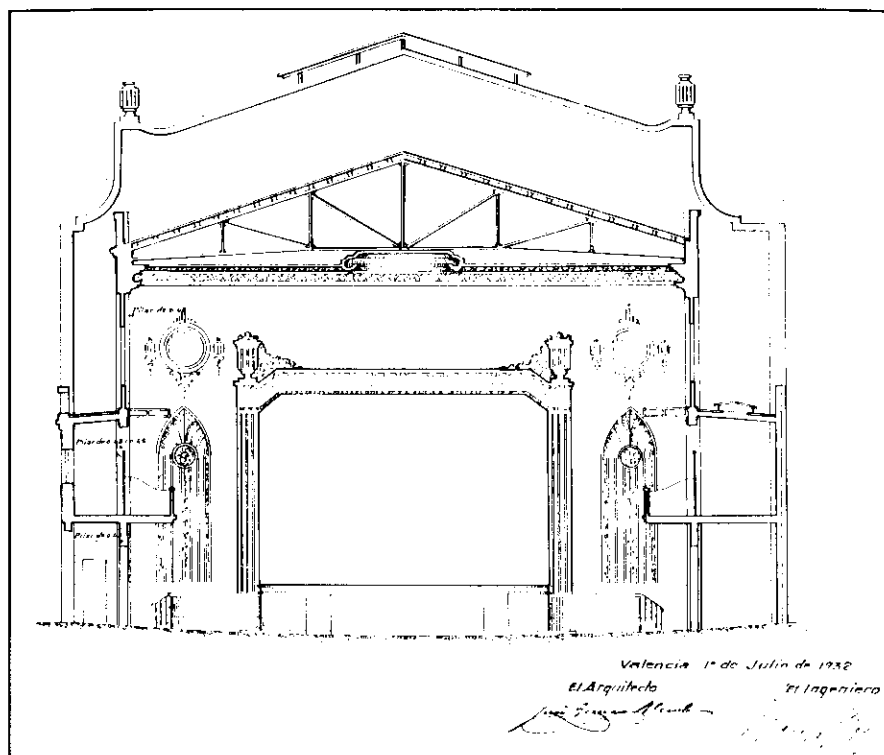

Fig. 8. Secció transversal de l'escenari. A.H.M.Vil.

L'escenari decorat amb compte ens dóna a entendre que en ell es produeix eixa unió gairebé mística de la ficció i la realitat. Per això, l'escenari té l'aparença d'un arc de triomf.

Secció de les armadures (Fig. 9): L'edifici està sustentat per un joc d'armadures, anomenada armadura nord-americana i que s'empria per a llums de fins a 30 metres, les seues diagonals treballen a compressió i les seues pèndoles a tracció (10). Malgrat que el pes no era excessiu ja que la seua coberta era de revoltó lleuger, aquest tipus d'armadura permetia salvar la llum necessària.

En resum, hem de dir que l'edifici esdevé atractiu en el seu conjunt. Una perspectiva esplèndida en situar-nos al cantó de dos carrers amples, permet veure gairebé tot el seu volum. El joc habilitós entre pedra i rajola vista proposat pels seus artífex permet contemplar un edifici a la vegada senzill, alegre i vistós. No s'observen elements clars d'identificació cap a una

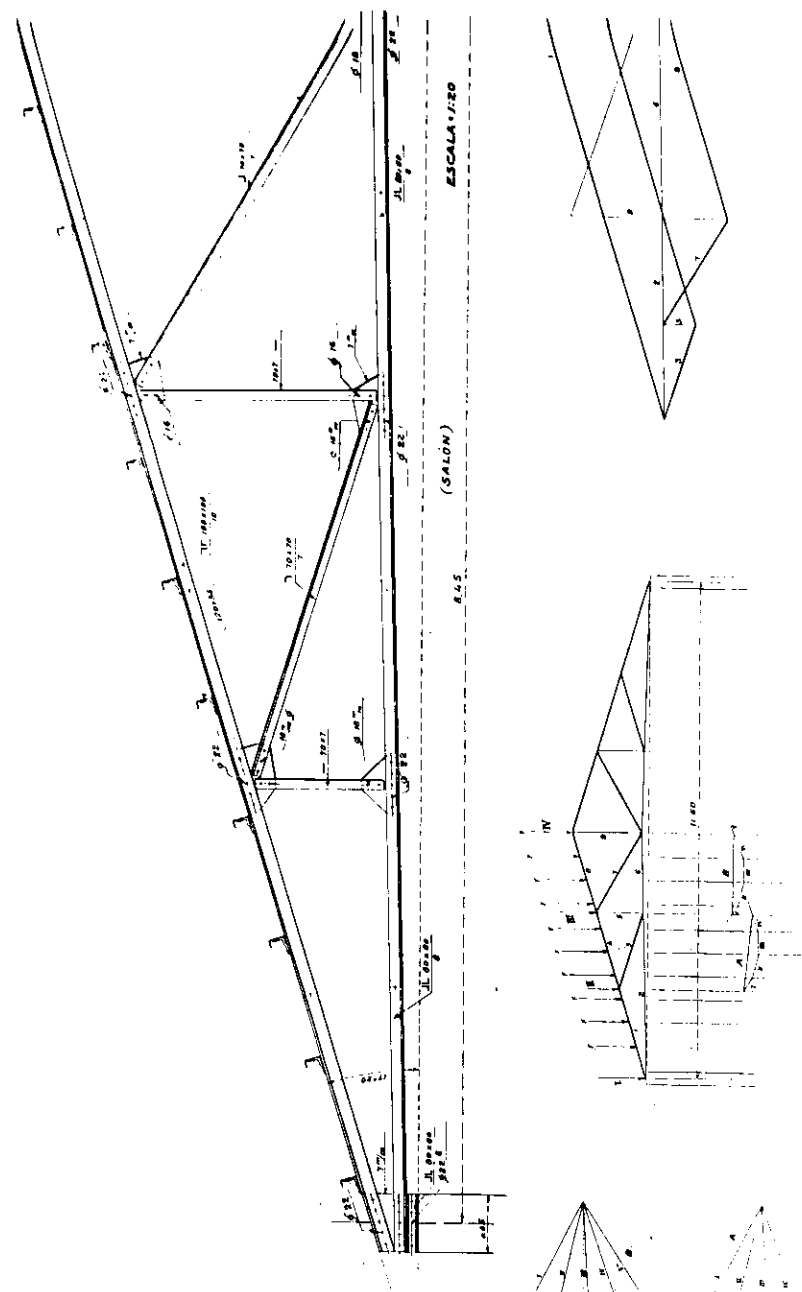

Fig. 9. Armadures. A.H.M.Vil.

La Agrupación Coral "ELS XIII"

¿De donde venimos?
¿Qué hacemos?
¿A donde vamos?

¿De donde venimos? No es un secreto para nadie. Villarreal, esta joya de la Plana semicubierta bajo la fronda de sus normalales; este hermosísimo jardín de nuestros amores, no ignora la humildad de nuestro origen. Venimos, pues, de lo nado, y en confesión de parte...

¿Qué hacemos? Nuestra labor cultural, hasta la hora presente, no tiene otro mérito, que el concedido al desinterés, a la constancia, a la abnegación y al entusiasmo por todas aquellas cosas que, satisfaciendo un noble idealismo, hayan podido contribuir a la dignificación de nuestra amada ciudad. Hemos creado secciones de solfeo, coro, orquesta y cuadro teatral, que, aunque muy modestamente dentro de nuestras disponibilidades económicas-sociales pudieran ser base fundamental de un porvenir glorioso.

Procuramos interesar y hacer sentir el amor cultural de nuestro pueblo, consiguiendo asociar a nuestra obra, valiosísimos elementos que la honran y enriquecen.

Siempre dispuestos a la oficial colaboración, hemos actuado al momento de ser requeridos; calientándonos la satisfacción, que nos complace publicar, de haber sido correspondidos con el entusiasmo de la protección provincial, municipal y personal.

¿A donde vamos? Pronto, muy pronto tendrá Villarreal, para su embellecimiento y honra, un centro de sentido y reconocida necesidad. Ese centro cultural, domicilio social de «Els XIII», cuyos planes llevan también marchando villarrealense, por serlo de su esclarecido hijo Sr. Vicens, se levanta, se ha levantado ya, a impulsos de una educada voluntad y con el aval de quienes no ignoran el valor de un ideal puesto: ser la mejor garantía para su moral y material desprendimiento vamos.

Vamos, pues, a continuar nuestra céntrica obra hasta llegar al límite de nuestras fuerzas morales y materiales, con el siempre firme propósito de dar a nuestro Villarreal cuanto de nosotros tiene derecho a recibir.

¿Quiere esto decir que «Els XIII» abriguen la pedante presunción de culinar las justas aspiraciones de nuestro pueblo? No. Reconocemos la humildad de nuestro origen, la mo-

Vista exterior de la nueva Casa Social y Teatro de la Sociedad cultural «ELS XIII», que se ha de inaugurar el día de Santa Cecilia

AGRUPOCIÓN CORAL "ELS XIII"

Inauguración de la nueva Casa Social y Teatro

Día 22 de Noviembre de 1933 Festividad de Santa Cecilia
Esta Agrupación, en el día citado y conmemorando la festividad de su Patrona, inaugurará solemnemente su Casa Social con el concurso de las diversas entidades musicales y valores en la literatura y poesía de esta Ciudad con arreglo al siguiente

PROGRAMA

DÍA 22

A las ocho de la mañana, solemne misa cantada con orquesta en la Iglesia de PP. Franciscanos.

A las nueve de la noche y en el grandioso teatro de la Agrupación extraordinaria velada literario-musical que se ejemplará en el orden siguiente:

PRIMERA PARTE

1. HIMNO A SANTA CECILIA. Orquesta y coro. D. Benito Traver.
2. DISCURSO DE PRESENTACION, por el joven orador Juanito Abad.
3. VERNIA. Pasodoble por la Tagoba. Goterris (padre).
4. CANSÓ DE ANYORANSA, a cuatro voces y orquesta. D. J. M. Torres.
5. TFOCSE. Onestep. Orquesta. Goterris (hijo).
6. EL ARTE, «ELS XIII», Y VILLARREAL. Poesía. Señora Angelina Abad.
7. EUROPA. Overtura dramática. Banda. Goterris (padre).

SEGUNDA PARTE

8. PRESENTACION DE Los 6 y Jazz con «Vengo de Ay...» de J. Nacher.
9. NENITA. Tango. Tagoba. Goterris (hijo).
10. LA DUDA. Romanza de barítono y orquesta. D. Vicente Avellana.
11. UN MENSAJE. Poesía. D. Francisco Moreno.
12. CAPRICHIO ESPAÑOL. Orquesta. J. Nacher.
13. HIMNO A VILLARREAL. Banda y coro. Goterris (padre).

DÍA 23

Estreno del equipo sonoro con la preciosa película titulada «MERCEDES», completamente hablada en español.

DÍA 26

Solemne función religiosa en la Iglesia de PP. Franciscanos, interpretándose a orquesta la magna partitura de Gounod, intitulada «Misa de Pascua».

A las 10, banquete en los salones de la Sociedad.

DÍA 27

A las 7, funeral por los socios difuntos en la misma Iglesia de PP. Franciscanos.

NOTA: Las entradas para la velada del 22 se entregarán gratuitas a los señores socios que lo soliciten en las oficinas de Sociedad.

En las mismas oficinas estará la lista para los que deseen asistir al banquete del día 26.

desto de nuestras fuerzas y no ignoramos las dificultades que a una obra de esta envergadura se han de presentar; pero cuando un hijo se da perfecta cuenta de cuanto a su madre debe, no hay más que en esfuerzos le iguale para llegar a satisfacerla.

Nosotros, que, como hombre más glorioso tenemos el de ser hijos de Villarreal, no podemos, ni debemos, ni queremos consentir que nadie nos aventaje en amor, en desvelos, en sacrificios hacia nuestra madre.

Ahora, si tu, hijo de la misma madre, y que por donde quieras que vayas honras llamándole villarrealense no contribuyes a la expansión de esta obra que en para todos. No dejes igualar al que a nadie en colaborar por la dignificación, honra y cultura de tu patria chica, si así es que, esto sea un importante elemento para el resurgir de una patria grande.

Villarreal y Noviembre de 1933

LA JUNTA

A "ELS XIII"

Querer es poder

Cuanto veces tuve ocasión y estas facciones muchas he dicho, que la voluntad recta, fuerte, tenaz y bien educada de los dirigentes de «Els XIII» han de producir maravillas.

¿Isomía? ¿Adulación? ¿Pasión? ¿Que en mi juicio origine la omisión? Si la prueba de mi afirmación, no estuviera bien patente, pudiera, hasta yo mismo, creerme influenciado por ese simpático que siempre produce el carácter de la labor cultural de «Els XIII».

Grandes, muy grandes han sido y son vuestros deavos, vuestros sacrificios; pero en el más alto grado deberéis sentir la satisfacción del deber cumplido aunque nunca, este llegue a ser reconocido.

Mejor o peor, habéis querido que todo en ese día, sea del más puro sabor villarrealense. Autores, artistas, músicos, poetas, literatos, todos hijos de Villarreal; porque de Villarreal y para Villarreal es esta, que yo creo vuestra obra cumbre.

Nadie, nadie podrá con razón, regatear un aplauso. ¡Que bien sabéis hacer las cosas!

LIN ADMIRADOR.

Villarreal y Noviembre de 1933.

SALON TEATRO

VILLARREAL

2 Únicas funciones, 2 para el mes, 19 de marzo de 1934

Festividad de S. José

Tarde, a las 5:30

Noche, a las 9:30

"ELS XIII"

Por la GRAN COMPAÑIA de

MANUEL FERRIS

en la que figura la primera actriz

Lola Company

la actriz cantante

Encarnación Santes

y el metro, concertador

Carmelo Bueso

PROGRAMA

Grandiosa presentación del drama bíblico-sacro-religioso, con ilustraciones musicales, en ocho actos, divididos en doce cuadros y en verso, de don Vicente Montroy, titulado

EL MARTIR DEL GOLGOTA

(Pasión y Muerte de Jesús)

TITULOS DE LOS CUADROS

1.ª Conversión de la Samaritana y Magdalena.—2.ª Entrada en Jerusalén y Judas vendiendo a Jesús.—3.ª La Cena.—4.ª El beso de Judas.—5.ª Jesús ante Anás.—6.ª Desesperación de Judas.—7.ª El infierno.—8.ª San Pedro niega a Jesús y la sentencia.—9.ª Calle de la Amargura.—10.ª Muerte de Jesús.—11.ª El descendimiento.—12.ª Resurrección de Jesús

Fastuosa presentación • Decorado, vestuario y atrezzo expresos para esta obra •

Gran visión en el cuadro del infierno, con lluvia de estrellas y elevación de Jesús entre las nubes al final Gran emoción • Apoteosis

¡La obra cumbre del teatro sacro-religioso!
La obra que jamás olvidará
No dejéis de ir a ver tan emocionante espectáculo

Publicitat de les diverses actuacions que se celebraran al saló d'Els XIII, el dia de la seua inauguració. Setmanari Villarreal.

Anunci d'un Auto Sacramental. Setmanari Villarreal.

Blai de Gadea (Blai Stones, de nom artístic) en una de les seues actuacions com l'home de goma. Aquest artista local actuà en diverses ocasions al saló de Els XIII. Arx. Fot. F. F.

ESPECTÁCULOS

Popular Cinema

(ANTES FERRERES)

Función para hoy Sábado a las 9'15 de la noche

- 1.º Repris de la película del Oeste
En defensa propia
- 2.º Estreno de la película sonora por el caballista REX BELL, titulada
La bola acusadora
- 3.º Revisio PATHÉ.

Mañana domingo, tarde y noche

- 1.º Estreno de la grandiosa comedia, interpretada por ROBERT YOUNG, EVE LYN VENABLE y REGINALD DEMNY, titulada

Mi novia está a Bordo

- 2.º La película de la 'casa «Meiro Goldwin Mayer», hablada en español

El vagón de la muerte

- por CHARLIE RUGLES, MARY CARUSLE y UNA MERKEL

3.º Un dibujo en colores.

PRÓXIMA SEMANA

La película de gran éxito por MAURICE CHEVALIER y JEANET MAC DONAL

LA VIUDA ALEGRE

MUY PRONTO

DAVID COOPERFIELD
(en español)

Salón perfumado por los perfumes de
CASA ALBALATE

ELS XIII

Función para hoy Sábado a las 9'15 de la noche

- 1.º La grandiosa película titulada
Hombres de fuerza
- 2.º La película por el cabellista TIM MAC COY
Raza de Valientes
- 3.º La película en español
EL ES INOCENTE

Mañana domingo, tarde y noche

- 1.º **Noticiero FOX.**

2.º La película en español

EL ES INOCENTE

- 3.º La «Radio Films» nos presenta a HELEN GAHAN, RANDOLPH SCOTT, NIGEL BRUCE y HELEN MACH, en la famosa película

LA DIOSA DEL FUEGO

MUY PRONTO

ROSA DE FRANCIA
por Rosita Díaz

LAS CRUZADAS

3 Lanceros Bengales

PRÓXIMAMENTE

Las dos últimas películas del malogrado artista CARLOS GARDEL

TANGO BAR

EL DIA QUE TU ME QUIERAS

Salón Tárrega

Función para hoy Sábado a las 9'15 de la noche

- 1.º Estreno de la película por HENRY HULL, JANE WYATT y PHYLLIPS
GRANDES ILUSIONES
- 2.º Estreno de la película por BOB STEELE
VENGANZA DE PADRE

Para final una interesante cómica sonora en 2 partes.

Mañana domingo, tarde y noche

DOS ESTRENOS DE GRAN ÉXITO DOS

- 1.º Estreno de la película por los cantantes PIERRE BRASSEUR y RENE SAINT
MIS LABIOS ENGAÑAN

2.º Estreno de la película en español

CLEOPATRA

una producción del celebre autor CECIL B DE MILLE. Creación e interpretación BARRÉN WILLIAM y la escultural sirella de la pantalla CLAUDETE COLBERT.

Próximo Martes.

La película titulada

Mis labios engañan

Próximo Jueves día 6

1.º La comedia dramática en español titulada

La lotería del amor

2.º Estreno de la producción nacional basada en la Zarzuela del mismo título del Maestro Serrano

LOS CLAVELES

Cartellera de les tres sales dedicades a espectacles a la ciutat. Aquest gènere teatral perdurà durant el segle XX a Vila-real. Setmanari *Villarreal*.

concepció estilística, però alguns trets barrejats donen tocs d'un o d'altre estil. Dins l'ambient eclèctic en què es mou l'arquitectura d'aquesta època en Vila-real, aquest edifici no podia ser una excepció.

No hem vist cap edifici que se li sembla en quant a disseny exterior. I aquest producte de l'arquitecte José Gimeno és una mostra del caràcter evolutiu del seu creador, ja que es conserven obres seues d'estils diferents: la caserna de la guàrdia civil, evidentment medievalitzant, o les escoles del carrer Betxí, hereves de la tradició de l'arquitectura industrial modernista.

Així, es configura l'edifici de l'Agrupació Coral Els XIII com un recinte ampli, funcional, exempt d'estridències, en el qual s'empren materials més nobles. Concloent, direm que l'edifici seria hereu d'una arquitectura popular comarcal amb certes pinzellades que provenen dels gustos de les exposicions de València, sense oblidar alguns tocs casticistes.

6.2 El cinema Ferreres.

Aquest és l'altre dels cinemes que hi havia a Vila-real en el període que estudiem.

En Constantino Carda Meseguer sol·licita a l'Ajuntament el 27 de gener de 1928 el permís per fer obres en l'edifici propietat d'En José Carda Mezquita i En Benjamín Cataluña Badal, amb la finalitat d'adequar-lo per a projeccions cinematogràfiques. Aquest local es trobava al carrer Major Sant Doménec nº 27, cantoner amb el carrer Vives i amb façana posterior al carrer Mare de Déu dels Desemparats (11).

Després del vist i plau de la policia urbana i de la Junta Provincial d'Espectacles, es concedeix llicència el 15 de febrer de 1928.

Els plànols de l'edifici els realitzà José Gimeno Almela i plantejà un edifici clar i funcional amb tots els requisits sanitaris i de seguretat que són exigits (12) (Fig. 10 i 11). Es disposarà de quatre extintors i de cabina de projeccions preparada contra el foc. La capacitat total de l'edifici serà de 482 persones entre preferència i pati de butaques.

L'edifici, arquitectònicament, no té detalls destacables, ja que la façana principal s'assembla a la d'una casa particular, amb porta i dues plantes amb balcons. La lateral presenta diverses portes d'emergència.

La disposició interior es planteja des d'un rebedor, serveis, accés al pati de butaques i a la preferència. La secció longitudinal ens recorda molt la secció del Teatro Circo (1889) de T. Rico de Cartagena (13), en quant a la col·locació de la sala i la forma d'accedir al pati de butaques.

Aquest saló fou l'escenari de la primera representació del grup *Teatro Moral* (2 de desembre de 1934) que realitzava representacions de caràcter

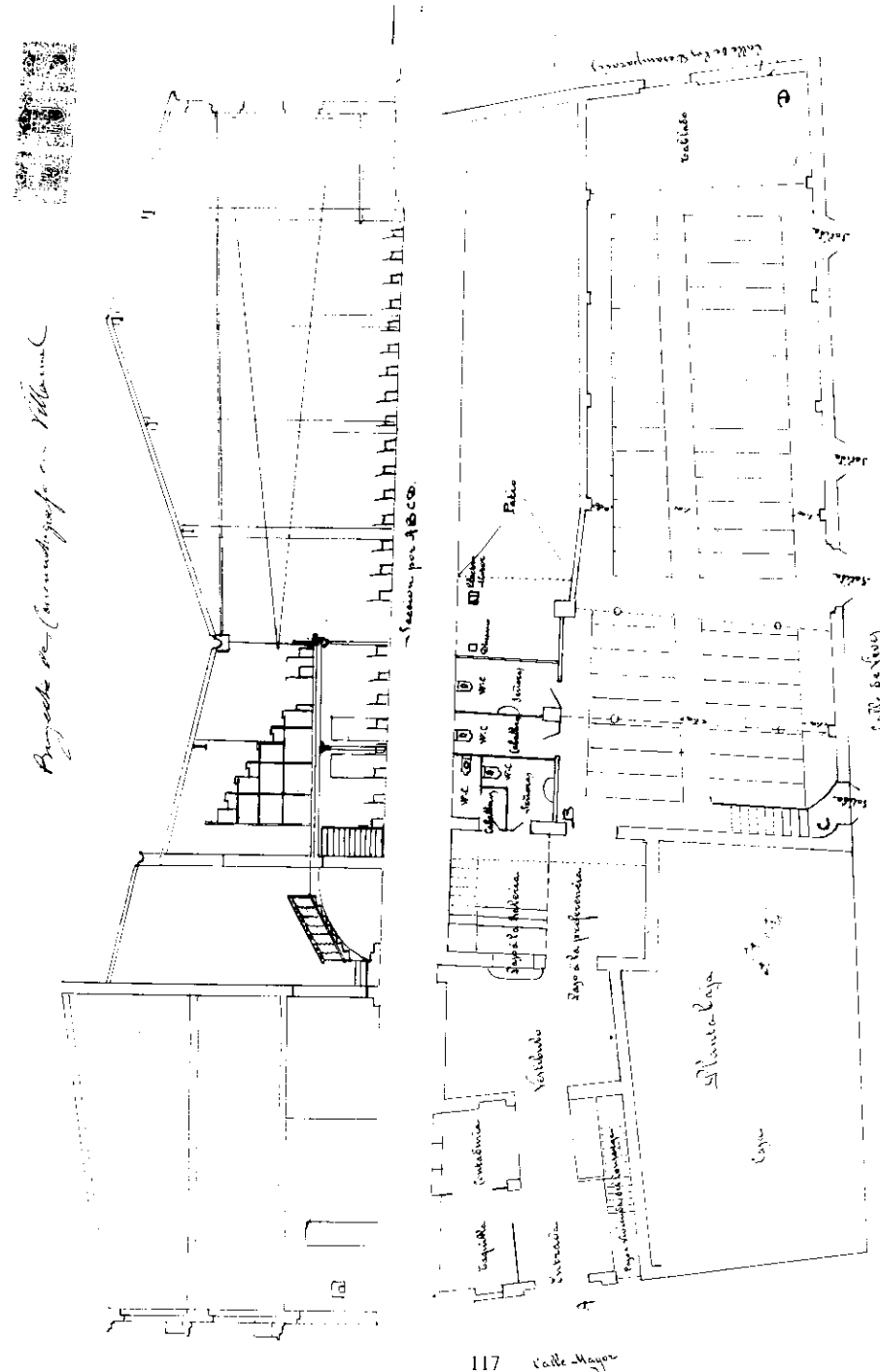

Fig. 10. Secció i planta. A.H.M.VII.

7. LA NECESSITAT DE L' ENSENYAMENT: LES ESCOLES.

La primera notícia que tenim sobre escoles en Vila-real es remunta a 1418. En segles posteriors tingué aula de llatinitat com Castelló, Onda i altres ciutats de la comarca (1).

Una altra notícia la trobem l'any 1781 quant es contracta un mestre; és interessant de veure les condicions que ha de tenir el mestre i com ha d'ensenyar, per això en transcribem una part d'aquestes:

Capítols formats pels senyors de l'Ajuntament d'aquesta Vila de Vila-real que haurà de tenir en compte el mestre de Gramàtica:

1. *En primer lloc, tindrà l'obligació, el mestre de gramàtica, de manar confessar i combregar per la seua mà a tots els seus estudiants una vegada al mes, que serà el primer diumenge de cada mes; formant un cos tots en forma de comunitat i que no pot encarregar a cap altre sacerdot aquest acte de la comunió més que el cura rector.*

2. *Que ha de manar a tots els estudiants l'assistència als oficis divins, sobretot els diumenges i dies festius, a la missa major pel matí i per la vesprada a les Hores i al Rosari que es resen o es canten a l'Església parroquial quedant a discreció del preceptor, en els dies d'aula, proposar l'hora més còmoda per oïr missa la qual cosa no se'ls haurà d'excusar per cap pretext o motiu. I si de cas es nota alguna dissimulació per part del preceptor, l'Ajuntament pot prendre les mesures que considere oportunes.*

3. *Que el preceptor haja de manar que els estudiants assistisquen personalment a totes les processons generals i a les altres que es fan en aquesta vila amb assistència del clergat.*

4. *Que tindrà especial obligació d'explicar i ensenyar la doctrina a uns deixebles, per a la qual cosa se li destina des d'ara la vesprada de tots els dissabtes. I el mateix dia els explicarà l'ortografia i l'educació política.*

5. *Que el mestre haurà d'ensenyar la gramàtica d'Gregorio Mayans o la d'Iriarte i en els llibres de traducció pels diàlegs de Lluís Vives i les Faules de Fedro o pel concili tridentí, epístoles de Ciceró o Virgili i els emblemes morals d'Alciat, distribuint la traducció d'aquestes obres d'acord amb la capacitat, talent i estat i intel·ligència de qui haja de traduir-les, cosa que governarà prudentment la direcció del mestre. I, en cas que aquest crega convenient escollir una altra gramàtica, ho proposarà a l'Ajuntament i amb l'aprovació d'aquest l'ensenyarà o no. I igualment, si li semblen més útils altres llibres de traducció que els assenyalats abans, haurà de proposar-ho també a l'Ajuntament i esperar l'aprovació d'aquest (2).*

També a les condicions s'expressa l'horari d'entrada i eixida de les classes, les vacances, així com un apartat on es diu que no s'admetran els fills dels rics.

El 1873 Vila-real tenia ja sis escoles, més una al barri d'Alqueries: ... *té dues escoles de xiquets dotades amb 1375 p. anuals, dues de xiquetes amb 916 idem, una a càrrec dels germans de la Caritat, molt concorreguda, i una càtedra de llatinitat d'ensenyament lliure, retribuïda pels propis alumnes i a càrrec del cura En Manuel Merino, professor de llatí i humanitats.*

A més, a les Alqueries hi ha una escola de xiquets dotada amb 625 p. una altra de xiquetes dotada amb 416 idem (3).

El 1889 es manté l'aula de llatinitat (4).

L'any 1890, a l'inventari de l'Ajuntament apareix una escola de xiquets al carrer de la Torre (Comunió), valorada a 1.500 pessetes, i una altra escola a plaça Colom valorada amb 8.000 pessetes (5).

Seguint aquest recorregut cronològic veiem que l'any 1900 s'imposen moltes als pares dels xiquets que no assisteixen a classe. Durant el mes de desembre de 1900, la junta local d'ensenyament primari distribueix els seus components per les escoles de la ciutat per tal de comprovar com funcionen: ... *es féu la designació següent = Pàrvuls i Hospital senyors President i Rector. Escoles En Federico Sánchez i Na Isabel Rayor, En José Serra i secretari de la junta N'Enrique Sánchez = Escoles d'En José Gallach i Na Rosa Llopis, els senyors Blasco i José P. Manzano = Alqueries, senyors President i Secretari (6).*

En una societat com la de Vila-real, que, a principis de segle es basava en l'agricultura, el destí dels xiquets era ajudar a llurs pares en les tasques agrícoles. Aquesta situació es denuncia el 1906 amb una estadística que fa el setmanari *La Plana* on de 87 xiquets de 12 anys només saben llegir i escriure 7 i tan sols en van a l'escola 3 (7). Davant aquesta situació en la sessió municipal (28-4-1906) s'anuncia que es castigarà als pares que no porten els fills a classe. El problema no és de manca d'escoles sinó que els xiquets no hi van.

El 17 d'abril de 1910 ocorregué un fet insòlit en Vila-real: hi hagué una manifestació en contra de les escoles laiques. La causa hem de cercar-la en l'enfrontament latent que hi havia entre la comunitat catòlica contra una associació de caràcter laic d'inclinació republicana. Sembla que aquesta associació féu algunes manifestacions contra l'església i la religió. L'enrenou fou extraordinari i en una ciutat eminentment religiosa aquestes opinions tingueren un ressó important.

Els manifestants exigien quatre punts:

1- Demanar als poders públics el tancament de les escoles laiques

perquè no s'ajustaven al concordat de 1851.

2- Inspecció eclesiàstica dels llibres de text i pràctiques pietoses.

3- Observança als centres docents dels articles 42 i 43 del Reglament Escolar de l'any 1838.

4- Subvenció de l'Estat per a l'ensenyament del catecisme els dies festius (8).

Sembla un poc incomprensible que es pretenga tancar les escoles públiques en una ciutat en què els centres d'ensenyament eren molt necessaris. A la fi, els ànims es calmaron i en anys següents les escoles públiques augmentaren.

El 1913 Vila-real ja tenia set escoles on assistien un total 1200 alumnes, i així ens ho fa costar Sarthou: ... *(Vila-real) compta amb molt bons edificis de moderna fabricació, sent una veritable llàstima la manca d'escoles graduades de nova planta projectades per professor* En Federico García (9).

Sarthou segueix amb la seua descripció ennumerant altres escoles privades: *A més de l'ensenyament oficial, hi ha diversos col·legis i centres de cultura particular, com el col·legi per a senyoretes de Sant Pasqual i escoles de xiquets i pàrvuls que dirigeixen les Germanes de la Consolació; escoles per a xiquets dels P.P. Franciscans; la del Patronat obrer; acadèmies de música, pintura, labors, escoles d'oficis, etc* (10).

Dins l'àmbit estatal, des de 1880 a 1912, apareixen sis normatives oficials, les quals expressen l'estructura del sistema educatiu estatal. Per aquest fi es creen les escoles graduades, l'especialització dels edificis i la separació per sexes. Però encara tardarà la integració dels edificis escolars dins l'àmbit de la ciutat.

En aquest període s'inicia la preocupació higienista en general i en les escoles particularment (11).

Entre 1912 i 1931 apareixen dues normatives més, però aquestes no modifiquen substancialment les propostes de les dues anteriors.

Des de 1931 a 1936 apareixen dues normatives: *Las instituciones técnico-higiénicas relativas a las construcciones escolares*, 1934, i en Catalunya: *Instituciones relativas a construcciones escolares*, de 1937. La primera pretén una escolarització real dels xiquets amb unes condicions sanitàries mínimes i té la pretensió utòpica de realitzar l'escola ideal. La de 1937 en Catalunya tendeix cap a teories racionalistes.

En 1931-32 s'aprova el pla de construcció d'escoles que ja estava fet feia uns anys; el 5 de maig és presentat per la Junta al Ministre d'Instrucció pública, aleshores Marcelino Domingo que dos dies després el porta al Consell de ministres que aprova la creació de 7.000 escoles d'urgència per a tota Espanya (12).

Després de dissoltes les corts constituents a finals de 1933, quebrà el pla de col·legis. Però malgrat açò durant els anys de guerra se seguí el ritme en la construcció d'escoles, en els pressupostos generals es mantingueren les partides d'aquesta funció perquè no s'interrompera. Ja avançada la guerra civil espanyola en 1938 es construïren escoles en el País Valencià.

La tipologia de les escoles es mantingué gairebé inalterable durant molts anys i en diferents regions, on es veuen edificis gairebé idèntics.

Aquests edificis mantenen especial cura per la higiene, salubritat, il·luminació i ventilació. Com diu Pérez Rojas: *En els nous edificis que s'havien d'alçar es procurà que estigueren exempts i que els cristalls, patis i jardins, foren elements decisius* (13). Aquestes també seran les característiques que definiran els edificis que ara comentarem.

Si bé és cert que és a partir dels anys 30 quan se sistematitzen les condicions perfectes que han de presentar les escoles. Ja en 1909 en el Reglament d'Higiene Municipal es dediquen els articles 64 i 65 sobre els establiments d'Ensenyament, i especifica:

1- Orientació de l'edifici.

2- Capacitat de les aules no inferior 1,25 m² per alumne.

3- Ventilació abundant i il·luminació d'esquerra a dreta dels alumnes (14).

Abans de passar a analitzar les escoles, cal que extraguem algunes conclusions sobre la situació escolar en Vila-real. Caldria dir, en primer lloc, que hi ha una preocupació per l'ensenyament i els centres es multipliquen, la creixent societat demana noves instal·lacions i aquestes es crearan a partir de 1916. Els col·legis privats completen el conjunt dels centres públics.

7.1 Escola Concepció Arenal.

En 1925 ja es destinaren uns terrenys de 1.950 m² per a la instal·lació d'unes escoles unitàries. Les obres es concloueren el 1933, però del plànol original en forma de «T», només es construí el costat llarg, que donava al carrer Fabra; així l'edifici tenia capacitat per a 200 alumnes.

En vista del terreny sobrant disponible, es pensà en l'ampliació de l'edifici per acollir a més alumnes i l'Ajuntament proposà que es completara el pla inicial acabant la «T» inicial.

En febrer de 1934 es presenta l'informe de l'arquitecte municipal José Gimeno Almela per a la construcció d'un grup escolar al carrer Fabra (actualment el Barranquet).

L'emplaçament de les escoles en aquesta zona de la ciutat responia a una necessitat d'escolarització que presentava la part sud-oest de Vila-real.

Aquesta localització abarcava una zona que creixia ràpidament, habitada

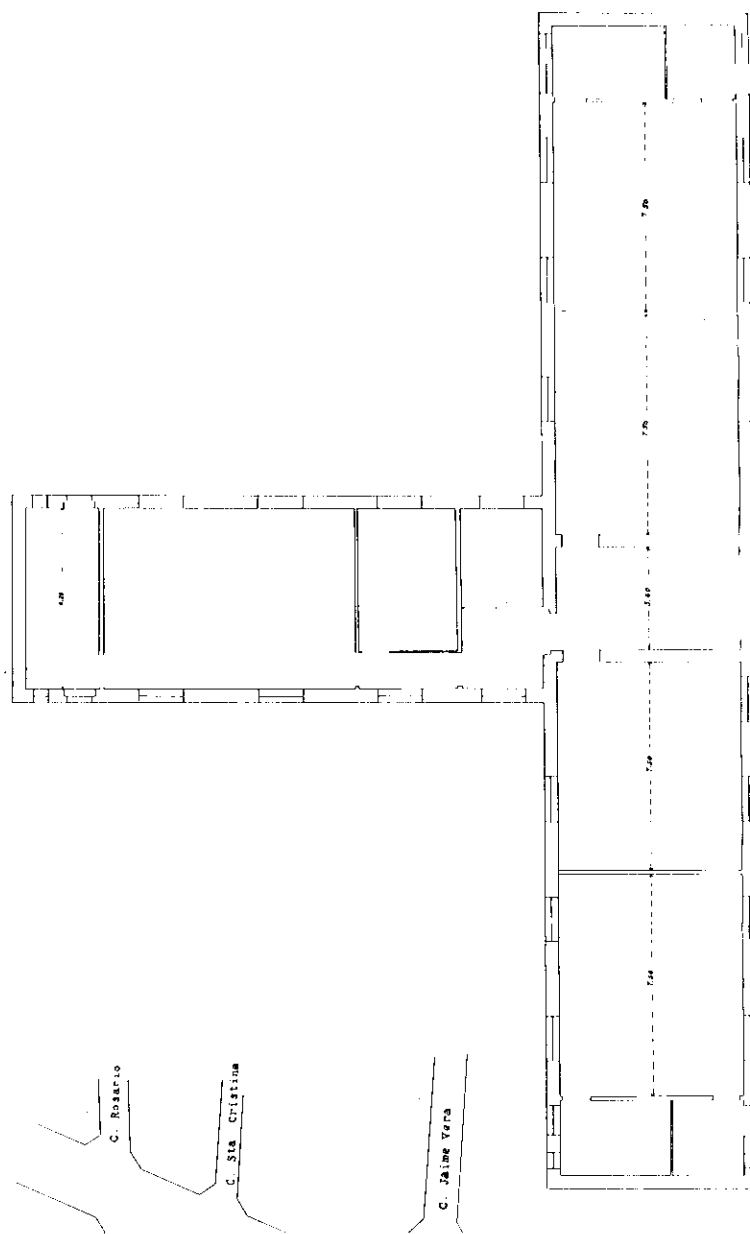
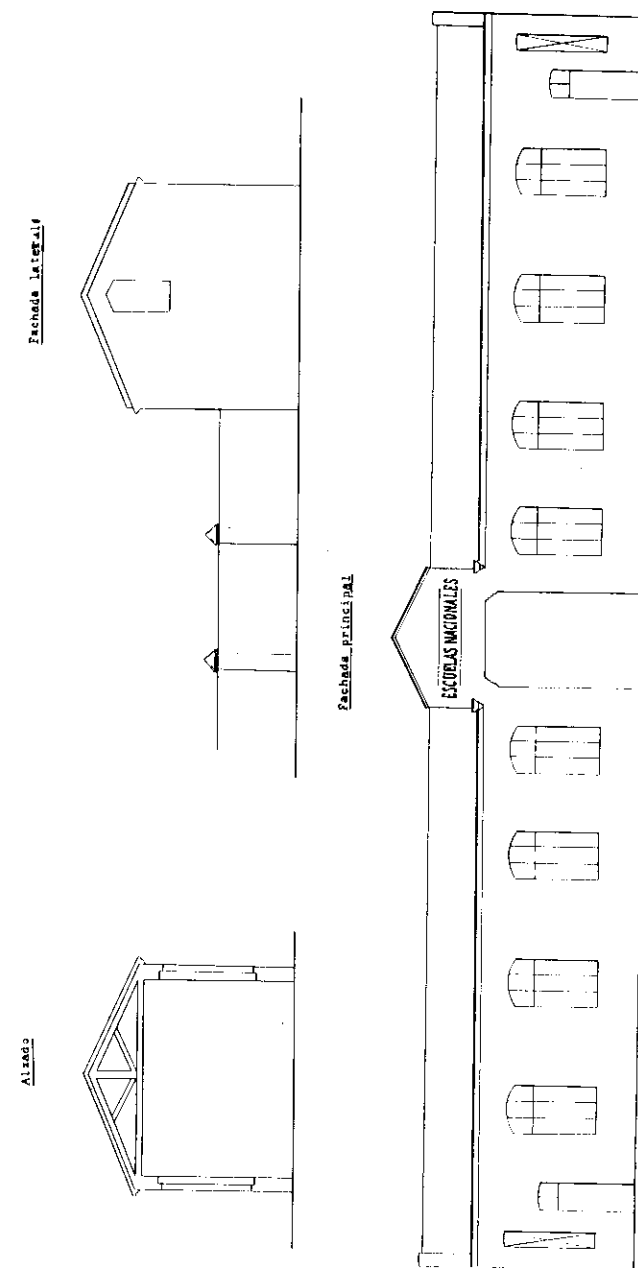

Fig. 1. Plánot. A.H.M.Vil.

Villarréal Febrero de 1934.
El Arquitecto Municipal

El arquitecto municipal

Fig. 2. Façana principal de l'edifici.

per obrers i treballadors del camp i, fins i tot, alguns emigrants comarcals.

Es dissenyà una escola en la forma esmentada posibilitant així una millor il·luminació, i orientant-se cap al migdia, que continua el model constructiu destinat a edificis d'aquesta índole (Fig. 1).

Pera la construcció s'utilitza maçoneria hidràulica i rajola per als barandats, paviment de rajoles hidràuliques i un sostre molt pobre, evolució de la tradicional barraca valenciana i molt comú en les nostres alqueries, és a dir, cel ras de canya amb armadura i entramat de fusta, sobre açò es col·locava un sostre de pissarra artificial.

L'entramat de fusta utilitzat s'anomena d'armadures de fusta en dues vessants, també anomenat de Tipus Espanyol, utilitza quatre plafons per salvar llums de 6 a 12 metres. Aquest tipus d'armadura està compost per dos pars, dues tornapunts, i un pendoló (15).

La preocupació per l'evacuació d'aigües residuals i la neteja general estan presents en l'obra i així s'entaulen els serveis.

Les classes també s'estudien perquè siguen ventilades i suficientment il·luminades, i perquè cada alumne tinga espai suficient per a manejar-se amb naturalitat.

El pressupost per a la construcció ascendí en l'última reforma a un total de 33.901 pessetes, sufragades per l'Ajuntament (16).

Així es configura una façana simple, sense decoració i molt semblant a les construccions escolars que es realitzaran a partir dels anys 40, amb l'ineludible rètol de *Escuelas Nacionales*. L'altra característica és el gran nombre de finestres que perforen el mur, les quals tenen la llinda corbada, com a únic detall destacable.

El projecte de 1925 amb plànols de setembre de 1924 presenta una nau amb una sola planta on se situaran tres classes. L'obra de 1934 segueix les mateixes característiques que aquesta en quant a sostre i al material utilitzat (Fig. 2).

7.2 Escola del carrer Betxí.

El abril de 1916 es dissenya l'avantprojecte d'escoles del carrer Betxí, cantoner amb el carrer Barranquet. L'arquitecte fou José Gimeno Almela.

La situació de l'escola és estratègica ja que ocupa una zona de la ciutat en què no hi havia cap col·legi públic. Anterior al del carrer Fabra, amb el col·legi privat dels P.P. Franciscans, subministrava a la zona oest de la població l'educació necessària per als xiquets.

Al principi, es projectà una aula amb capacitat per a 60 alumnes amb serveis sanitaris i amb despatx, biblioteca i museu escolar. Completava

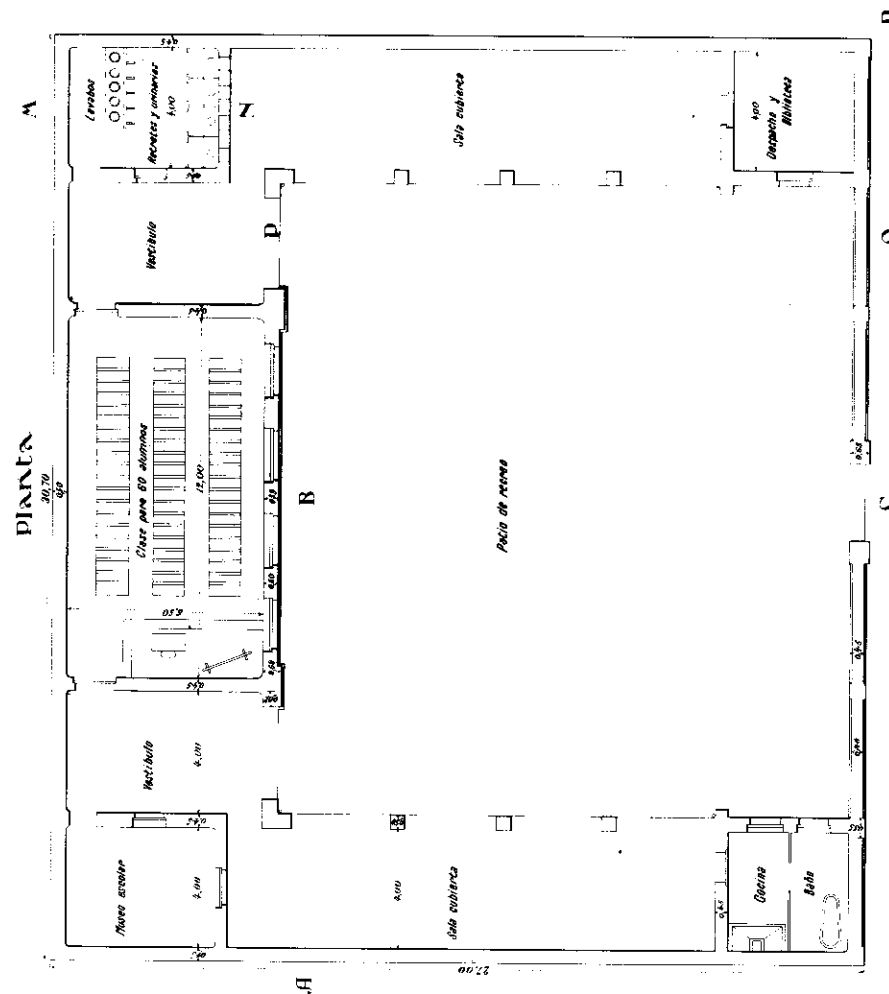
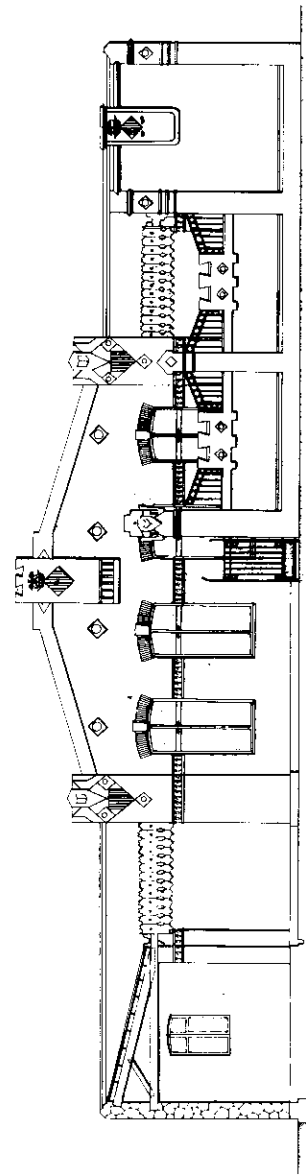

Fig. 3. Planta del projecte. A.H.M.VII.

ALZADO NOR A-B-C-D

Castellón Abril 1916

El Arquitecto
Ant. Lluís Martí

ALZADO NOR M-N-P-Q

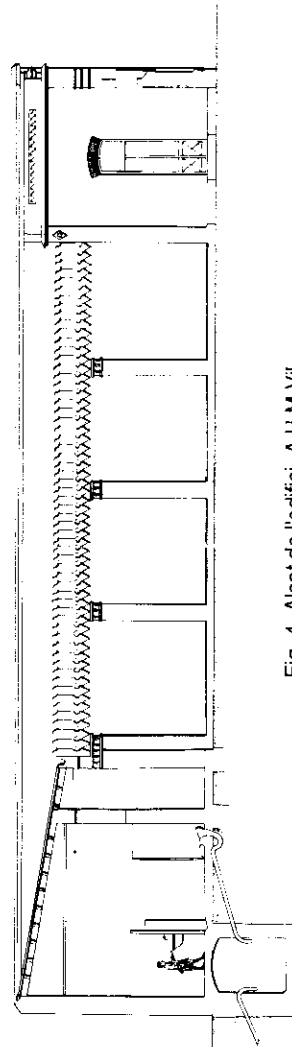

Fig. 4. Alçat de l'edifici. A.H.M.VII.

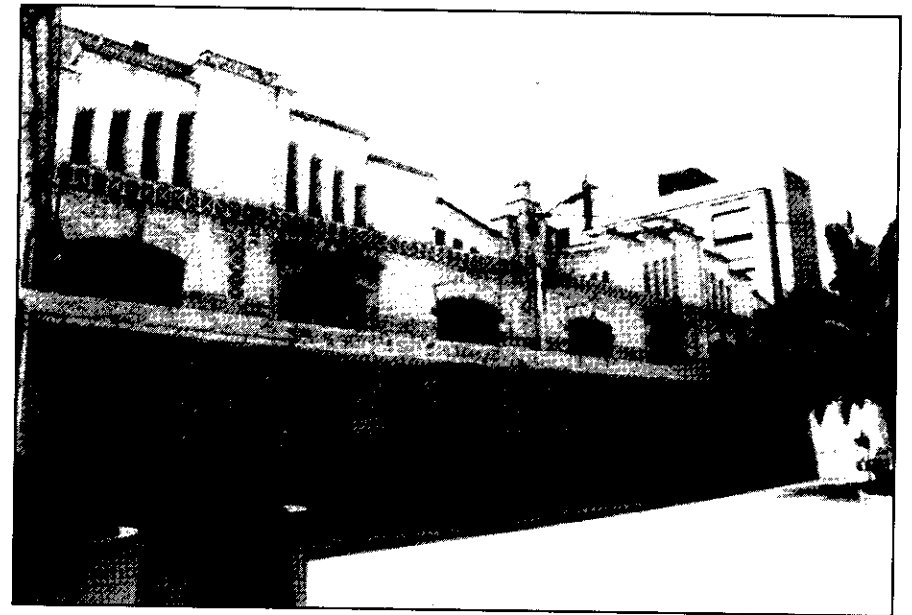

Fig. 5. Vista actual de l'edifici, convertit en escola taller. Foto Autor.

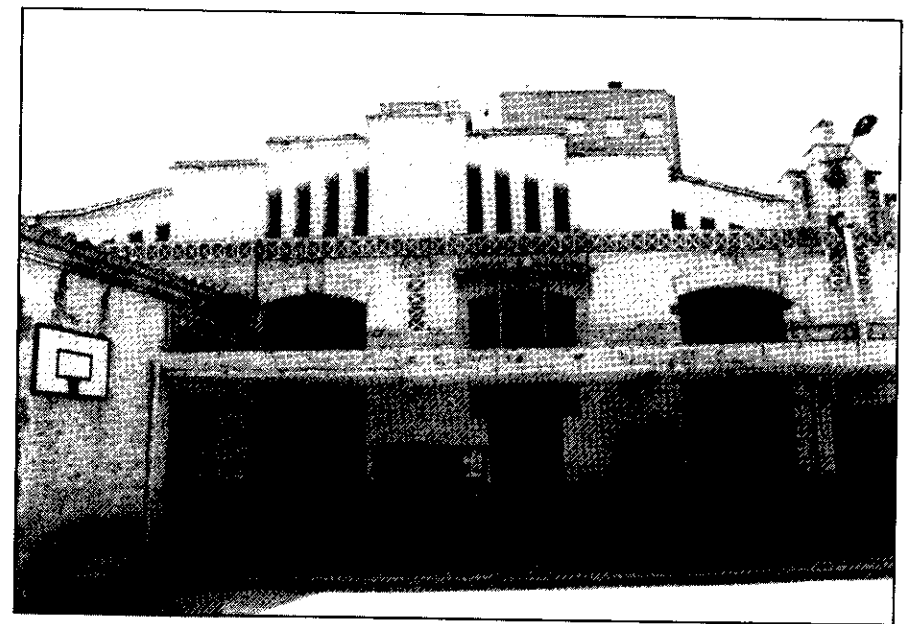

Fig. 6. Vista actual de l'edifici. Foto Autor.

l'edifici un ampli pati tancat per una reixa (Fig. 3).

És un edifici molt interessant ja que hi ha una aplicació d'un disseny arquitectònic destinat normalment als magatzems o a la indústria que inspirarà altres tipus d'edificis com ara una escola (17).

La classe es disposa en forma de nau amb teulat a doble vessant (Fig. 4). En la façana apareix un cim en forma de pinta que entronca amb el modernisme industrial que apareix per aquestes dates a València i en el poble del Cabanyal. La rajola vista juga també un paper molt important, no només com a element decoratiu sinó també com a solució arquitectònica econòmica. La llinda de les finestres es modula a base de rajoles amb una suau curvatura i una clau central. L'enreixat s'articula amb reixes de ferro i ornaments petris que simulen merlets (18).

Ja Teodoro Anasagasti planteja en 1914 un llenguatge arquitectònic propi per a la indústria diferent als estils anteriors; planteja una modificació estructural, principalment a la façana: *... ja col·locant algun frontó o pinacle que trencara la monotonia de la línia horitzontal...* (19). Açò és el que es realitza a les escoles.

Posteriorment el projecte inicial fou modificat, creant-se dues classes en lloc d'una però accentuant el cim dels teulats a base de línies verticals de rajola.

L'enreixat també sofrí modificacions i es col·locà la porta d'accés al recinte en el xamfrà del carrer Betxí i Crist de la Penitència.

En conjunt, l'edifici té un aire industrial però també uns tocs modernistes que fan de la construcció una de les més característiques de la ciutat (Fig. 5 i 6).

7.3 Col·legi Cervantes.

En l'actualAVINGUDA Cedre s'inaugurà, en novembre de 1932 el col·legi Cervantes, amb un discurs del mestre d'ensenyament primari En José Benlloch Portolés (20).

La ciutat comença a estendre's poc a poc cap a la zona nord-est. Per això, s'ha de dotar a aquesta part de la ciutat d'infraestructura necessària per fer la vida dels veïns el més comfortable possible. En 1932 comença l'expropiació dels terrenys per a l'execució de l'avinguda Cedre (21). Posteriorment, en febrer de 1935 es procedeix a l'empedrat del carrer (22).

Així, es construeix un edifici en un solar quadrangular, la façana principal del qual donarà a l'AVINGUDA Cedre, la dreta al passeig Solades i la posterior a Sant Miquel (23).

Tenia un xicotet pati davanter amb dues portes d'entrada i un altre

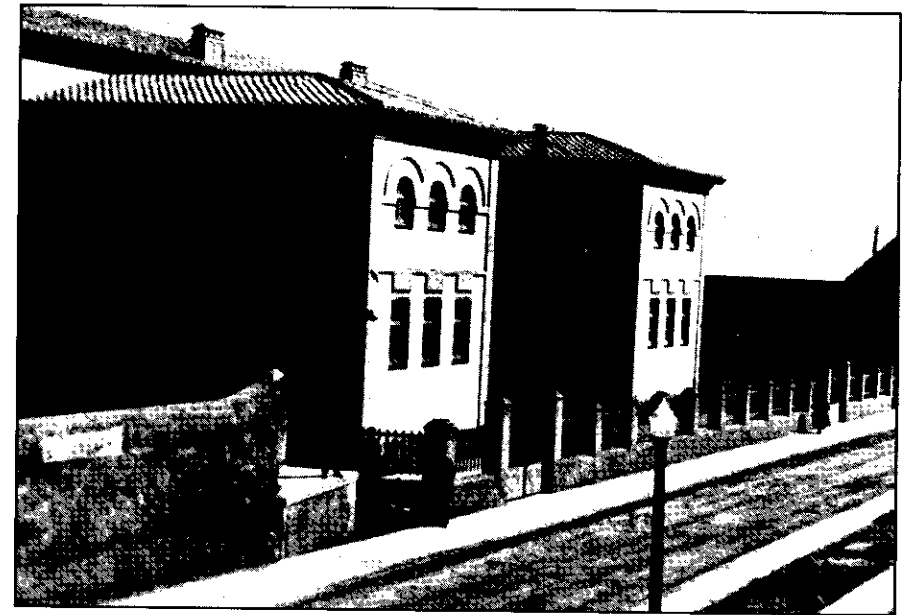

Fig. 7. Façana principal. Arx. Fot. F.F.

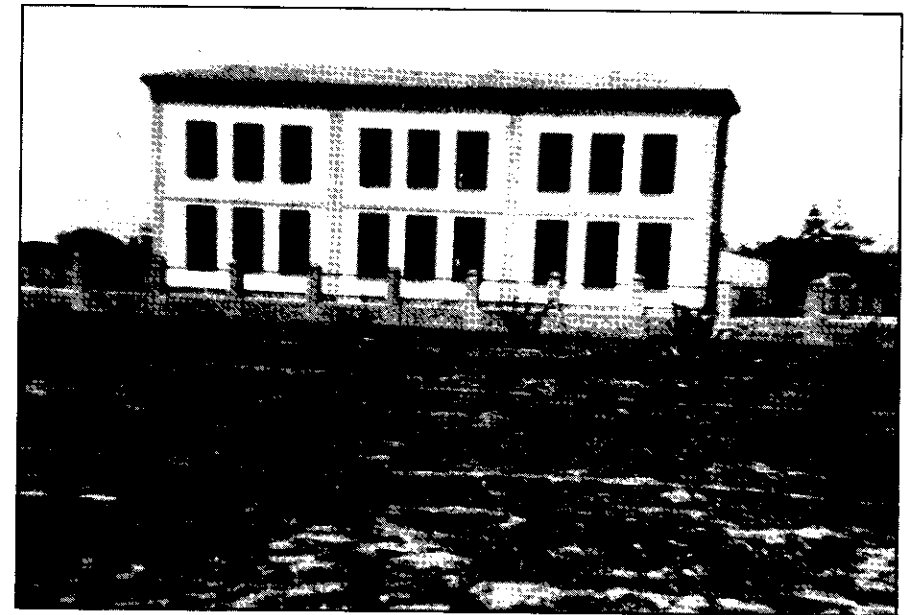

Fig. 8. Façana posterior. Arx. Fot. F.F.

posterior més gran, tot el solar estava tancat per un enreixat. L'accés a l'edifici es feia passant abans per una espècie de teuladís. Aquesta forma d'entrada és molt comú en la tipologia d'edificis escolars. El col·legi projectat per a la plaça del llaurador en 1936 segueix la mateixa línia.

El Col·legi Cervantes és de dues altures i té una planta amb «U» molt oberta, mirant cap a l'avinguda. Allò més interessant són les finestres i l'articulació de la façana que mira a l'anomenada avinguda (Fig. 7 i 8).

Així, amb tres finestres en la planta baixa de cada ala, destacades a base d'una decoració en rajoles, és allò més singular de l'edifici. En la segona planta hi ha tres finestres més amb arc de mig punt, aquests arcs estan compostats per rajoles vistes amb una suau motllura.

La imatge que presenta l'edifici respon a una tipologia arquitectònica basada segurament en les disposicions legislatives de 1931, creant-se un model que circularà per tota la península. Així ho trobem, per exemple, en Àvila, a la ciutat d'Arévalo l'escola de la qual, més neomodèjara que la de Vila-real, és gairebé idèntica a aquesta. Però el precedent potser hauríem de cercar-lo en 1923-4, anys en què es construí el Grup Escolar Concepció Arenal de Madrid, obra d'Antonio Flórez. Aquest edifici disposa d'una sèrie d'arcs de mig punt a les ales de l'edifici que s'articula de forma rectangular amb dos mòduls als extrems. El seu disseny és sobri i fou lloat en el seu moment per la seua eficàcia (24).

El col·legi Cervantes planteja un edifici a base d'un corredor lateral al que s'adossen a l'esquerra les classes. Aquest model de construcció escolar s'anomena *escuela corredor* d'origen alemany (25). D'aquesta forma s'aconsegueix que les classes tinguin il·luminació directa i natural. La distribució interna de l'aula també es disposa de forma que la llum entre per l'esquerra de l'alumne; d'aquesta manera les classes del Col·legi Cervantes miren cap a l'est, obrint-se les seues finestres a l'ampli pati posterior.

En conjunt, aquest col·legi respon a un model constructiu basat en les normatives d'higiene, il·luminació i comoditat per als seus ocupants establint-se en la república i que tan ampli ressò ha tingut en construccions posteriors, fins i tot dels anys 60 (26).

La seua construcció s'inicia amb un sòcol de pedra que alça l'edifici un metre sobre el sòl, aïllant-lo de la humitat. A continuació ve la paret de maçoneria emblanquinada per l'exterior, i finalment un cobriment a base de teulat de doble vessant amb teules morunes. La decoració de rajola vista a l'exterior completa el conjunt arquitectònic.

Probablement l'arquitecte encarregat de l'obra fóra José Gimeno Almela, arquitecte municipal en 1932, que una vegada més ens sorprèn amb la seua habilitat constructiva i amb la seua adaptació als models estilístics foranis.

7.4. Projecte d'escoles en la plaça del Calvari.

On antigament estava el calvari, en l'actual plaça del llaurador, i al costat de l'antic cementiri, es projectà en març de 1936 un grup d'escoles.

El conjunt d'edificis projectats, un per a pàrvuls i un altre per als més majors, d'haver-se dut a terme, haguera estat un dels col·legis més moderns de l'època, amb totes les dependències necessàries.

L'arquitecte fou José Gimeno Almela, que projectà cinc classes per a 250 xiquets i cinc classes més per a 250 xiquetes, (Fig. 9, 10, 11 i 12), a més de dues classes per a 100 pàrvuls (Fig. 13 i 14). A més de tot açò, hi hauria biblioteca, museu, reconeixement mèdico-escolar, W.C., lavabos i pati d'esbargiment.

No hi ha dubte que el projecte era ambiciós i s'instal·laria en una zona de la ciutat on fins a la data, no hi havia cap escola, és a dir, l'anomenat *barri de l'Ermida*, que creixia de manera desmesurada (27). Així es projectà un edifici capaç d'acollir a 600 alumnes ni més ni menys; aquesta dada ens indica la població infantil que hi havia en la zona.

La construcció és de característiques semblants a la del col·legi del carrer Fabra (Concepció Arenal), també realitzat per Almela. El mur és de maçoneria hidràulica, rajoles per a la divisió interior i sostre de canya partida i entramat de fusta a dues vessants, per al sòl, taulells hidràulics així com també a les parets que exigien una major higiene. També, com el grup escolar Cervantes, se separa el cos de l'edifici del sòl amb un sòcol.

Tota la construcció segueix les directrius assenyalades per les disposicions sobre instal·lacions escolars de 1933. S'hi pren especial interès en la il·luminació de l'edifici així com en l'orientació d'aquest per aprofitar més la llum solar (28). Tot el grup escolar costarà, segons el pressupost de l'arquitecte 269.995 pessetes; no cal dir que les despeses econòmiques eren importants.

Estilísticament, la concepció de l'escola no té trets interessants; està dissenyada com *en motlle*, igual que molts altres col·legis de l'estat. Fan notar el lloc de les portes d'accés, és a dir, el costat curt, com en el Col·legi Cervantes o el de Gimeno Baró, anterior a aquell.

Malgrat que poguera semblar lògic que les obres no es realitzaren amb motiu de la proximitat de la guerra, el que es cert és que les tramitacions per a la realització de les obres seguien el seu curs. El 30 de setembre de 1936 un comunicat de la Direcció General d'Ensenyament Primari, rebutja el projecte perquè no s'ajustava a les instruccions tècnico-higièniques ja que: *... manca dels necessaris despatxos per a Mestres i per al Director del grup, i la il·luminació dels locals destinats a biblioteca és insuficient perquè estan situades les seues finestres al fons dels respectius locals. També s'ha de fer observar que la inspecció mèdico-escolar haurà de constatar, com a mínim,*

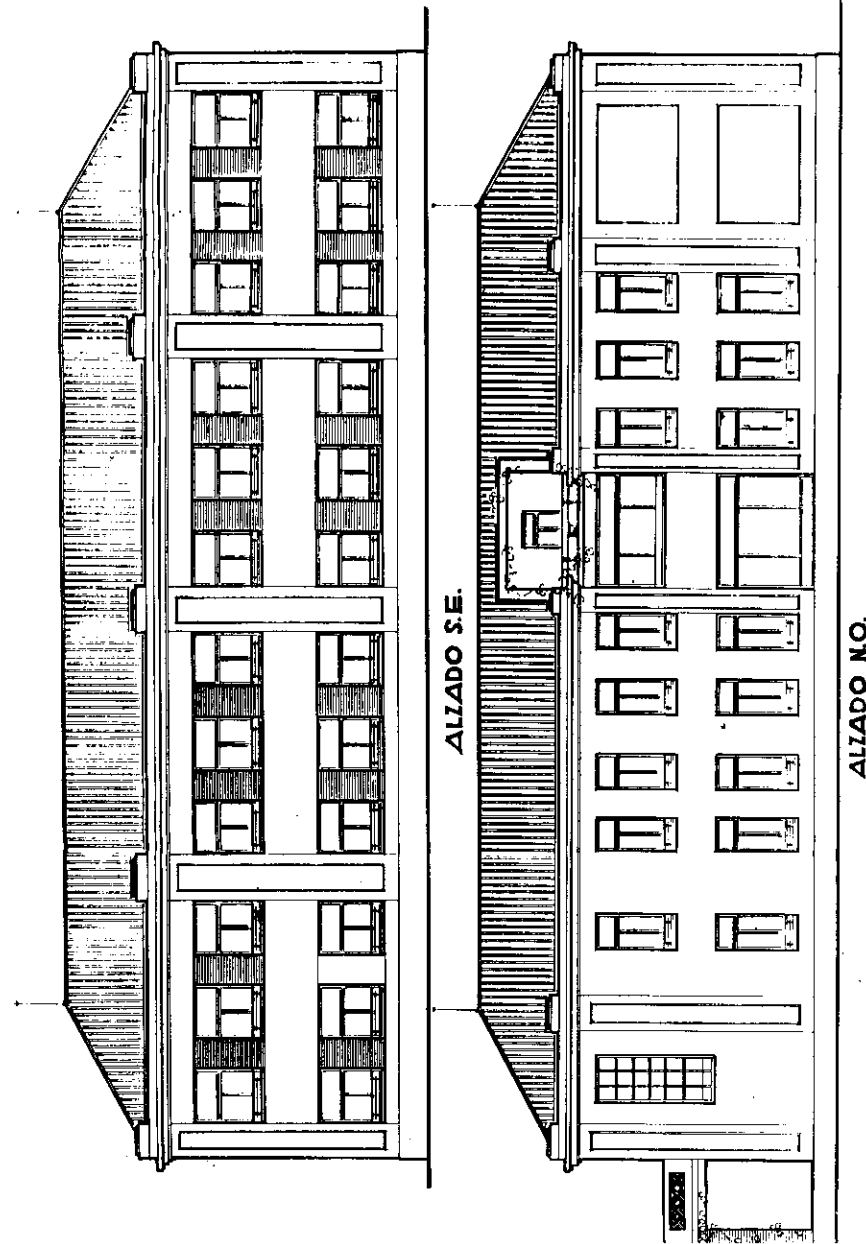

Fig. 9. Façana del col·legi. A.H.M.Vil.

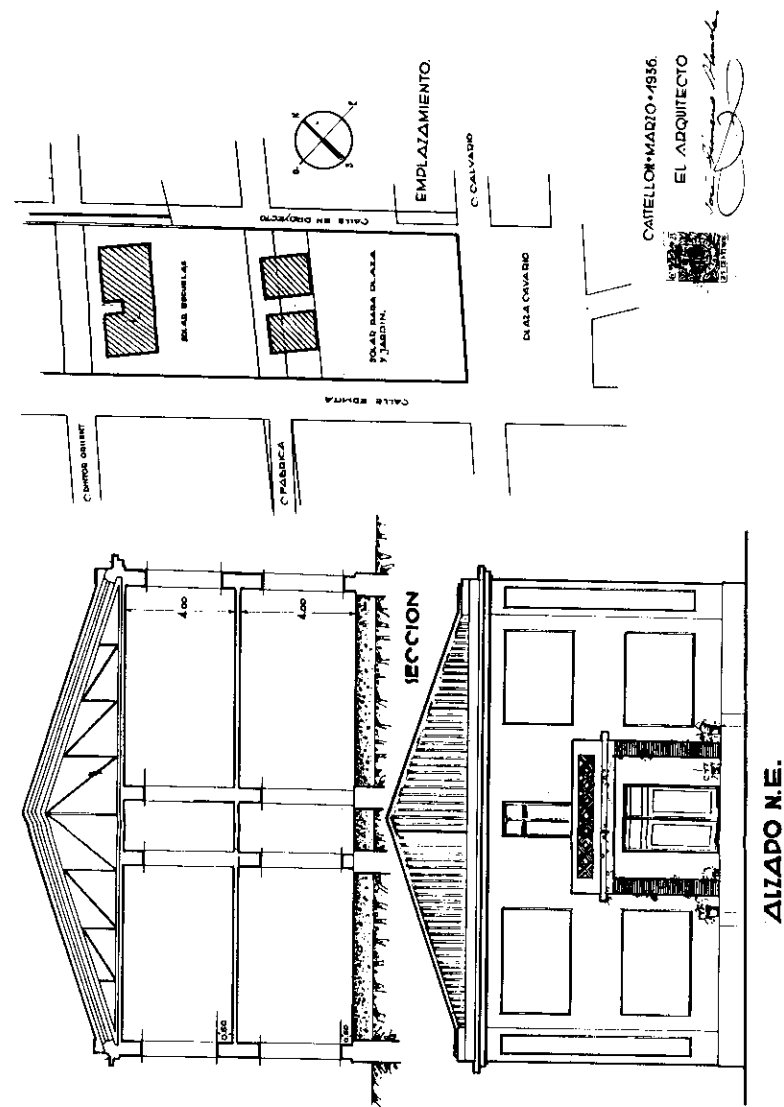

Fig. 10. Façana i secció. A.H.M.Vil.

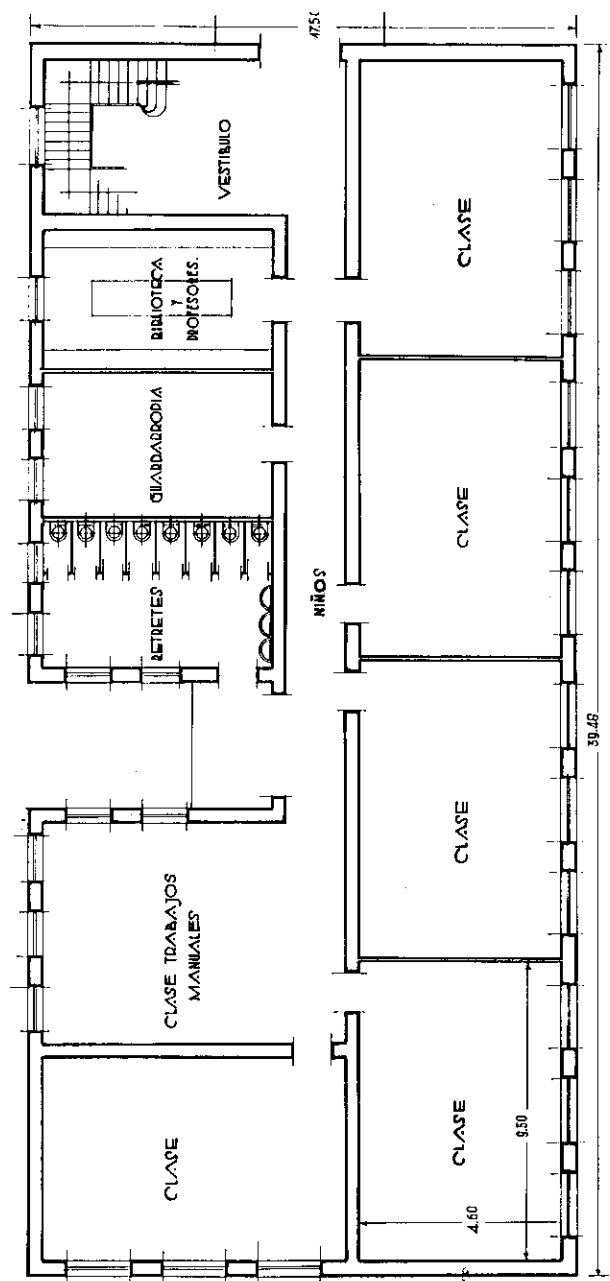

Fig. 11. Planta Baja. A.H.M.VII.

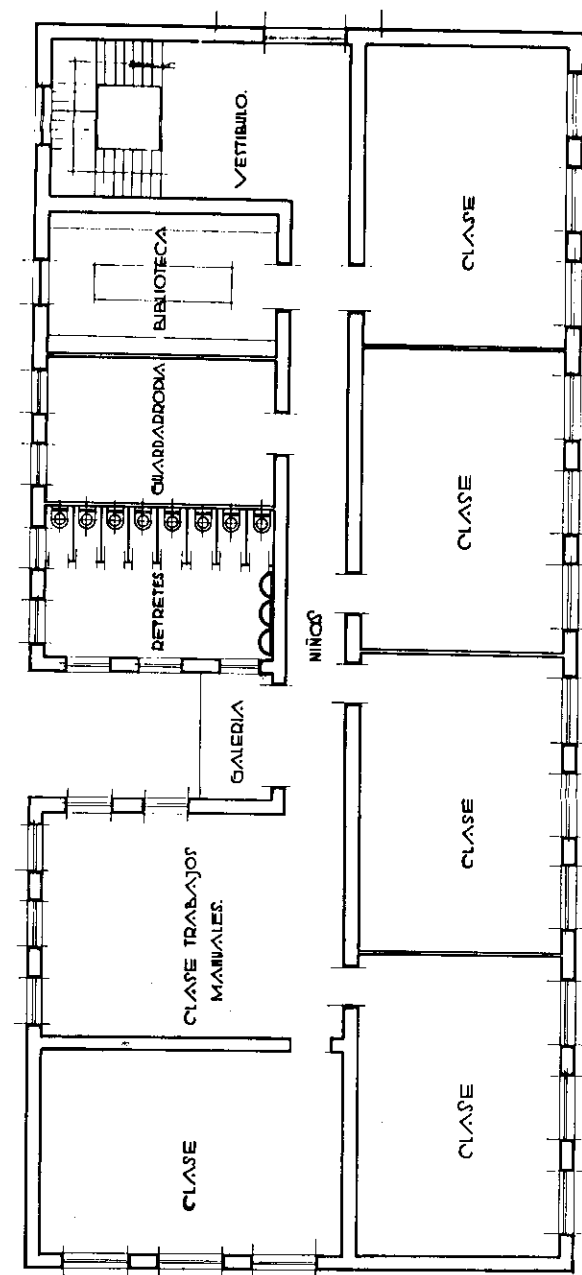
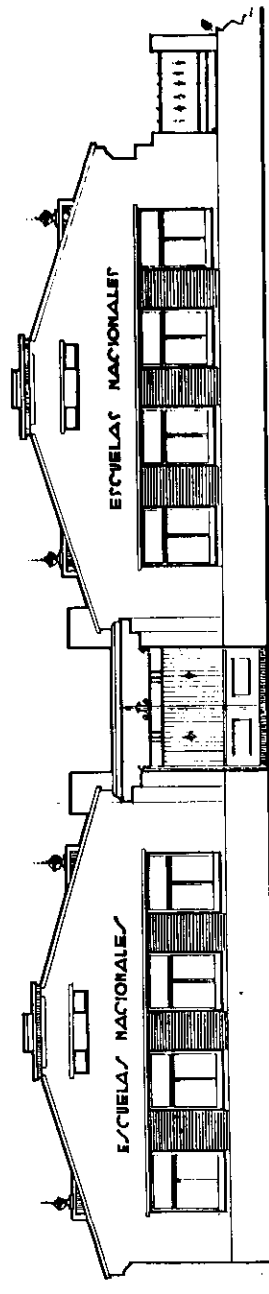
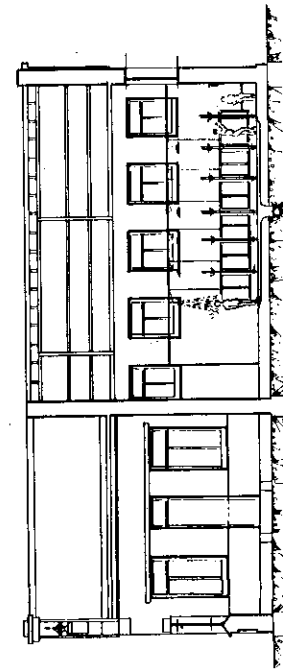

Fig. 12. Planta principal del col.legi. A.H.M.VII.

ALZADO

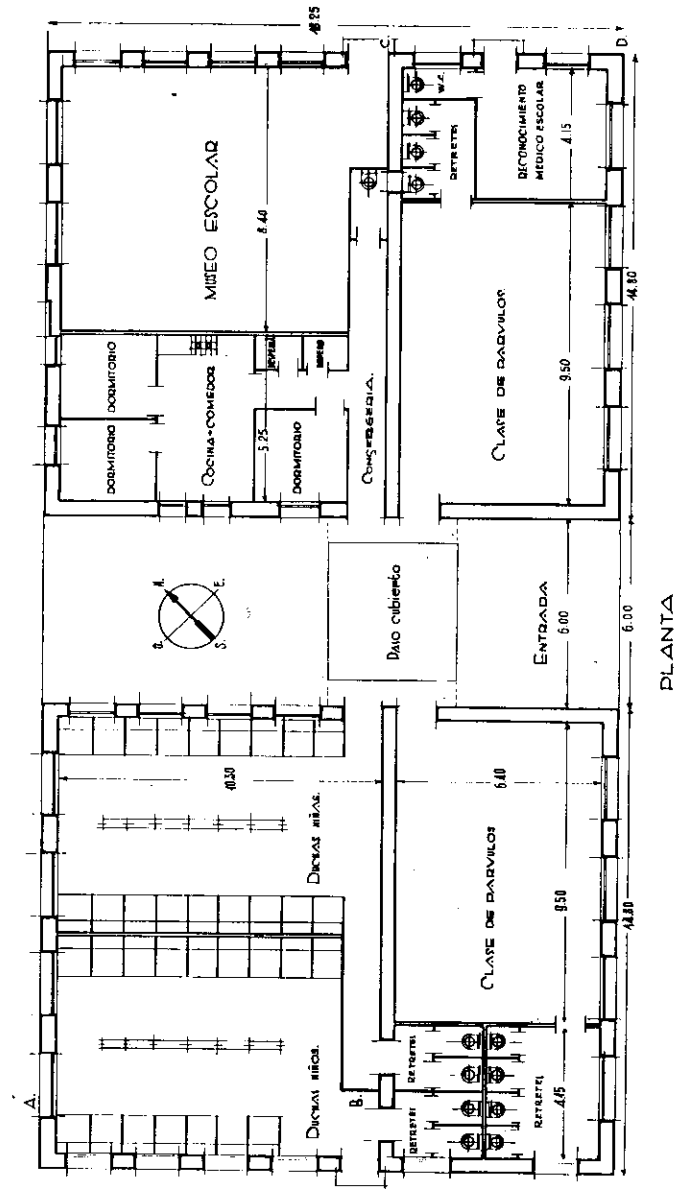
SECCION POR A-B-C-D

CAITELLON-MARTO • 4536 •
• EL ARQUITECTO •

San Lorenzo de los Rios

Fig. 13. Façana de la secció de pàrvuls. A. H. M. Vil.

PLANTA

Fig. 14. Planta de la secció de pàrvuls. A. H. M. Vil.

d'una sala de consultes, un altra d'espera, infermeria amb un o dos llits i serveis (29).

Les exigències eren desmesurades ja que s'havia donat llicència a altres col·legis amb pijors mitjos que el presentat per al barri de l'Ermida. La resposta hauriem de buscar-la en el moment polític i de guerra civil que esta sofrint el país. Les peticions continuen fins l'11 de novembre de 1936, a partir d'aquesta data perdem el rastre.

Finalment l'edifici no es construí, l'única cosa que es féu fou enderrocar les parets del calvari per arreglar el solar.

7.5 Col·legi dels P.P. Franciscans.

En referència a les escoles particulars sufragades pels alumnes, comentarem la dels P.P. Franciscans que ens sembla arquitectònicament més interessant.

En 1913 s'edifica l'anomenat col·legi dels P.P. Franciscans, a l'ala nord-est del convent. Prompte entrarà a formar part de l'esquema escolar de la ciutat i en el mateix any (1913) és citada per Sarthou (30).

Les escoles foren construïdes a expenses de la germandat franciscana amb ajuda econòmica del veïnat. Malgrat açò, en 1915 reben una subvenció de l'Ajuntament de 1.500 pessetes com a una espècie de beca per alumnes pobres (31).

El col·legi s'articulava en un edifici a la primera planta del qual estaven les classes, a les quals s'ascendia per una llarga escala. A les classes s'accedia per un *hall* on hi havia a l'esquerra una sala a manera d'oficines. Per un llarg passadís es podia arribar a les quatre aules, les quals estaven situades en direcció est, mantenint les finestres a l'esquerra dels alumnes. Aquest model d'escoles respon a la distribució anomenada *alemanya*, en contra de l'anglesa en què a partir d'un ampli hall es distribuïen les classes.

Julio Sáez Bares fou el creador de la disposició interna de les classes i d'aquestes respecte a l'edifici, a nivell nacional. Aquesta és seguida per col·legi dels P.P. Franciscans. Julio Sáez guanyà en 1911 en el concurs de models escolars que convocà l'estat. En 1912 el Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts converteix la memòria de Sáez en normativa oficial amb el títol: *Arquitectura escolar, instrucciones*.

Les disposicions de la normativa de 1912 plantejaven el següent: L'aula ha de ser rectangular, un dels seus costats llargs donarà al corredor, d'aquesta manera es comunicarà l'aula amb el corredor amb una sola porta situada a un extrem de l'aula, extrem que estarà ocupat per una tarima, la pissarra i la taula del mestre. La disposició dels alumnes es distribuirà per

fileres perpendiculars a la pissarra amb pupitres dissenyants per a funcionar monodireccionalment. En la paret paral·lela al corredor s'obriran grans finestres que donaran llum per l'esquerra dels alumnes. Sáez també estableix les relacions dels alumnes i del professor dins l'aula que estan prefixades i acotades en el temps i en l'espai. La relació de l'aula amb la globalitat de l'escola resta també establerta.

Gairebé totes les normes establertes per la llei de 1912 són respectades pel col·legi que estem analitzant.

En quant a la construcció, direm que es compona de pedra local i morter, tot lluit. En la primera planta s'obrin unes finestres que, pel seu especial interès, comentarem a part.

Tota la façana està articulada a base de línies horitzontals i verticals de rajola vista.

L'interior presenta entaulat en la paret i rajoles hidràuliques al sòl.

Les finestres constitueixen l'element més destacable de l'edifici, apareixen remarcades per rajoles, la llinda està corbada insinuant un arc apuntat (Fig. 15 i 16). Dins l'eclecticisme de l'època les finestres del col·legi ens recorden als arcs apuntats gòtics. Aquest *revival* neogòtic és força comú en edificis religiosos de principis de segle. Ací s'utilitza en una escola, però aquesta està adossada a un convent i pertany als frares. Per això no és d'estranyar aquesta assimilació d'estils.

Les finestres del col·legi dels P.P. Franciscans s'assemblen prou a les finestres laterals del convent *Caputxí* de Sant Josep de València, del carrer Ciril Amorós nº 65, obra realitzada en 1912 per Manuel Peris (32). L'ús d'un llenguatge medievalitzant en la ideologia d'aquestes construccions, a la vegada que nous materials com la rajola vista al costat de la pedra, donen als edificis un concepte nou influït per les exposicions de 1909 i 1910.

En Vila-real hi ha un altre edifici que es pot connectar amb el col·legi: la Caserna de la Guàrdia Civil, obra de 1924 de José Gimeno Almela. En les seues finestres s'hi veu el mateix model medievalitzant.

Per tot el que hem exposat, l'obra del P.P. Franciscans, dins un ambient medievalitzant amb tocs esmorteïts del modernisme català, entra de ple en un corrent eclèctic però matitzat.

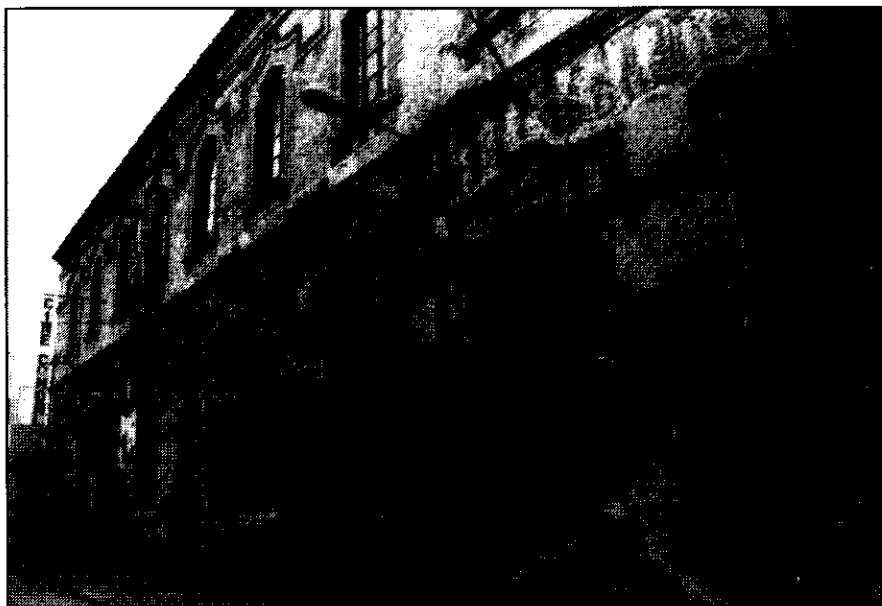

Fig. 15. Vista del conjunt del col·legi. Foto Autor.

Fig. 16. Detall de les finestres. Foto Autor.

- (1) SARTHOU CARRERES, Carlos, *Geografía General del Reino de Valencia, Provincia de Castellón*, Barcelona, Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvis, 1989, p. 454.
- (2) *Libro de Acuerdos del Ayuntamiento*, de l'any 1773 al 1787.
- (3) MUNDINA MILALLAVE, Bernardo, *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló, Impremta i llibreria de "Rovira Hermanos", 1873, p. 638.
- (4) *La Plana*, 28 d'abril de 1906.
- (5) *Inventari Municipal*, 1890-1916.
- (6) BALBÁS CRUZ, Juan A., Opus Cit. p. 315.
- (7) *Actes de les sessions que ha de celebrar la junta local d'ensenyament primari*, 1900.
- (8) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. T. I, p. 79.
- (9) SARTHOU CARRERES, Carlos, Opus Cit. T. I, p. 79.
- (10) SARTHOU CARRERES, Carlos, Opus Cit. p. 465.
- (11) Entre 1880 i 1912 aparegueren nombroses publicacions preocupades per l'higienisme, com: MONART, *Condiciones higiénicas que han de reunir las escuelas destinadas a la primera enseñanza*, Barcelona, 1895
CONILL, Bonaventura, *Condiciones que deben reunir los edificios escolares*, 1910.
També en 1912 se celebra el *Primer Congreso Español de Higiene Escolar*, en Barcelona.
- (12) GINER DE LOS RÍOS, Bernardo, *50 años de arquitectura española: 1900-1950*, Mèxic, Patria, 1955, p. 87.
- (13) PÉREZ ROJAS, F. Javier, *Cartagena...*, p. 281.
- (14) Reglament d'Higiene Municipal, 1909, A.H.M.Vil.
- (15) ARQUERO ESTEBAN, Francisco, *Cálculo práctico de cuchillos de hierro y madera*, Barcelona, Edicions CEAC, 1972, p. 139.
- (16) La memòria de l'arquitecte es contempla en el Doc. IV.
- (17) José Gimeneo Almela, fou l'autor també de la Caserna de la Guàrdia Civil, iniciada el 1924 i conllosa en 1927; en aquest edifici ja planteja lliurement la col·locació de merlets que donen a l'edifici un caràcter medievalitzant i de fortalesa, producte de diverses influències.
- (18) Projecte de construcció d'unes escoles en el carrer Betxí.
- (19) ANASAGASTI, Teodoro, "Arte en las construcciones industriales", Madrid, *Arquitectura y Construcción*, 1914, p. 150.
- (20) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. p. 85.
- (21) Projecte d'expropiació de terrenys portat a terme per l'arquitecte municipal José Gimeno Almela, 1932.
- (22) Projecte d'empedrat de l'Avinguda Cedre, febrer 1935.
- (23) Quan es construí l'escola, en tractar-se d'una zona encara sense edificar, estava exempta. A l'actualitat està adossada a un bloc d'habitatges.
- (24) GAYA NUÑO, Juan Antonio, *Arte del siglo XX*, Madrid, Plus Ultra, Col. 1. Ars Hispaniae, Vol. XXII, 1977.
- (25) BENITO, Josep, BRULLET, Manuel, PLA, Alberto, "La Normativa", Barcelona, Jornades sobre edificació escolar, *Libre de ponències*, Generalitat de Catalunya, 1981, p. II-8.
- (26) Als anys 60 es contruixen el Col·legi Pius XII, dividit en dos grups i que substancialment, en la seua distribució interior, respon als models establerts als anys 30.
- (27) En juny de 1932 el Sindicat Catòlico-Agrari construeix dues illes de cases per a gent humil al carrer de l'Ermida en front d'on es projectaven les escoles, augmentant-se així el nombre d'habitants en aquesta zona de la ciutat.
En: GARCÍA SALES, Pascual, "Espais d'un temps", p. 5.
- (28) Avantprojecte d'escoles graduades a Vila-real. Barri de l'Ermida, març 1936.
- (29) Inclòs en l'Avantprojecte.
- (30) SARTHOU CARRERES, Carlos, Opus Cit. p. 455.
- (31) *El Mijares*, 18-4-1915.
- (32) BENITO GOERLICH, Daniel, Opus Cit., p. 199.

8. EDIFICIS D'UTILITAT PÚBLICA.

8.1. L'abastiment d'una creixent societat.

Ja hem apuntat en reiterades ocasions que la ciutat va creixent i, així, les necessitats d'aquesta augmenten al mateix ritme. Des de finals del segle XIX, amb el desenvolupament econòmic de la ciutat, s'inicia l'adequació urbana d'aquesta. L'urbanisme pren un interès creixent. En 1864 hi ha un pla d'eixample de la ciutat que culminarà en 1909-1910. En 1869 s'enderroquen les murades. L'1 de novembre de 1899 es dictamina a favor de la instal·lació de l'enllumenat elèctric a càrrec de la Societat Sala Ricard i Cia (1). L'11 de maig de 1899 s'inaugura l'aigüa potable procedent de les finques de Vicente Amorós, conduïda a les cases mitjançant canonades (2). I la llista podria seguir però vegem com ho conta un contemporani en 1923: *Edificis públics: un llavador; un mercat-peixateria i carnisseria amb pes públic, parc de bombers, casa-Ajuntament, jutjat; presó, administració de consums i habitació per al porter, Sindicat de recs i policia rural; jardí públic; escorxador modern de luxosa construcció; escorxador antic inservible, al costat de la murada, escoles públiques a la plaça Colom i el carrer de la Torre, cementiri nou amb habitacions per als empleats; sales de dependències...* (3).

Sarthou ens fa un quadre general de la situació en què es troba la vila pel que fa a serveis públics. Tot seguit repassarem alguns dels edificis més característics de la ciutat en aquesta època.

La importància dels edificis destinats a serveis públics (mercats, hospitals...) queda palesa en l'obra de Pevsner: *Historia de las tipologías arquitectónicas* (4), on dedica sengles capítols a tractar la gènesis d'aquest tipus d'edificis. La història dels mercats i dels hospitals es remunta a l'antiguitat i configura el suport urbanístic de les ciutats. L'evolució de la ciutat determina els nous edificis encara que les seues arrels s'enfonsen en allò més arcaic del comportament humà. L'existència d'uns o d'altres edificis és un baròmetre que marca l'estat econòmic, de necessitats higièniques, etc.

8.2. L'escorxador.

Vila-real comptava amb un escorxador més o menys modern des de 1877, ja que apareix un reglament de l'escorxador públic el 4 de novembre de 1876.

L'escorxador es trobava situat a l'actual Avinguda de la Murà, entre el

carreró de la Jueria i el carrer Pere III. Durant els anys 1895 i 1896 les queixes per la manca d'higiene augmentaven. Les lamentables condicions higièniques que presentava el local feren que la corporació municipal es plantejara la possibilitat de construir-ne un altre en una zona més allunyada.

A l'inventari Municipal de 1902 apareix ressenyat l'antic escorxador, el qual estava valorat en 10.000 pessetes, situat al carrer anomenat aleshores de l'Alameda (5). També apareix un extens inventari d'eines i instal·lacions de l'escorxador (6).

El 7 de maig de 1904 s'acorda construir un nou escorxador, l'arquitecte del qual serà Francisco Tomás Traver, aleshores arquitecte municipal. El 21 de maig d'aquest any és aprovat pel ple de l'Ajuntament i el 13 de maig de 1905 l'expedient i el projecte ja estan fets.

Les obres començaren el 20 de maig de 1905 i el 30 de juliol de 1906 s'aprovà la recepció provisional. El juliol d'aquest darrer any l'arquitecte féu una memòria de les obres que resten sense fer, l'import de les quals ascendeix a un total de 3.780 pesetes (7).

El 31 de desembre de 1906 l'Ajuntament fa balanç de les construccions realitzades: *Un nou escorxador construït sobre les dues fanecades que s'anomena en l'expressat inventari, que llista al N.O. Balbino Musoles Navarrete, al S.O. Francisco de Paula Font Cots, al E. Camí del Mar i al O. Dolores García Benedito. El valor de la construcció fins el 31 de desembre de 1906 és de 48.347,91 pessetes* (8).

Els solars anomenats estaven a quatre-cents metres de la casa més propera, a l'actual carrer Torrehermosa, a l'altre costat de la séquia major que servia de barrera aïllant. La preocupació per la higiene era tanta que el setmanari l'Agrario, en 1914, dedica un editorial que sota el títol *Higiene: el Matadero*, analitza els problemes higiènics que aquests recintes originen i de quina manera es poden esmenar (9).

L'obligació de matar els caps de bestiar en escorxadors des de 1915 féu que aquests tipus d'edificacions augmentaren adquirint, ¿com no?, una tipologia específica, civil i funcional, preocupada per la higiene i la salubritat pública. Però aquest interès no és nou perquè ja el 4 de novembre de 1876 s'aprovà el reglament d'escorxadors públics que regirà l'ús d'aquests establiments.

Pel que fa a l'escorxador construït per Francisco Tomás Traver sabem que realitzà un edifici característic, amb sales per a la matança, corral per al ramat i dependències annexes. Els materials emprats foren la pedra i la rajola junt amb acer laminat per als pilars i armadura del sostre; açò constituï un vertader avanç tècnic i constructiu (10); tal vegada influït per l'escorxador de València (1898-1902) projectat per Luis Ferreres (11). Ferreres utilitzà

Fig. 3. Detall de l'armadura metàl·lica i del sostre. Foto del Col·legi d'Arquitectes de Castelló.

Fig. 4. Detall de l'armadura metàl·lica i del sostre.

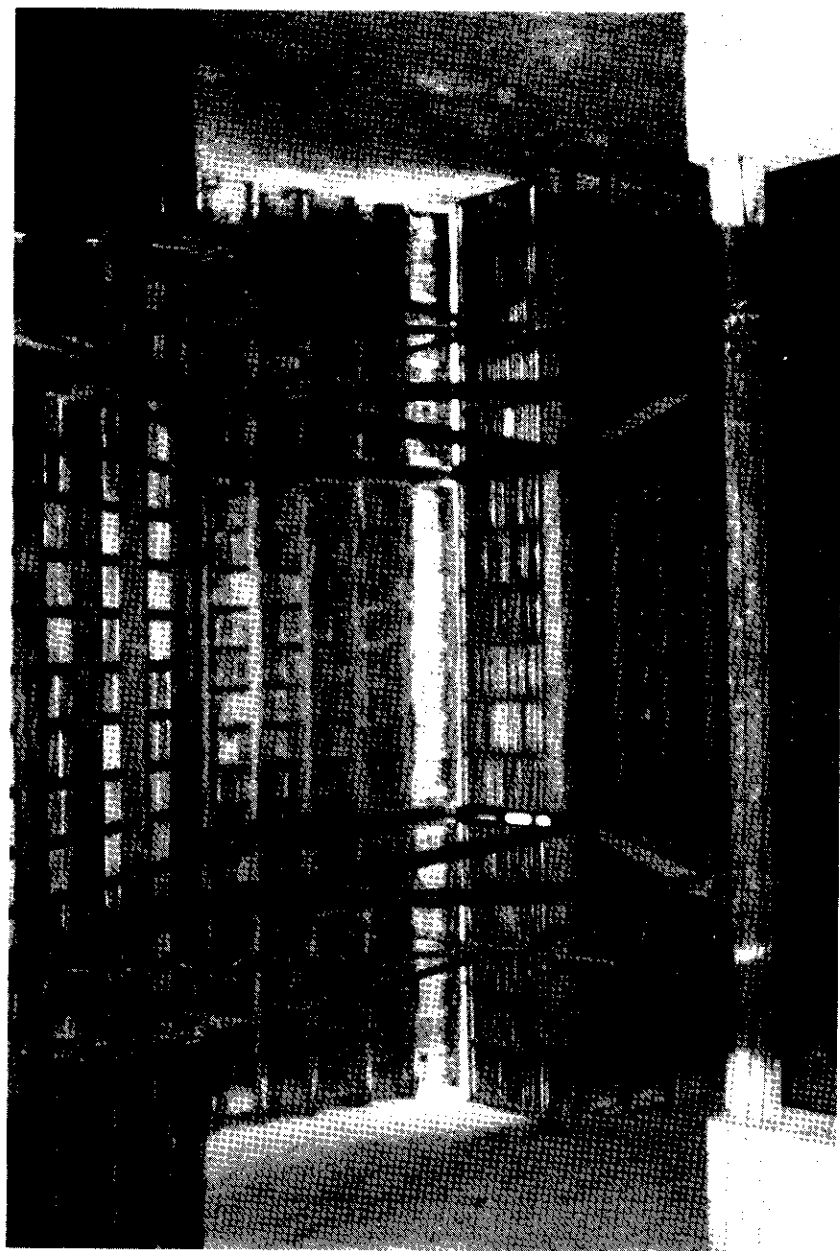

Fig. 5. Detall de les columnes i sostre. Foto Col·legi d'Arquitectes de Castelló.

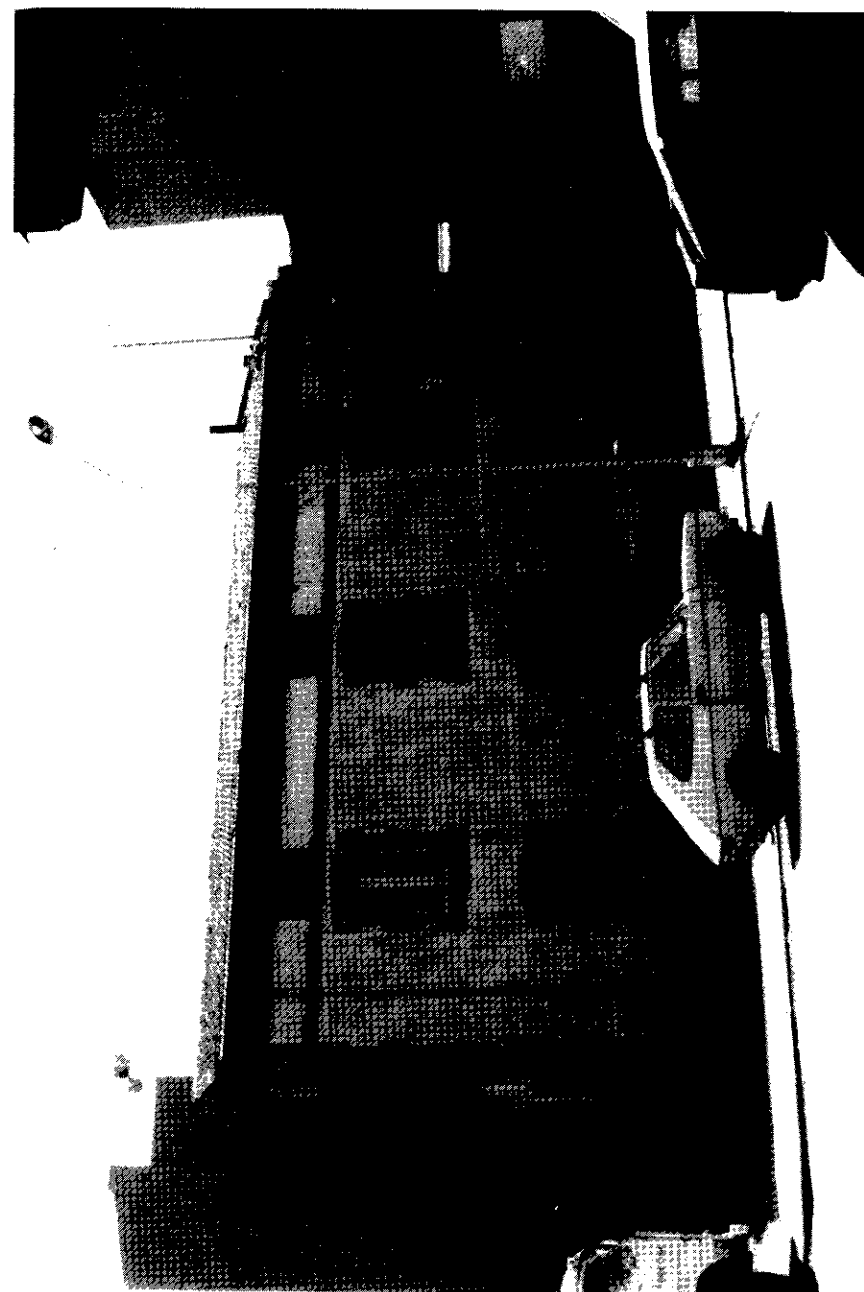

Fig. 6. Estat actual de l'escorxador. Foto Autor.

formigó, rajola aplantillada i ferro en columnes de manteniment.

Els materials emprats per Tomás Traver evidencien clarament la relació amb la revolució industrial en incorporar elements *nous*, ferro fos i components metàl·lics en general. L'arquitectura per ella mateixa, sense elements decoratius que pogueren *emascarar-la*, per alguns fou un gran avanç. Tanmateix, per altres, fou gairebé un atemptat a l'arquitectura ja que emprava *elements innobles sense vestimentes dignes*.

L'ús de la rajola vista que féu l'arquitecte preludiava un posterior racionalisme constructiu.

Siga com siga l'edifici acomplia perfectament la seua missió i l'ús clar i evident d'aquests materials ajudaven a la seua funcionalitat.

Aquest escorxador fou enderrocat i al mateix solar fou edificat el que avui podem contemplar (12). Es contruí en 1921, quan era arquitecte José Gimeno Almela.

L'edifici d'Almela tenia totes les dependències necessàries, igual que l'anterior. La part del cos principal (Fig. 1), que es conserva, presenta una construcció amb parament hidràulic amb coberta a doble vessant amb teules àrabs.

L'edifici es compon de quatre volums fonamentals: **A**, de poca altura en relació amb la resta de l'edifici, on se situava la bassa de neteja; aquest volum poseeix cobertes metàl·liques i l'altre pilars de rajola massisa. **B**, cobertes a dues aigües en doble altura que permet la ventilació i il·luminació de l'espai interior, solució característica de les construccions industrials i de mercats. **C**, d'una altura que serveix de nexa d'unió entre el volum anterior i el volum **D**. **D**, destinat a habitatge del vigilant en planta alta i administració en planta baixa (Fig. 2).

Les característiques fonamentals són: el sistema de suports per al sostre, compostat per pilars circulars que sostenen una sèrie d'armadures metàl·liques; d'aquesta manera s'aconsegueix major diafanitat en l'interior, creant-se espais útils i ben airejats (Fig. 3, 4 i 5). En la façana s'observa com es modulen els buits, porta i finestres, a base de rajola vista. La rajola també s'utilitza als angles de l'edifici. Amb el disseny a base de rajola vista s'observa el paralelisme amb els edificis del modernisme industrial (Fig. 6).

8.3 El Mercat.

Malauradament, Vila-real mai ha tingut un mercat de les característiques dels que es construïen en ciutats properes com Borriana, Almassora o Nules. Aquestes ciutats recullen les tipologies dels edificis per a mercats de principis de segle que marcaran una pauta per aquestes construccions.

Així, orfes d'aquestes brillants mostres arquitectòniques, per motius que no encertem a comprendre, la ciutat resta exempta d'aquests edificis tant específics.

Inicialment el mercat tenia lloc a la plaça Colom. A partir d'octubre de 1903 el mercat es traslladà a la plaça de la Constitució (actual plaça de la Vila); així es reflexa a les actes municipals de 1903, el motiu era perquè el 30 de desembre d'aquest any es realitza la recepció de les obres per a la construcció del mercat de la plaça Colom (13). Malgrat açò, el mercat tardà a construir-se i, el 1906, tornà a la plaça Colom (14). El 1908, els veïns d'aquesta plaça es queixen de les escombreries que hi ha com a conseqüència de la utilització d'aquesta com a mercat (15). Aquest tipus de mercat consistia en una sèrie de tendetes instal·lades temporalment.

Fig. 7. Vista del Mercat i dels porxes. Arx. Fot. F.F.

A la plaça Colom, antic cementiri de la vila a espatlles de l'església arxiprestal, hi havia uns porxes d'arc rebaixat que s'utilitzaven per a funcions mercantils (Fig. 7). A l'últim terç del segle XIX es construí un pis que es destinà a diverses funcions, com ara escoles. Davant d'aquest edifici se situà una armadura de ferro que seria, en definitiva, el mercat de la ciutat.

El mercat de Vila-real començà a edificar-se el 1924 i entrà en servei el 1926. Es tractava d'un edifici de ferro amb sostre de fusta cobert d'uralita i sense parets laterals. Posteriorment, cap al 1936, s'alçà un mur que tancava l'edifici.

La construcció del mercat li costà a l'Ajuntament la quantitat de 110.938 pessetes en diversos conceptes:

Fig. 8. El Mercat després del tancament mitjançant una paret. Arx. Fot. F.F.

50.124 Ferros i entramat metàl·lic.

5.510 Pintura.

38.506 Obrers de vila i materials de construcció.

6.677 Fusta de Suècia.

10.200 Uralita i paviments.

Els ferros i els suports metàl·lics provingueren de Barcelona, concretament de la ferreria Torras. Açò indica que la indústria metal·lúrgica catalana estava molt més arrelada i amb capacitat suficient per abastir la demanda exterior; de la pintura s'encarregà el pintor local Vicente Sifre.

Sense façana, per tant, tan sols amb una espècie de cobert, el mercat féu les seues funcions fins el 1970 (Fig. 8, 9 i 10), any en què s'enderrocà per alçar-hi el mercat actual, obra infame, poc funcional i estèticament horrible.

Així, als porxes i a l'entramat metàl·lic es realitzava la vida mercantil. Tenim dos edificis substancialment diferents: els porxes de pedra de carreus, probablement de principis del segle XIX (Fig. 11) i, davant d'aquests, una construcció amb evidents relacions amb la revolució industrial amb bigues de ferro semblants a les emprades als mercats de València.

A més dels intercanvis realitzats en l'edifici del mercat, s'instal·laven altres mercats provisionals en zones properes. Cal assenyalar el mercat de la carn del 24 de desembre, instal·lat al carrer de la Torre; la venda d'alfals

Fig. 9. Curiosa vista, realitzada des dels porxes que servien de peixateria. Arx. Fot. F. F.

Fig. 10. Una altra perspectiva del mercat. Al fons s'aprecia el massís de l'església Arxiprestal.
Arx. Fot. F.F.

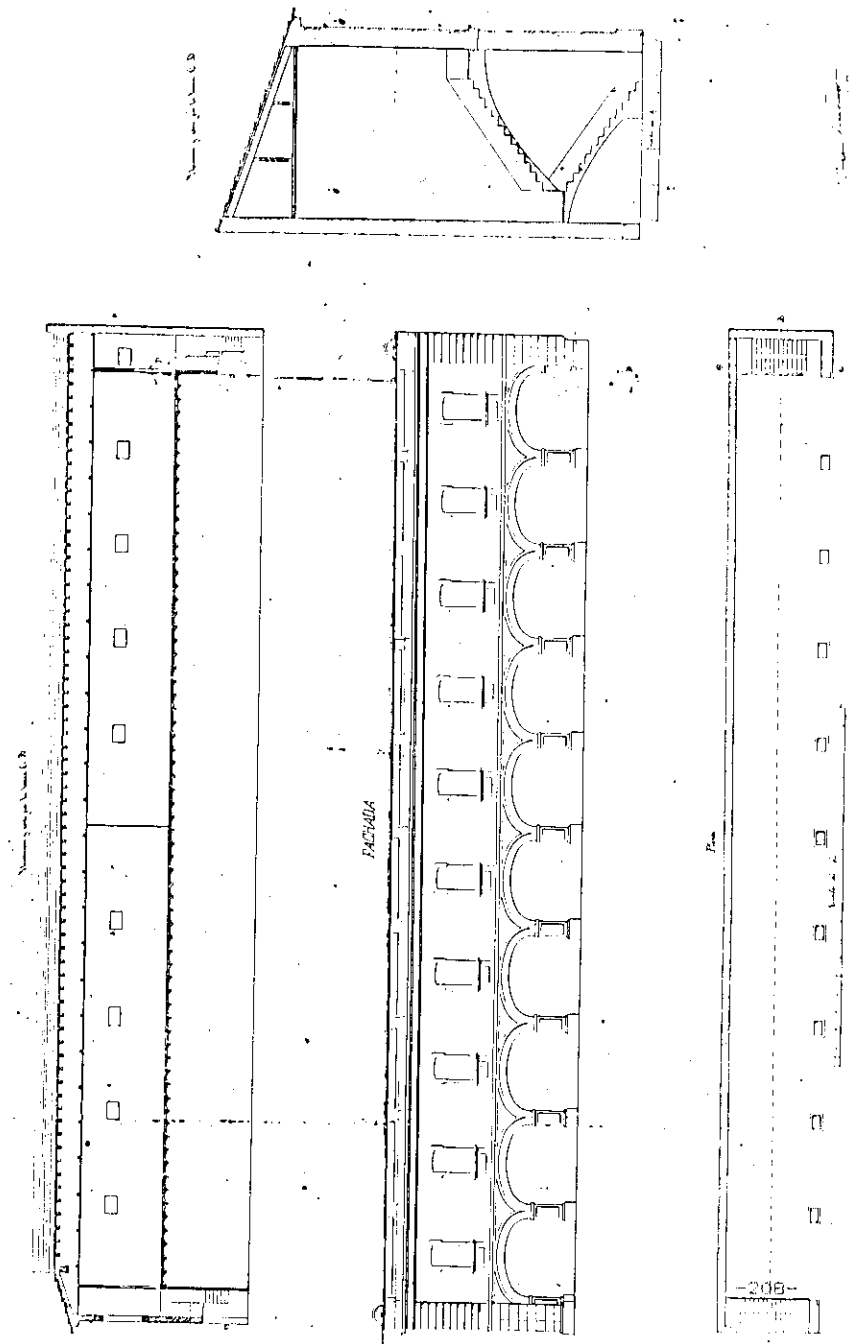

Fig. 11. Plànol de la construcció dels porxes del Mercat. A.H.M. VII.

i forratge als peus del campanar o el mercat d'espardenyes del carrer Sant Roc (16); el 26 de març de 1903 tenim un expedient per a sol·licitar informació per a la construcció de mercats al carrer de la Comunió (17).

8.4. La Peixateria.

La peixateria s'instal·là en el solar que avui ocupa l'edifici de Correus, en l'antic carrer de la Torre (Fig. 12).

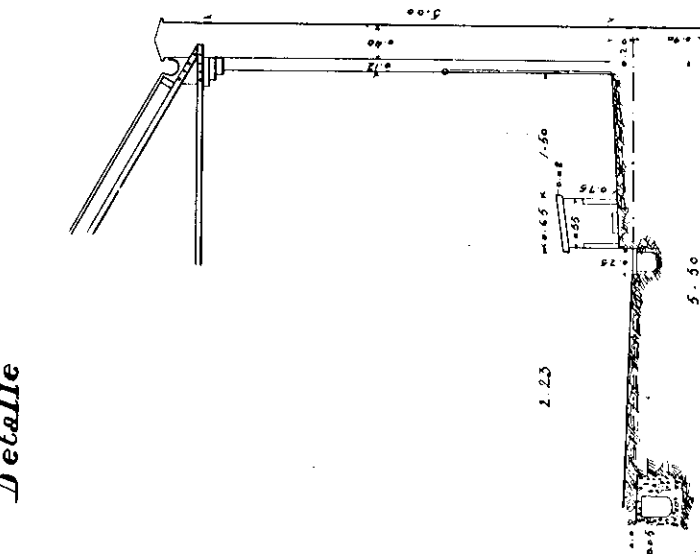
Fig. 12. Vista de la peixateria del carrer de la Torre. Arx. Fot. F.F.

Estava formada per un cobert alçat a escassa altura, amb teulat a doble vessant de teules àrabs. El seu interès arquitectònic és escàs. Tanmateix es projectà una peixateria que no es dugué a terme, els plànols de la qual ens mostren una obra molt més interessant i significativa.

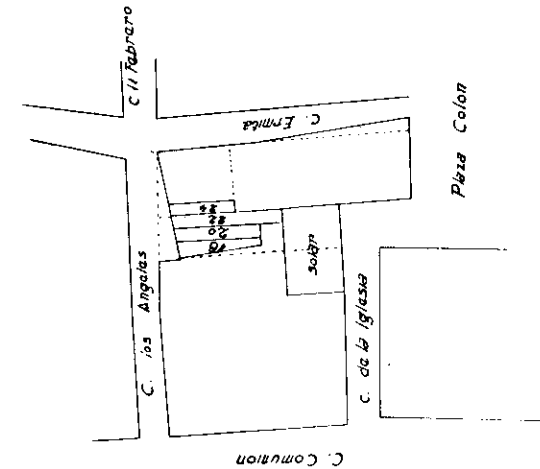
Aquest projecte de peixateria es presentà en juny de 1932 (18). El seu arquitecte fou José Gimeno Almela. Aquest projectà un edifici en els solars que hi hauria després de l'expropiació d'unes cases del carrer dels Àngels, la part posterior de les quals donava al carrer de l'església. Amb això s'aconseguia un solar rectangular capaç d'allotjar una nau de 45 metres de llargària per 11 d'amplària.

La situació, segons indica l'arquitecte, era la idònia ja que estava prop del

Detalle

Croquis de situacion

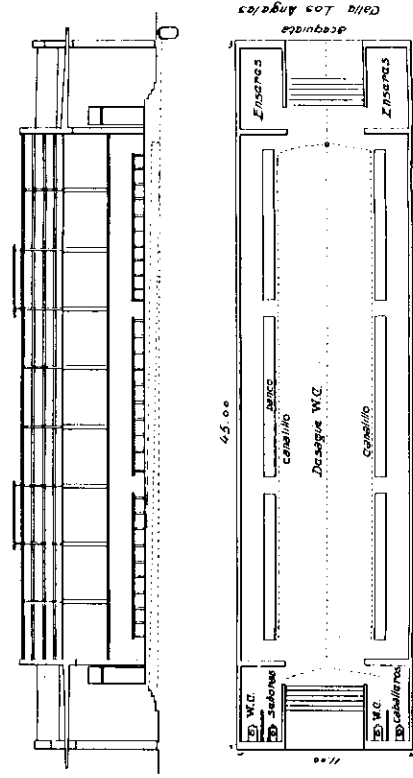

Villarreal 25 de Junio de 1932.

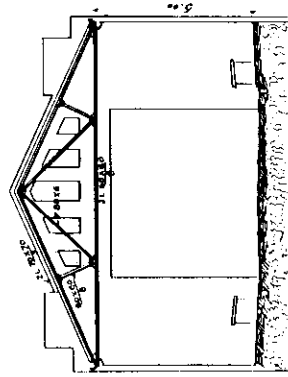
El Arquitecto Municipal
José Gimeno Almela

Fig. 13. Localització. A. H. M. Vil.

Seccion longitudinal

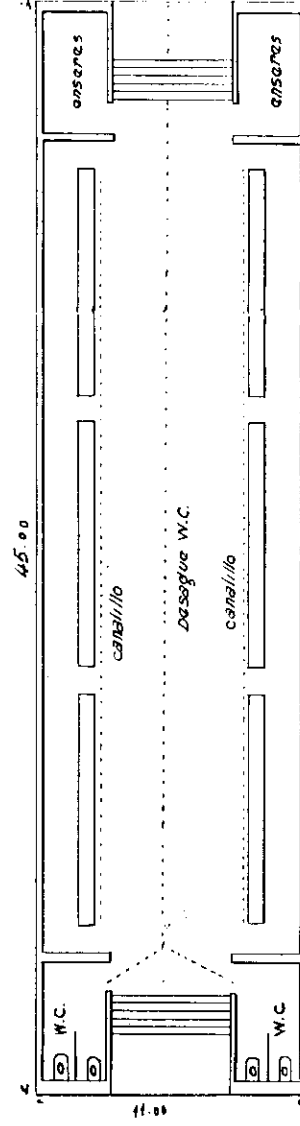
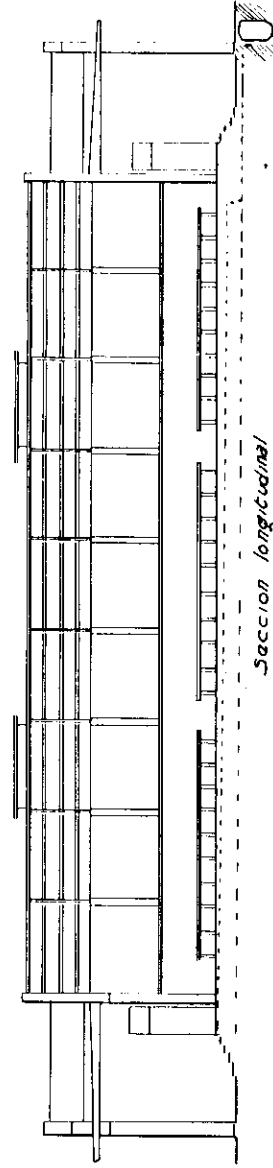
Seccion transversal

Planta

Fig. 14. Secciones longitudinales. A. H. M. VII.

Seccion longitudinal

Planta

Fig. 15. Secciones longitudinales. A. H. M. VII.

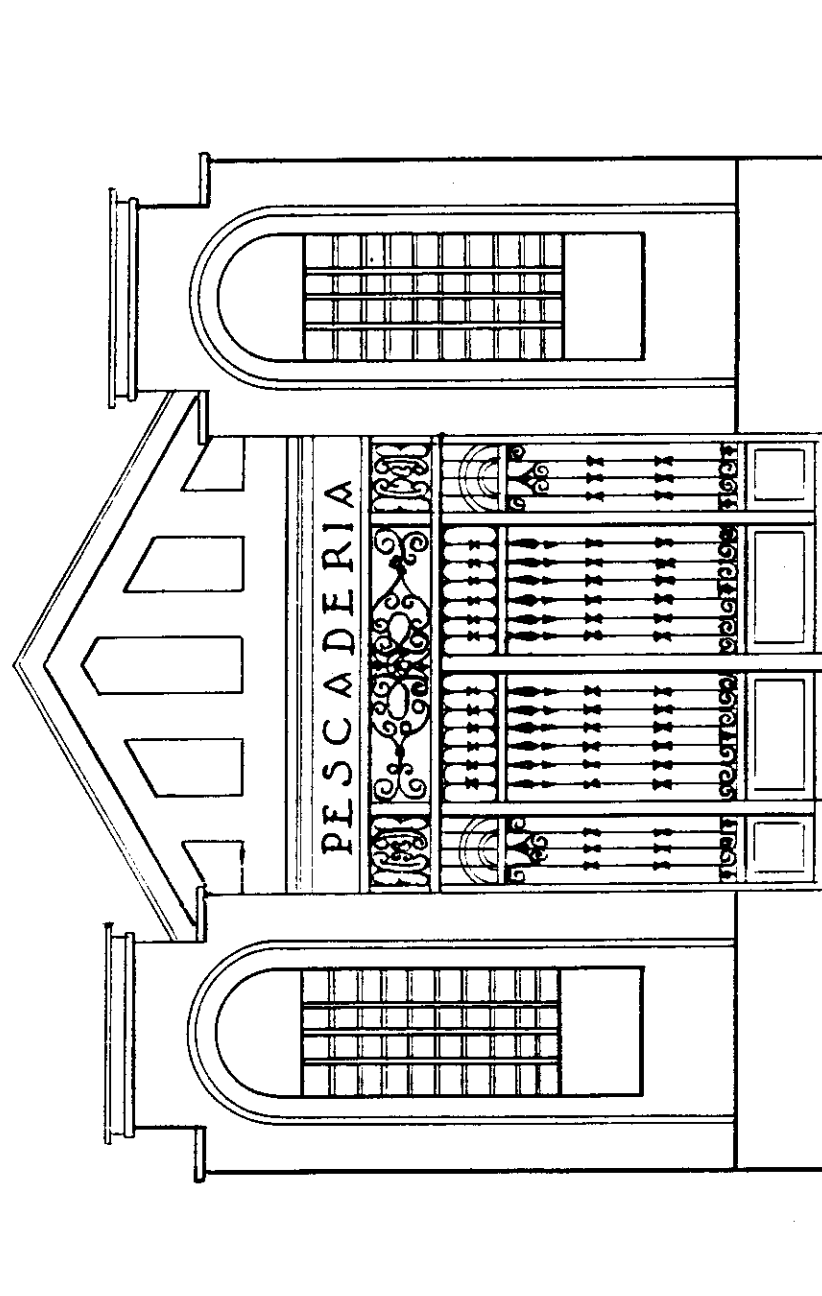
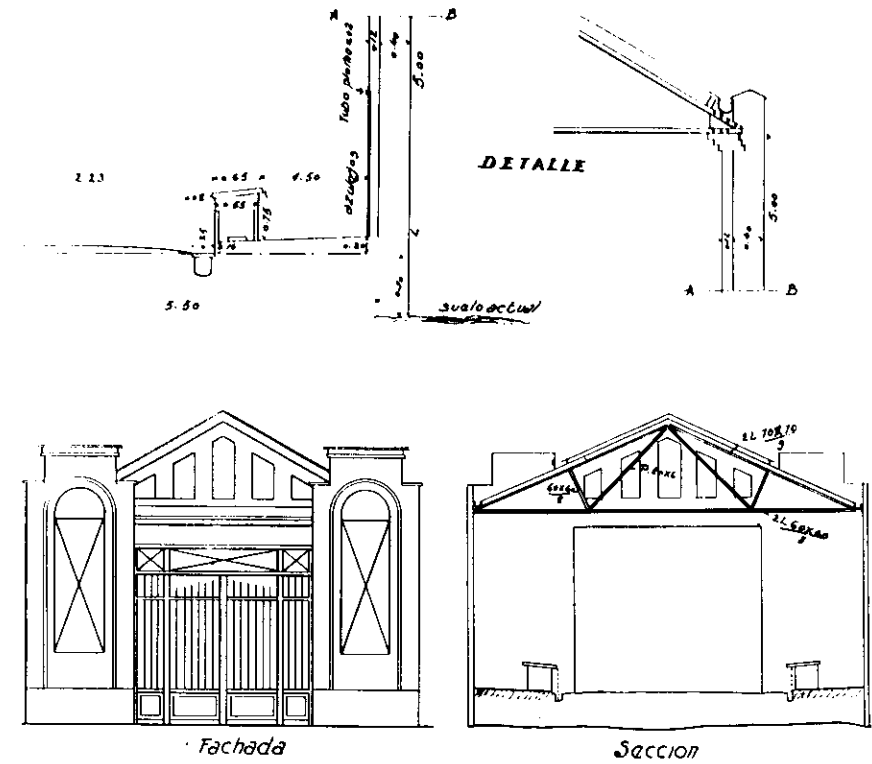

Fig. 16. Porta principal. A. H. M. Vil.

Costallón 29 de Junio de 1932

El Arquitecto
[Signature]

Fig. 17. Porta posterior. A.H.M.Vil.

mercat, tenia una fàcil evacuació de residus per la seua proximitat a la sequieta i perquè a la peixateria s'instal·larien uns serveis sanitaris que el mercat posseïa.

L'únic inconvenient era l'expropiació de les cases, però no hi ha cap dubte que d'haver-se realitzat, el lloc era el més adequat (Fig. 13).

Així, s'articula una nau de 45 per 11 metres per 6 metres d'alçada. A l'interior es disposaven 45 llocs de venda que cobrien perfectament les necessitats presents i futures de la ciutat (Fig. 14 i 15). Les mesures higièniques quedaven clarament estipulades i, a més, es disposava de canalitzacions per conduir l'aigua residual fins a la sequieta. A les parets de l'interior es disposava un entaulament de dos metres d'alçada i la resta pintat. Al sostre s'obrien unes claraboies que donaven llum al recinte a la vegada que facilitaven la ventilació d'aquest.

A més dels materials ressenyats, la construcció també tenia fonaments de formigó, maçoneria hidràulica per a les parets, rajoles per al terra, pilars de rajola, i una armadura metàl·lica de quatre plafons (tipus prat o belga), capaç de salvar llums de 6 a 12 metres (19).

A la façana principal veiem la utilització massiva del ferro, emprat a la reixa de la porta (Fig. 16 i 17). Als laterals apareixen dues vidrieres que permeten l'entrada de llum al recinte rematades amb un arc de mig punt. A la part central apareix una espècie de frontó amb ressó del modernisme industrial molt esmorteït; construït a base d'una successió de buits i farciments verticals.

8.5. L'Hospital.

L'hospital municipal es trobava a la prolongació del carrer Raval del Carme, a l'altre costat del Barranquet, a l'actual carrer de l'Hospital. Aquest edifici ha tingut diverses reformes al llarg de la seua història, però la que ens sembla cronològicament més interessant és la de 1897, any en què es reedificà l'hospital. Així ens ho conta Sarthou: *En novembre de 1897 per una demanda pietosa d'En José R. Batalla, es reedificà, sota la direcció de l'arquitecte municipal En Francisco Tomás Traver. Té pati, jardí, amples escales, aigua potable; amples i ventilades infermeries, sales d'operacions, metges, clínica, farmàcia, cuina, llavadors, guarda-roba, habitacions per a malalts contagiosos, pera dementes, presó, infermeria, habitacions particulars per a diversos usos i serveis. Està assistit l'establiment per un administrador, dos metges, dos practicants, un infermer, algunes germanes de la Caritat i personal de servei* (20).

Encara que resultem descriptius, creiem que pot ser interessant el

comentari que Benito Traver en 1909 i que reproduïm per la seua encertada descripció, que ens permet veure com era l'hospital i les seues dependències: *L'edifici és de bona fàbrica. En travessar l'enreixat de ferro que té a l'entrada, ens trobem en un pati quadrat (amb un pou d'aigua al centre), que dona entrada a un luxós saló-rebedor i a dos espaiosos salons que serveixen d'escoles de xiquets dirigits per les Germanes de la Consolació, vingudes des de Tortosa amb aquest objectiu i per a la cura dels malats, l'any 1876, per la petició de les autoritats locals, eclesiàstiques i civils* (Fig. 18).

A la planta alta té aquest establiment una habitació proveïda de roba; dos salons amb bons llits destinats als malalts, un a la dreta per als homes i un altre a l'esquerra per a les dones, separant-les una habitació que serveix d'antesala a aquests salons, on està col·locada la farmaciola: té, a més, un altre saló que està destinat a malalts que pateixen malalties contagioses. D'aquesta manera la vista interior i exterior d'aquest establiment és sumptuosa o ben diferent de l'aspecte ombrívol i trist que presenten, regularment, les façanes i les sales de la major part dels hospitals. A més del que hem dit, hi ha dos departaments per a dementes, i bons dipòsits d'aigua per a la neteja de la roba dels malats (Fig. 19).

A la part, posterior, hi ha un jardí que, junt amb l'edifici, tenen unes mesures de 3.950 m² (...). Aquest sant hospital, per la seua extensió, construcció, bona neteja i tractament esmerat que reben els malalts podem dir que és molt digne del catòlic poble de Vila-real, i tal vegada sobrepassa al d'algunes capitals de Província (21).

De les diverses obres realitzades a l'hospital és interessant la feta en 1899. Hi ha una carta de l'arquitecte municipal perquè el contractista arregle alguns problemes produïts amb motiu d'una reforma defectuosa (22). A la carta Francisco Tomás indica quins materials i com s'han d'utilitzar per reparar els desperfectes.

Aquesta política sanitària està molt present en totes les ciutats; l'hospital de Castelló es realitza en 1882-91, obra de Manuel Montesinos (23); l'hospital provincial de València, obra de J. Belda, és de 1877 (24).

A l'inventari municipal de 1890/1916 ja apareix ressenyat *Un hospital de Caritat situat limitant per la dreta entrant Na Victoria Gracia Benedito, esquerra Barranc de l'Hospital i espalla Pedro Vilanova Ferrer* (25), avaluat tot amb 60.000 pessetes.

Per a Vila-real, una ciutat que sofrí en diverses èpoques greus epidèmies, l'existència d'un hospital era, a més de necessària, un símbol de la prosperitat i de la preocupació de la societat pel progrés en temes sanitaris. Al reglament d'higiene municipal de 1909, l'article 94 es refereix a *De la Inspecció d'hospitals i asils* i diu el següent: *S'exercirà una escrupulosa vigilància*

Hospital municipal Planta baja

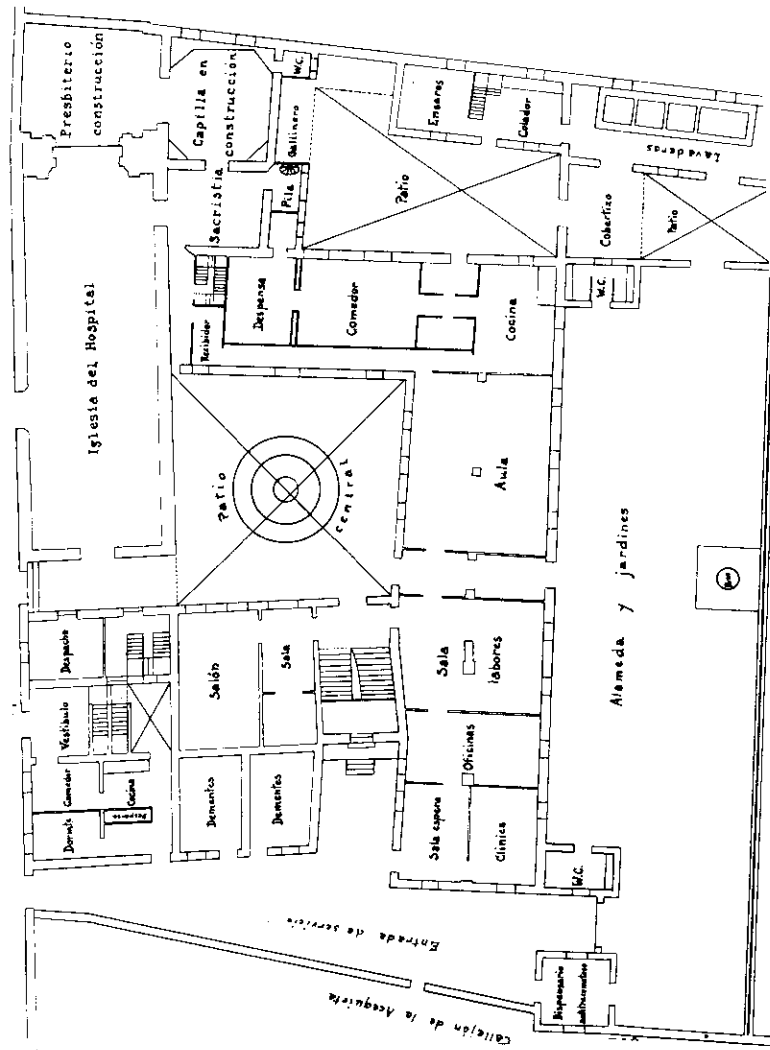

Fig. 18. Planta baixa. A.H.M.VII.

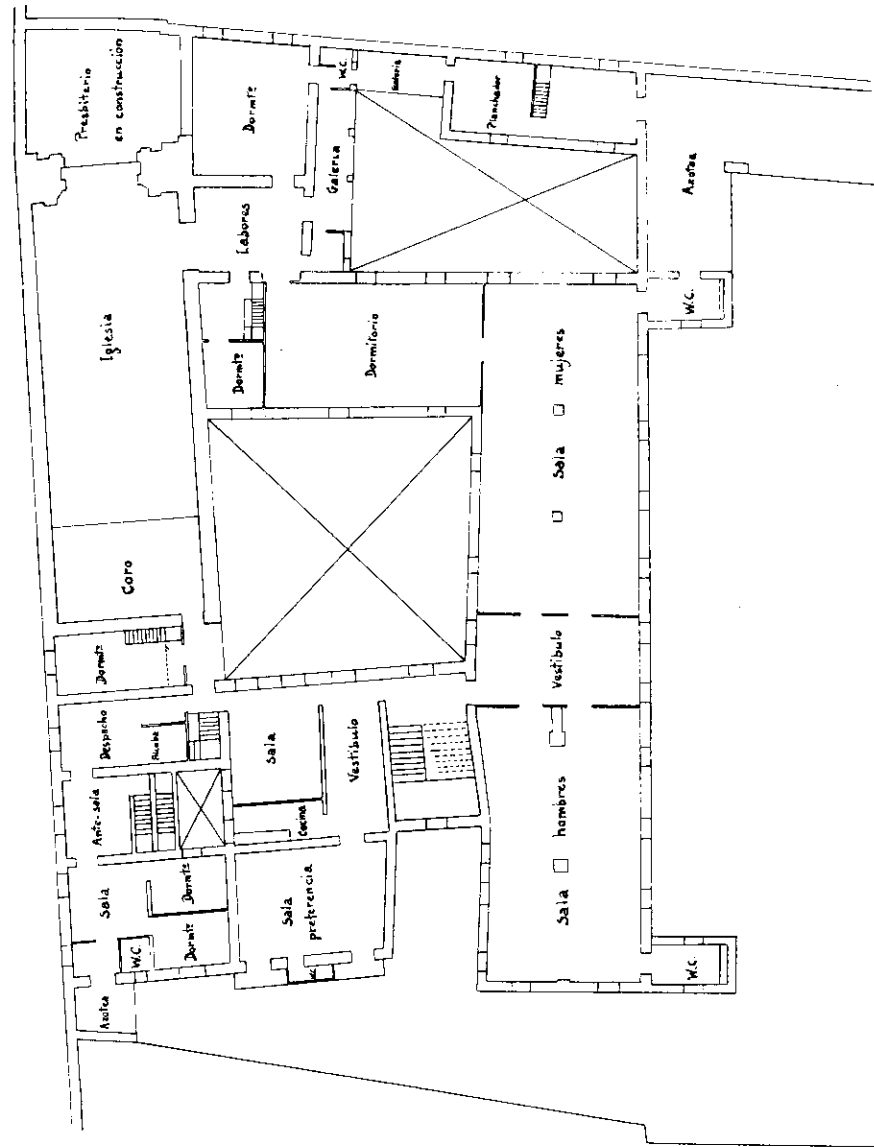

Fig. 19. Planta del primer pis. A.H.M.VII.

higiènica en tots els hospitals, asils i altres establiments benèfics, siguen municipals o particulars, corregint-se així les deficiències que s'observen tant pel que fa a les condicions dels locals com al règim sota el qual funcionen (26).

L'edifici presentava la divisió típica en ales que permetia una ventilació completa per tots els angles, així com una separació ben definida per sexes i per tipus de malalties. Els seus serveis eren complets, tenia fins i tot un petit cementiri que s'utilitzà durant poc temps ja que es considerà antihigiènic.

La seua façana exterior actualment és austera i no presenta trets tipificadors de ningun estil (Fig. 20). Pel que es pot veure des de l'exterior l'única cosa destacable és la gran quantitat de finestres remarcades per unes motllures que sobreixen del mur. En ser convertit en convent de clausura, amb motiu d'una permuta que féu l'Ajuntament, el seu aspecte interior ha estat modificat.

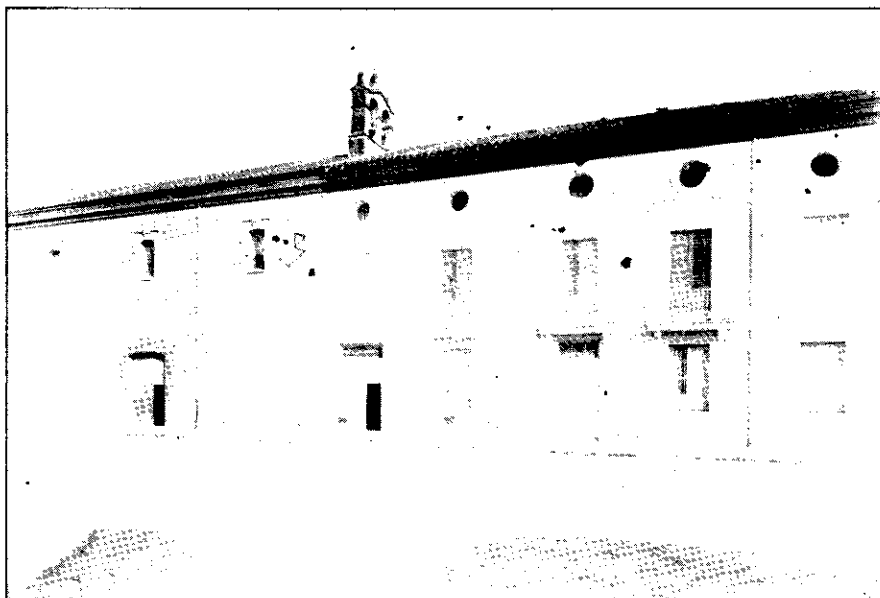

Fig. 20. Façana de l'Hospital abans de 1936. Arx. Fot. F.F.

El seu estatus fa impossible una anàlisi detallada de l'interior; a més, l'original façana de 1936 ha estat modificada.

Adossada a l'hospital s'hi troba la capella del Sant Crist de l'Hospital molt visitada pels malalts quan aquesta formava part de l'hospital ja que el Crist era protector contra les malalties i pestes que assolaren la ciutat al llarg de la seua història.

8.5.1. Reforma de la façana.

El projecte de la nova façana es presenta en juny de 1936 i fou l'artífex dels plànols Vicente Traver.

Vegem el que diu la memòria que presenta l'arquitecte Sr. Traver a l'Ajuntament per a la seua aprovació:

En tractar de reformar la façana de l'Hospital municipal, es presenta, com a primera part del problema, la unificació dels diferents elements que componen un front de cinquanta-quatre metres, on es trobem tres portes, finestres de l'església i balcons i finestres d'habitacions.

En el projecte que se somet a aprovació s'han agrupat en un cos central les dues portes principals, Església i Hospital, vorejant-les amb dos pilars i ornant-les, al centre, amb un gran buit on es projecta col·locar una làpida amb la història de l'edifici i l'escut de la ciutat. Serveix de cim una espadanya que substituirà a la que ara hi ha col·locada en direcció normal a la façana.

A la part esquerra se segueix la decoració ja iniciada a la façana de la Capella i, a la dreta, se simplifiquen i traslladen alguns buits, formant així un conjunt que harmonitze amb els anteriors.

El sòcol general de la façana i les dues portes principals es contruiran de pedra calcària de Borriol, polida. La resta d'elements decoratius es faran de pedra artificial en to clar de pedra arenosa. Els fons es faran lluits i ratllats (27).

Breu però clarificadora la memòria de l'arquitecte. Els comentaris són obvis: l'arquitecte manté un clar interès per la unificació dels diversos elements decoratius emprats a la façana, pretenent una obra global que unifique elements tan dispars com façanes i portes (Fig. 21). Es pretén mantenir la línia ornamental inciativa amb la reforma del presbiteri l'any 1935 que també dissenyarà Traver. S'utilitzen materials de qualitat com la pedra de Borriol.

Els detalls ornamentals es concentren en el cos central on estan instal·lades les dues portes principals: una de l'església i l'altra de l'hospital. Aquestes dues portes estan modulades per dues grans pilastres, una a cada costat.

Les dues portes presenten el mateix disseny a base de remarcar-les amb pilastres coronades amb frontó partit sobre el qual es col·loca un ornament a base de boles. El disseny neobarroc propi de Traver es deixa notar; es barregen elements del barroc del divuit amb altres del gust herreria.

La façana es corona amb una balustrada al centre de la qual s'alça l'espandanya formada a base de volutes i boles d'ornaments.

Entre les dues portes i sota l'espandanya hi ha una decoració a base d'elements eclèctics, unint-se columnes salomòniques i volutes, i al centre

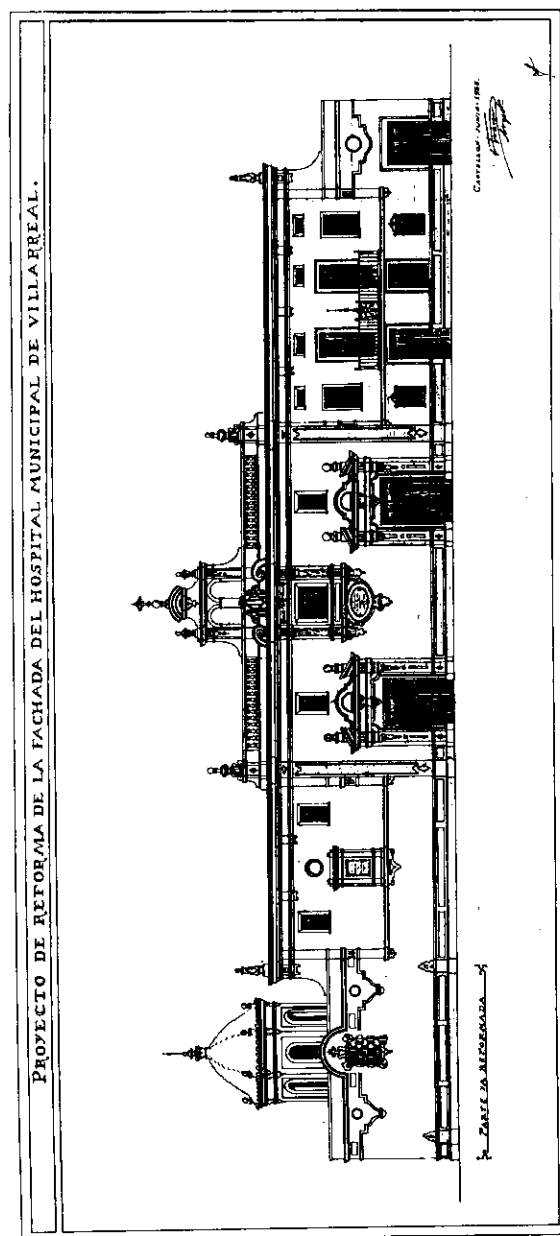

Fig. 21. Projecte de façana. 1936. A.H.M.Vil.

l'element local, l'escut de la ciutat.

En definitiva, es tracta de tot un conjunt deutor de la mà neobarroca de Vicente Traver que sap combinar elements barrocs amb detalls locals. Construeix d'aquesta forma una façana-retaule on es dona relleu a la decoració sobre la funció arquitectònica. El ressó d'aquesta obra sembla venir de la basílica dels Desemparats de València.

En alguns aspectes puntuals, també s'hi observa la influència rebuda per Traver en la seua estada a Sevilla. L'esppanya evoca de manera clara el cim de la casa Artemán (Sevilla, 1918-20) de Pedro Sánchez Núñez. En els menuts detalls decoratius ens recorda els ornaments de l'església del Corpus Christi (1929-33) de Sevilla obra del propi Vicente Traver.

8.6. Parc de bombers.

La dotació de serveis augmentà en Vila-real pel creixement demogràfic. Per això, es projectà el parc de bombers, el juliol de 1932, sent l'encarregat de les obres l'arquitecte municipal José Gimeno Almela.

Estava situat al xamfrà dels carrers Fabra (Barranquet) i Barranc (En Vicent Sanchís). La ubicació era la idònia ja que, en el mateix local, es projectava la construcció de dues cel·les per a l'empresonament preventiu i, en front, estava la caserna de la guàrdia civil. Amb motiu de les males condicions en què es trobaven les cel·les de la presó situada als baixos de l'Ajuntament es pensà de construir-se unes noves (28).

L'edifici era espaiós, comptava amb tres naus i tres portes grans perquè pogueren eixir sense cap dificultat els sis camions que tindria el parc. També hi havia 24 habitacions per als bombers, a més de les dues cel·les, serveis sanitaris, casa de conserge i altres dependències per a les eines.

Els materials utilitzats per a la construcció eren els típics de la ciutat: maçoneria hidràulica, rajoles hidràuliques, entaulat interior, sostre a dues vessants de teula, sostingut per un entramat de ferro (Fig. 23).

La façana s'articula a base d'un cos central (Fig. 22), la pròpia nau, i dos petits cossos laterals: un destinat a prevenció i cel·les i l'altre a casa del conserge.

El cos de la nau poseeix tres portes dividides a base de paraments amb franges verticals. A la part superior es constitueix a base d'un frontó remarcant per tres boles, una a l'eix central i dues més als angles inferiors. L'exterior del frontó segueix l'articulació a base de franges verticals, element molt comú a les construccions industrials de la localitat i fora d'aquesta. Hem vist com l'arquitecte Almela emprà aquests recursos en altres construccions de la ciutat que necessiten molt d'espai interior.

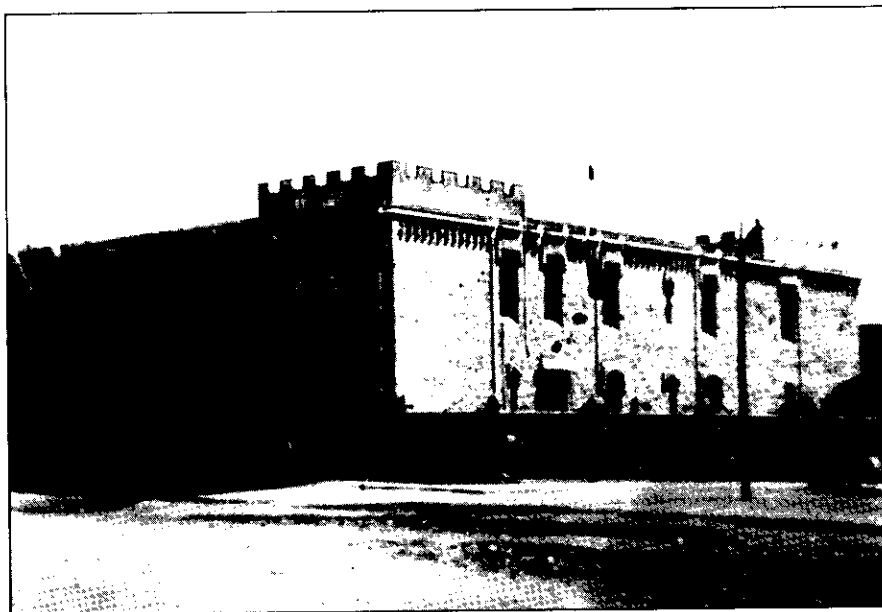

Fig. 24. Vista de la Caserna des de l'angle Est, poc després de la seua construcció. Arx. Fot. F.F.

Fig. 25. Vista des de l'angle Oest en l'actualitat. Foto Autor.

Les finestres estan remarcades, per una motllura de rajoles. Respecte a la disposició interna de l'edifici, aquest segurament es compartimenta amb parets de rajola. El pati i el sòcol del *hall* està entaulellat amb taulellets de colors molt característics de la localitat.

El conjunt de l'edifici s'assembla molt al col·legi dels Germans de la Caritat de Cartagena de Víctor Beltrí (1900) d'estil gòtic modernista (30). Les reixes de les finestres de ferro colat, en la seua forma i ornament, augmenten aquest sentit de defensa complementant l'estil gòtic-modernista.

L'estil, que ens recorda els castells medievals, un gòtic auster, està escollit hàbilment ja que dóna la sensació de seguretat a un edifici que, per les seues singulars característiques, ha d'atendre a normes de seguretat i aïllament exterior. El neogòtic realitzat en 1924 s'uneix a elements modernistes comarcals.

Una vegada més, Gimeno Almela ens sorprén per la seua formació eclèctica, hereva de tots els estils arquitectònics que es palesen en aquesta època.

8.8. Quioscs.

A l'A.H.M.Vil. hem localitzat dos dissenys de quioscs l'ubicació dels quals es pretenia a la plaça de la Constitució (avui la Vila).

El primer és el sol·licitat per Pedro Franch Membrado el 2 de març de 1930 (Fig. 26); aquest demana a l'Ajuntament la instal·lació d'un quiosc en el punt de la plaça de la Constitució que se li designe (31).

L'Ajuntament respongué que el millor lloc per a la ubicació del quiosc seria el cantó del Sindicat Agrícola-Catòlic, als porxes de la plaça, al costat oposat al quiosc actual.

El quiosc no arribà a construir-se. El disseny que es presentà era més interessant amb diversos elements modernistes en la seua decoració, particularment les palmetes del sostre.

El segon sol·licitant fou José Uruñuela Olarte (Fig. 28), el qual pretenia col·locar-lo al mateix lloc que l'anterior: *Al porxe (segon arc) del Cercle Tradicionalista per a la venda de diaris i revistes, i uns sillons per a netejar calcer* (32). Aquest fou el que finalment es realitzà que, com s'hi veu a la fotografia, és molt semblant al plànol presentat.

Es componia d'un barracot de fusta d'1'10 de costat sense ninguna pretensió decorativa ni qualitat artística; però la seua existència arribà a formar part de la plaça.

En anys posteriors el quiosc ha evolucionat (Fig. 28 i 29).

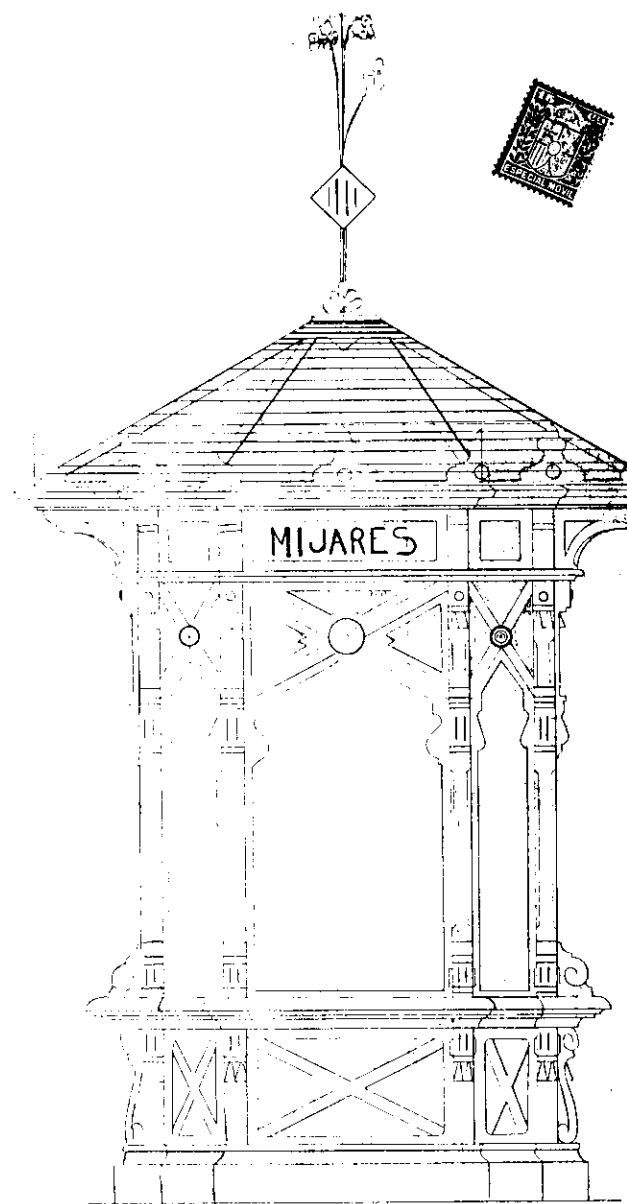

Fig. 26. Quiosc de Pedro Franch. A.H.M.VII.

Emplezamiento en la Plaza.

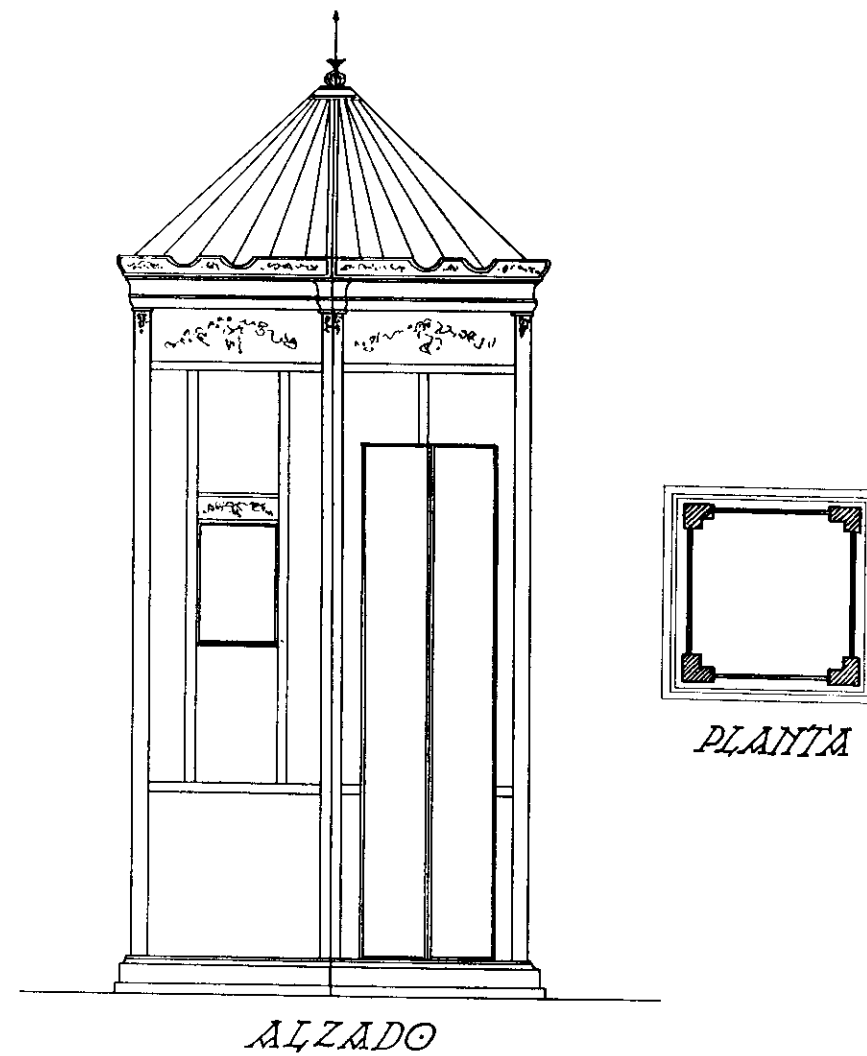

Fig. 27. Quiosc de José Uruñuela. A.H.M.VII.

Fig. 28. El quiosc en la seua antiga ubicació. Arx. Fot. F.F.

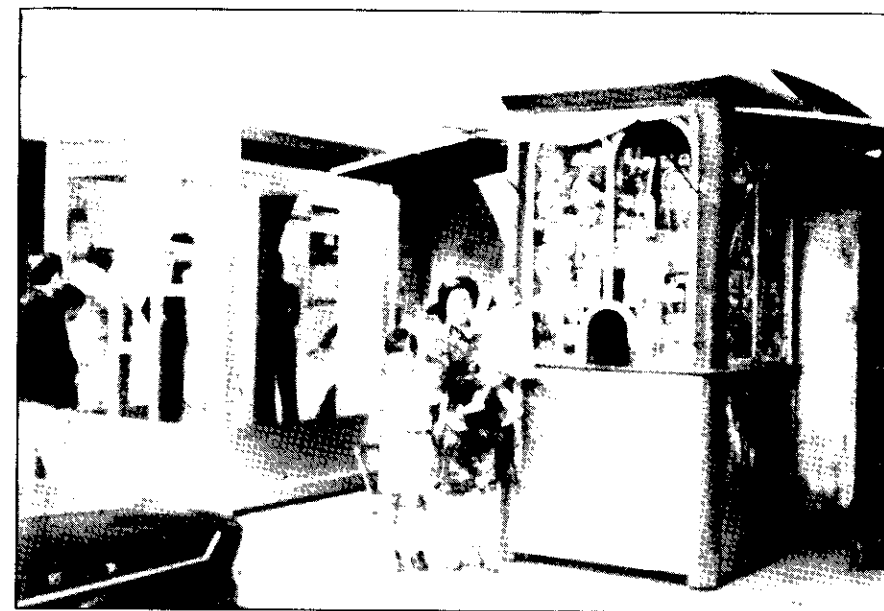

Fig. 29. El nou i el vell, dues generacions de quioscos.

8.9. Excusats.

Com els quioscos, aquestes petites *edificacions* d'obra menor no són importants per la seua qualitat estètica o decorativa però són elements que conformen el panorama urbanístic de la ciutat.

Els excusats es construïren el 1934, sent l'encarregat de l'obra l'arquitecte municipal José Gimeno. Les despeses totals ascendiren a 2.565,67 pessetes (Fig. 30). La seua ubicació fou la plaça Colom, lloc on es feia le mercat i, per això, lloc molt concorregut que necessitava d'aquests serveis per als visitants del mercat.

Es projectaren tres cel·les de noranta centímetres d'amplària i un metre setanta de longitud, separades per barandats de rajola de dos metres i vint centímetres d'alçada. L'interior estava entaulellat totalment amb taulellets blancs. Utilitzarà la mateixa fossa sèptica que utilitzaven els excusats de les escoles de la part superior dels porxes (33).

La utilització de diversos materials com el ferro, els taulellets i la fusta es complementa en la composició.

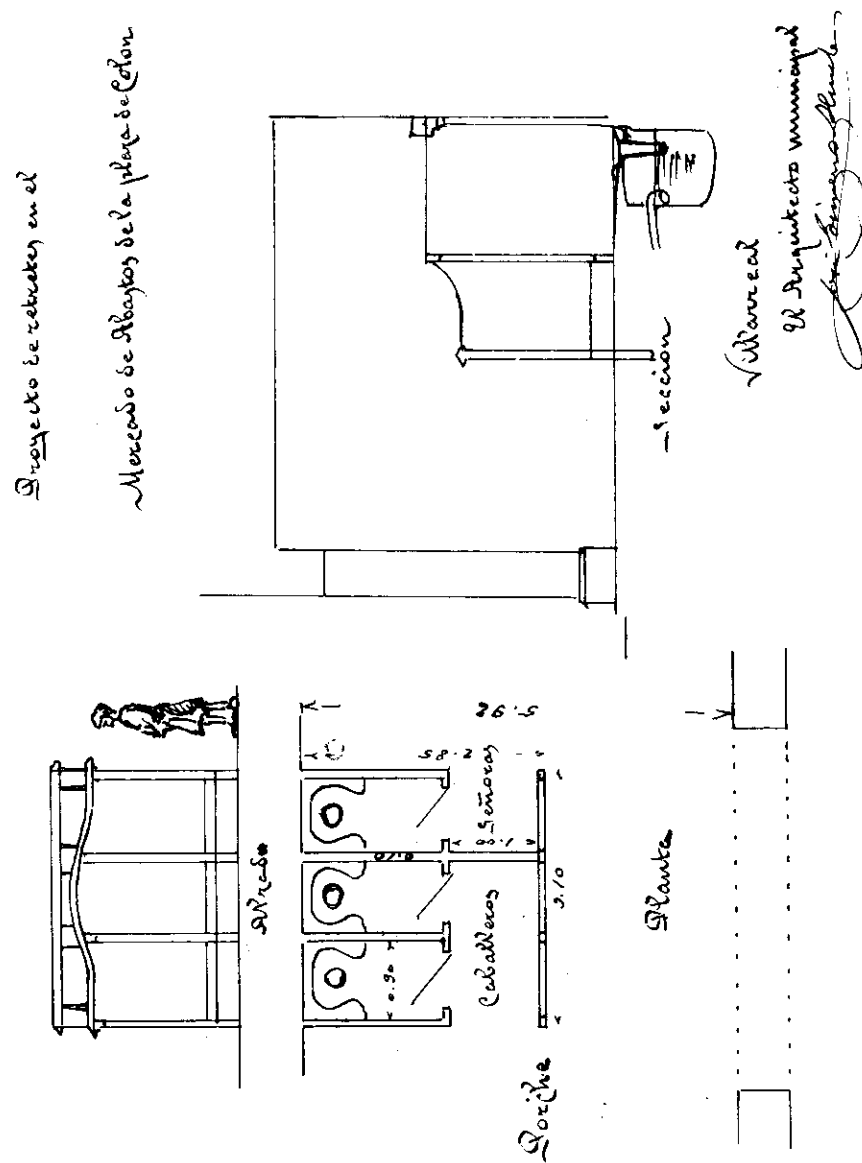

Fig. 30. Proyecto d'excusats. A.H.M.Vil.

- (1) Projecte d'instal·lació de l'enllumenat elèctric a càrrec de la societat Sala Ricard i Cia. A.H.M.Vil. Expedient de 1896.
- (2) TRAVER GARCÍA, Benito, Opus Cit.
- (3) SARTHOU CARRERES, Carlos, Opus Cit. p. 459.
- (4) PEVSNER, Nicolaus, *Historia de las tipologías arquitectónicas*, Barcelona, Gustavo Gili, 1979.
- (5) Inventari Municipal, 2/1890-1916.
- (6) Inventari ..., 1903.
- (7) Setmanari *La Plana*, 14 de juliol de 1906.
- (8) Inventari Municipal, 21 desembre de 1906, full 38.
- (9) *El Mijares*, 19-4-1914.
- (10) Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana. Demarcació de Castelló C.S.I. Comisió de Patrimoni Històric-artístic, *Informe antiguo Matadero de Vila-real*, Castelló, COACV, 1987.
- (11) BENITO GOERLICH, Daniel, Opus Cit. p. 73.
- (12) Aquest edifici es coneix com l'escorxador vell ja que fa alguns anys es construí un nou més industrial i quedà aquest en desús.
- (13) Llibre d'Actes Municipals des del 13-8-1903 fins al 16-7-1904. Full 15 v.
- (14) *La Plana*, 2-6-1906.
- (15) *El Agrario*, 1-8-1908.
- (16) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. T. II, p. 10.
- (17) Registre d'Eixides de l'Ajuntament, 1903.
- (18) Projecte de peixateria, juny de 1932, Sig. 60/1932.
- (19) ARQUERO ESTEBAN, Francisco, Opus Cit. p. 56.
- (20) SARTHOU CARRERES, Carlos, Opus Cit. p. 460.
- (21) TRAVER GARCÍA, Benito, Opus Cit. p. 298-300.
- (22) Doc. VII. Manuscrit de Francisco Tomás Traver. A.H.M.Vil. Sig. 7/1899.
- (23) BALBÁS CRUZ, Juan A., Opus Cit. p. 822.
- (24) BENITO GOERLICH, Daniel, Opus Cit. p. 39.
- (25) Inventari Municipal 2/1890-1916.
- (26) Reglament d'Higiene Municipal de 1909. A.H.M.Vil. Sig. 37/1909.
- (27) Memòria descriptiva de la reforma de la façana de l'Hospital, juny 1936. A.H.M.Vil. Sig. 81/1936.
- (28) Projecte de Parc de Bombers i Prevenció a Vila-real, juny 1932. A.H.M.Vil. Sig. 59/1932.
- (29) En l'A.H.M.Vil. hi ha un ampli dossier dedicat a la Caserna de la Guàrdia Civil, on hi ha plànols, memòria descriptiva de l'arquitecte, pressupostos, etc. Amb motiu de què l'edifici està considerat de Seguretat Nacional, depenent del Ministeri de l'Interior, malgrat els esforços realitzats per traure a la llum aquesta documentació, no hem obtingut el permís necessari.
- (30) PÉREZ ROJAS, F. Javier, *Cartagena...*, p. 293.
- (31) Projecte d'instal·lació d'un quiosc a la plaça de la Constitució, març 1930. A.H.M.Vil. Sig. 14/1930.
- (32) Projecte d'instal·lació d'un quiosc a la plaça de la Constitució, abril 1930. A.H.M.Vil. Sig. 14/1930.
- (33) Projecte d'excusats a la plaça Colom, 1934. A.H.M.Vil. Sig. 53/1934.

9. EL CEMENTIRI.

El cementiri no és més que la ciutat dels morts, un lloc on la distribució urbanística, a manera d'una ciutat silenciosa, es fa evident: els carrers ací són andenes; l'església, capella; les cases, nínxols o panteons segons l'estatus social. Evidentment la jerarquia segueix notant-se després de morts i el cementiri de Vila-real no resta exempt d'aquesta idiosincrasia general observada a tots els fossars.

Vegem com el cementiri de Vila-real s'articula en totes les seues funcions i necessitats.

9.1. *La fugida del Cementiri.*

Sota aquest epígraf analitzem la gènesi dels diversos cementiris que han existit a la ciutat des del segle passat i com aquests han fugit d'ella o, millor, la ciutat els ha expulsat dels seus voltants.

El desig d'allunyar el cementiri del centre urbà no és nou, ja apareix al segle XVIII, plasmat a la Reial Cèdula del 3 d'abril de 1787, decret pel qual resta prohibit el soterrament a l'interior de les esglésies, així com la construcció de cementiris en llocs destacats de l'entramat urbà (1). Hi hagueren moltes ordres en aquest sentit al llarg del segle XIX (1806, 1834 i 1840), però és a partir de la política urbanística i sanitària de mitjans del segle XIX quan els cementiris s'instal·len als afores de la ciutat.

Aquest desig d'allunyar el cementiri de la ciutat és una constant, ho trobem també a València (2).

A Vila-real aquesta expulsió s'ha repetit tres vegades i sempre en la mateixa direcció, cap a l'Oest.

El primer fossar que tingué la vila és difícil de localitzar, però sembla que estigué prop de l'Església Major a l'actual plaça Colom. Aquest fossar estigué en ús al menys fins el 1816, any en que comencen els soterraments en el cementiri anomenat del Calvari (3). La proximitat a la ciutat fou un dels motius que impulsà a l'Ajuntament a traslladar-lo als afores de la ciutat.

Al camí que anava a l'Ermitori de la Verge de Gràcia, eixint del poble a mà dreta, s'instal·la el nou cementiri, que no tardarà molt en quedar-se vell. Segons Sarthou, estarà en funcionament des de 1816 fins el 3 de juliol de 1896, data en què s'inaugurarà l'actual fossar. A l'inventari municipal de 1897 ja apareix un apartat dedicat a l'antic cementiri: Un altre cementiri que en l'actualitat ja no s'utilitza i comprén, a més de Calvari, una superfície d'una

Fig. 1. Façana de la capella del cementiri. Arx. Fot. F.F.

hectàrea situat a la mateixa partida de Madrigal, el valor del qual es calcula en 4.000 pessetes (4) (Fig. 2).

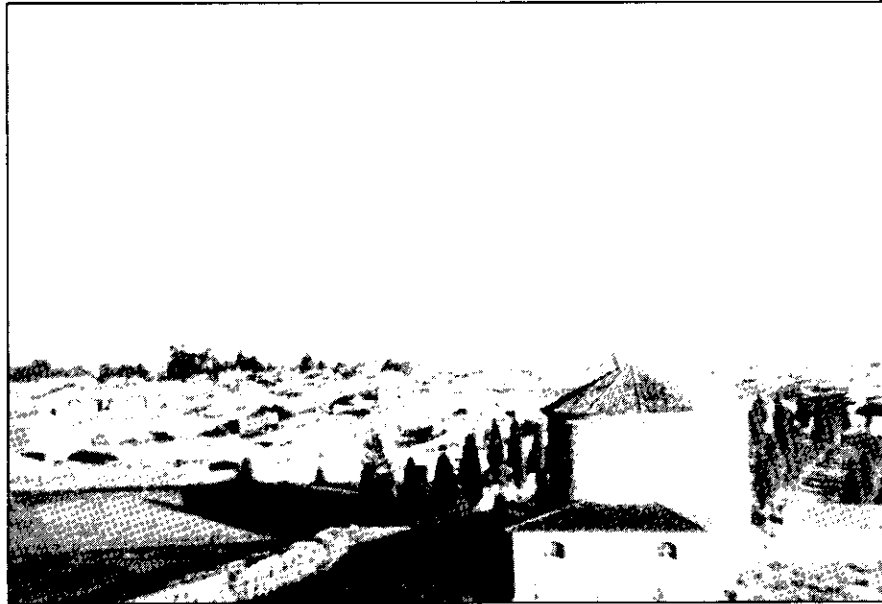

Fig. 2. Vista del cementiri. A l'esquerra el camp de futbol. Arx. Fot. F.F.

És Sarthou una altra vegada el que ens conta com era l'antic cementiri: *Al costat del cementiri antic, i al calvari (adornat per alts xiprers i que ocupa 15.000 metres quadrats), es venera, en una ermita elíptica i amb volta, un Sant Crist, amb molta fe, com ho proven el gran nombre de ex-vots que cobreixen un bon troç de la paret* (5).

Traver ens donarà més informació sobre la capella (Fig. 1): *... hi ha una capella que, per l'exterior, és de figura quadrangular i per l'interior, elíptica, d'ordre dòric, que medís aproximadament 14 metres de longitud per 10 d'altitud. S'hi posà la primera pedra el 5 d'agost de 1865, quan era cura rector En Miguel Villuendas (...), el plànol d'aquesta Capella el féu l'arquitecte de la província En Manuel Montesinos, i com a mestre o cap d'obres de vila s'encarregà En Pascual Llop Pitarch* (6).

L'actual cementiri de Castelló també és d'aquesta època: s'inaugurà el 1865, deixant l'espai ocupat per l'antic per a la instal·lació un parc, el parc Ribalta, a partir de 1868.

El calvari del nou cementiri de Vila-real tenia catorze estacions, set dedicades als dolors de la Verge i la resta a les ànimes del purgatori (7).

El creixent augment de la població demanava la construcció d'un nou fossar capaç d'absorvir un major nombre de defuncions (8). Les lamentables condicions que presentava l'antic cementiri causava un aspecte deplorable. El 1914, el setmanari *El Mijares* en un editorial comenta: *Hem visitat el cementiri i ens ha produït molt mal efecte veure moltes de les casetes sense làpida. A més, les lleis de sanitat obliguen a allunyar el cementiri del casc urbà* (9). Per tot açò, es decidí de crear un recinte sacre més allunyat de la ciutat i amb millors condicions. Una altra vegada s'expulsa el fossar de la ciutat.

Com hem dit abans, s'inaugura el 1896 i és el que perdura fins avui. El mateix any es crearà el *Reglament Provisional del Cementiri Municipal de Vila-real*, el qual regirà tots els serveis i les funcions dels empleats.

El nou recinte serà molt més gran que l'anterior, ocupant una superfície de quatre hectàrees i vint-i-sis centiàrees, situat a la partida de Madrigal a uns dos kilòmetres de la ciutat pel camí de l'Ermida a l'esquerra i el valor del qual s'apreciava en 1897 amb 10.000 pessetes.

9.2. El Cementiri Nou.

En aquest apartat analitzem el cementiri que entra de ple cronològicament en el nostre estudi.

El 2 d'agost de 1890 l'arquitecte Godofredo Ros de Ursinos presenta el projecte del nou cementiri, acompanyat d'un ampli plec de condicions, memòria, pressupostos i plànols (Fig. 3).

A la memòria de 1890 Ros de Ursinos recull els primers punts que ja s'establiren en un projecte anterior, de 1879 i que no es dugueren a terme. Després de la Reial Ordre de Governació del 16 de juliol de 1888 que regulava les condicions que havien de tenir els cementiris, l'arquitecte adapta la nova memòria als preceptes emesos en aquesta ordre.

Es mantenen les següents normes del reglament de 1879: S'indica que el cementiri queda molt proper a la ciutat, té males condicions i no és suficientment capaç per a l'objectiu a què està destinat. Segons l'arquitecte, el pensament il·lustrat i els nous avanços han portat a abolir el *perillós costum* de soterrar els cadàvers dins la ciutat. Per això, s'examinà un terreny més adequat per a una nova ubicació d'un recinte sacre. La seua situació havia de ser al NO de la ciutat ja que els vents dominats a l'estiu no vénen d'aquesta banda. A més es buscava una situació més elevada que la ciutat, per facilitar una millor ventilació del lloc. I, finalment, havia d'estar suficientment allunyat de la ciutat. Tots aquests requisits sembla que els complia una finca a meitat de camí de l'Ermitori de la Verge de Gràcia, propietat de Vicente Carda.

Ros de Ursinos, en 1890, amplia la memòria indicant la parcel·la adequada.

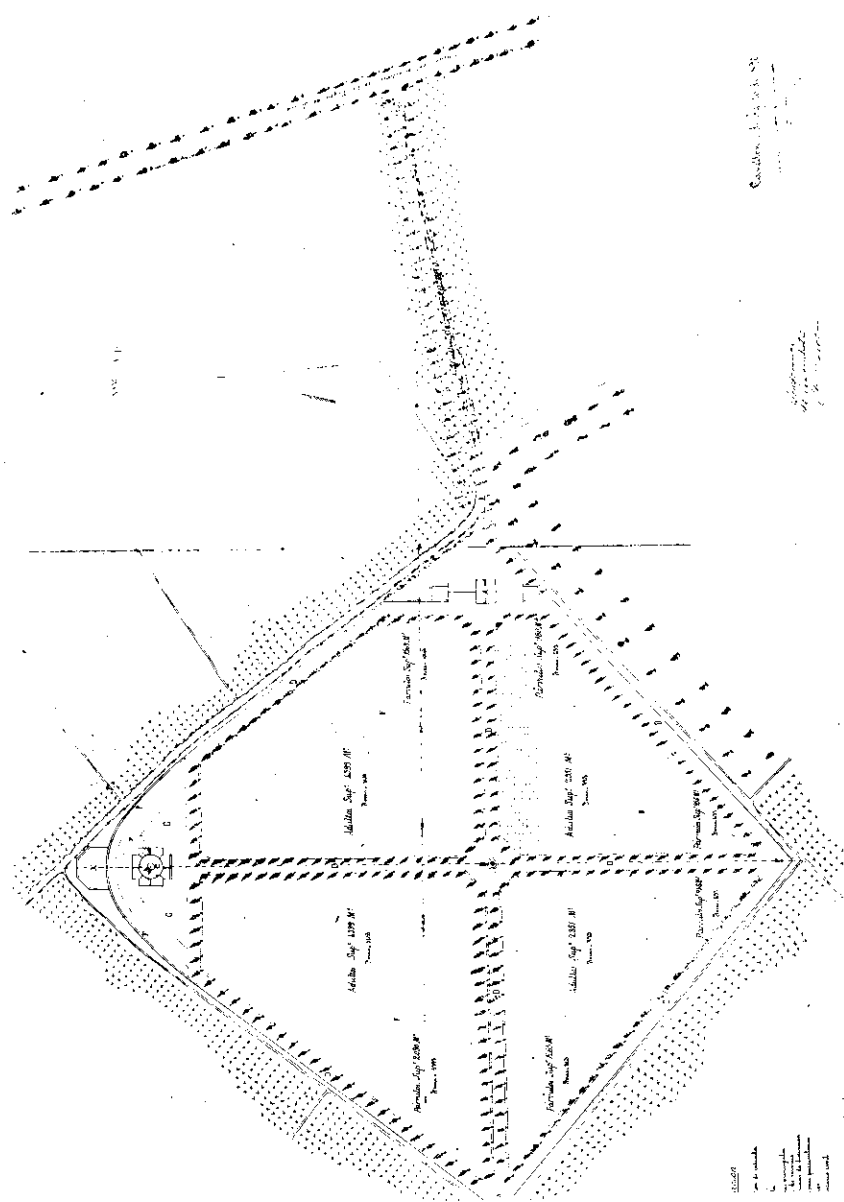

Fig. 3. Plànol del cementiri de Godofredo Ros. A.H.M. VII.

Aquesta es mantenia a una distància del nucli urbà superior a la que marca la llei, és a dir, 1670 metres (10). D'altra banda, al seu voltant no hi havia cases habitades ni font d'aigua, només hi havia un camí rural que portava a l'Ermitori i que s'aprofitaria per accedir al nou fossar.

La capacitat del nou recinte havia de ser suficient per allotjar els difunts ocasionats durant vint anys sense que es tingueren de remoure les tombes. Segons les previsions de l'arquitecte, amb les dades facilitades per l'Ajuntament, es calculava una mortalitat durant els vint anys de nou mil persones, de les quals cinc mil serien xiquets. La capacitat del terreny era per a 13.500 fosses, per tant les dimensions eren suficients per satisfer les necessitats de la ciutat.

El cementiri es completava amb disposicions sobre entrada (Fig. 4), camí, dimensions de les fosses i dependències diverses. També s'hi parla de la creu que es col·locarà al centre del cementiri que segons l'arquitecte: ... *encara que sembla un poc sumptuosa amb relació a la resta, respon a l'esplendidesa que en les coses religioses desplega sempre el poble que l'ha d'erigir* (Sic.) (11).

Finalment, es fa referència als pressupostos que ascendeixen a 15.000 pessetes.

La necessitat de la nova construcció es feia encara més palesa si tenim en compte que en aquesta època hi havia un brot de còlera a València i que les males condicions dels soterraments en temps normals de l'antic cementiri encara serien més perilloses en temps d'epidèmies.

El 10 de juliol de 1893 es reuneixen a la Casa Consistorial l'alcalde En Alejo Font de Mora, el secretari En Manuel Segura Casalduch i el propietari del terreny Sr. Vicente Carda, per a escollir la junta encarregada de la taxació del terreny expropiat d'aquest. El 15 del mateix mes En Francisco Gozalbo i En Pascual Manrique, juren el seu càrrec de perits, el primer designat per l'Ajuntament i el segon pel propietari (12). El 12 d'agost els perits emeten el seu informe, cadascú dona una valoració (2.554,69 i 3.281,14 respectivament). Per aclarir l'assumpte, l'Ajuntament proposa un tercer En Ramón Bomboy de Borriana (28-8-1893) i el propietari a En Pascual Avellana de Castelló. Com no hi ha acord, el jutge de primera instància designa a un tercer. Finalment és designat el 23 de setembre de 1893, com a perit, l'arquitecte Francisco Tomás Traver, el qual examina el terreny de 39 fanecades i 75 bracs d'extensió, i l'avalua en 1.837,56 pessetes. L'informe és presentat el 29 de setembre de 1893.

L'escriptura se signarà el 10 de març de 1894, pagant-li al Sr. Carda 2.247,71 pessetes després de l'acord a què arribaren les dues parts (Fig. 5). El 18 de maig de 1896, l'arquitecte municipal Francisco Tomás Traver

Copia 2^a
Obras de fábrica.

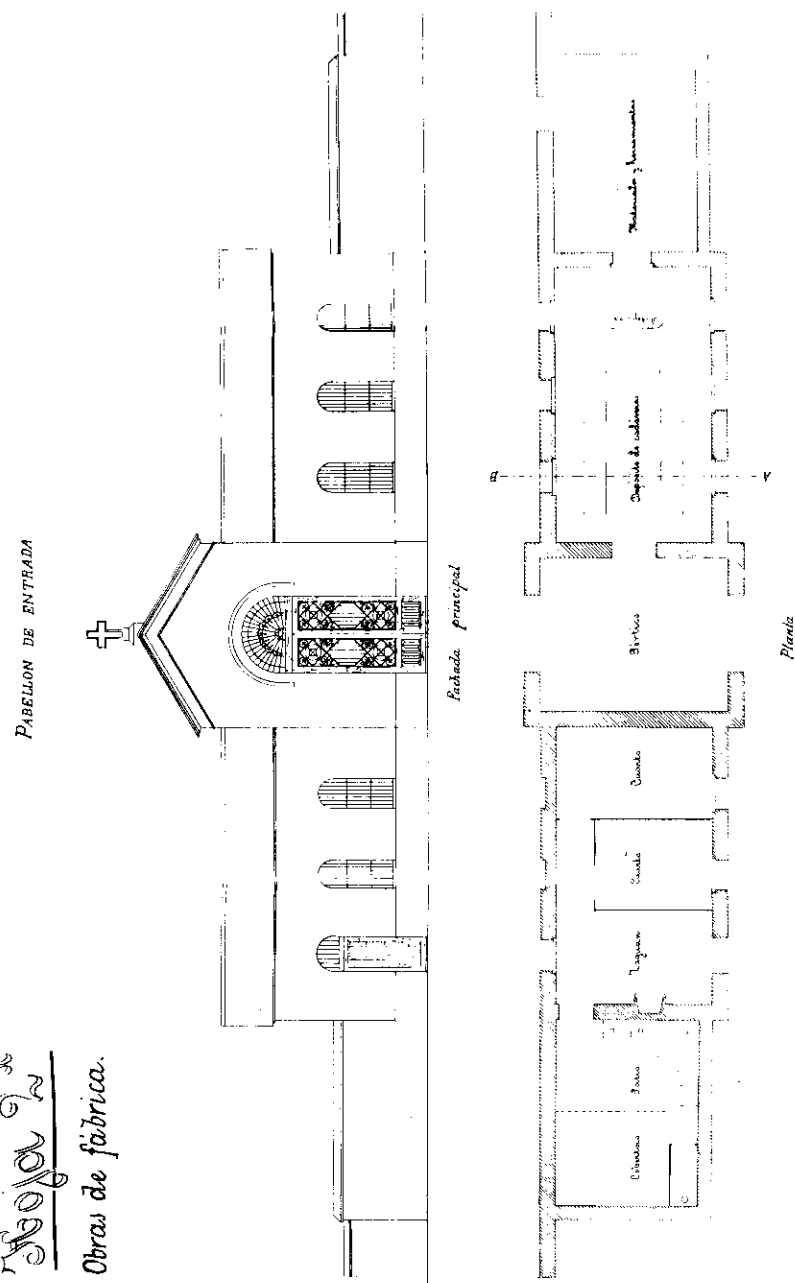

Fig. 4. Projecte de la façana. A.H.M.VII.

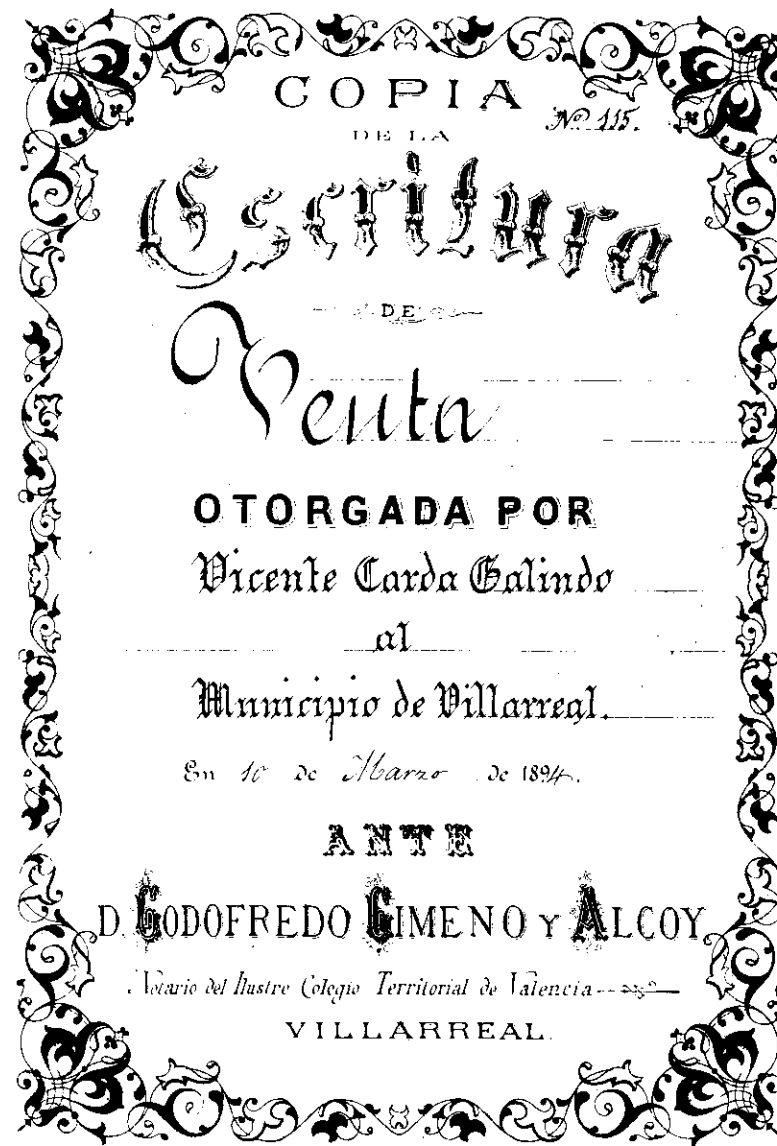

Fig. 5. Escritura de venda dels terrenys per edificar el nou cementiri. A.H.M.VII.

projecta la construcció de 40 nínxols d'adults i 40 de pàrvuls adossats al tancat del cementiri (13). Aquest és el primer projecte que coneixem de soterraments en nínxols, que fins aleshores es feia totalment al sòl. L'obra s'ajusta a la normativa vigent en temes de sanitat i d'aspecte exterior. El pressupost total ascendí a 1.215,36 pessetes.

El 25 d'agost de 1896 es donen les obres del cementiri realitzades pel contractista En Vicente Escobar Querol, sobre la direcció de l'arquitecte Francisco Tomás Traver, ascendint a la quantitat de 14.567,32 pessetes (14).

El 7 d'agost de 1900 tenim un altre expedient per a la construcció de 40 nínxols per a adults i 16 per a pàrvuls. Notem ací la diferència dels projectats en 1896 (40). Les obres es condeixen a l'obrer de vila En José Mata Miró, el 14 de desembre de 1900, per la quantitat de 1.199 pessetes (15).

El 1903 es presenta a subhasta pública la construcció de 60 nínxols d'adults i 30 de pàrvuls, aprovades a favor de José Mata Miró per la quantitat de 1.690 pessetes (16).

A partir de 1911 les instàncies per al trasllat de despulles de l'antic al nou cementiri es multipliquen; així veiem l'imminent desallotjament de l'antic fossar i el funcionament normalitzat del nou. El trasllat és concedit pel Governador Civil segons ofici de 16 de març de 1911, prèvia demanda de l'Ajuntament feta el 28 de febrer d'aquest any (17). A partir d'aquesta data l'aspecte que ofería l'antic camp Sant era lamentable. En un editorial, el setmanari *El Mijares* escriu: *Hem visitat el cementiri i ens ha produït molt mal efecte veure moltes casetes sense làpida. Lamentem que açò siga així perquè vertaderament és molt mala vista al pietós visitant* (18). L'antic cementiri demanava la seua total eliminació.

El 2 de setembre de 1915 s'estableix un servei municipal de trasllat de les despulles mortals des de casa del finat al cementiri. A l'informe s'estableix àmpliament el pressupost i les obligacions del servei.

Pel que fa a la composició planimètrica del cementiri, hem de dir:

La planta del fossar és romboidal amb un eix gairebé simètric de Nord a Sud. Aquesta forma tan estranya atén a les necessitats del terreny per aprofitar al màxim la parcel·la de Vicente Carda. La porta s'obri en l'angle Sud-est per ser aquest el lloc més proper a la principal via d'accés. Aquesta porta es col·loca al xamfrà que s'obri amb aquest motiu a l'angle.

Als laterals de la porta es projectà dipòsit de cadàvers i habitació del conserge, també s'establí el lloc per a la posterior construcció de l'ossera.

El cementiri s'articulà a base de dos grans eixos centrals a manera de creu que seran les andanes principals, més uns altres també principals que circumvalaran tot el recinte. Entre aquestes hi havia altres andanes secundàries. Al centre exacte del recinte se situà la creu. A l'angle Nord es

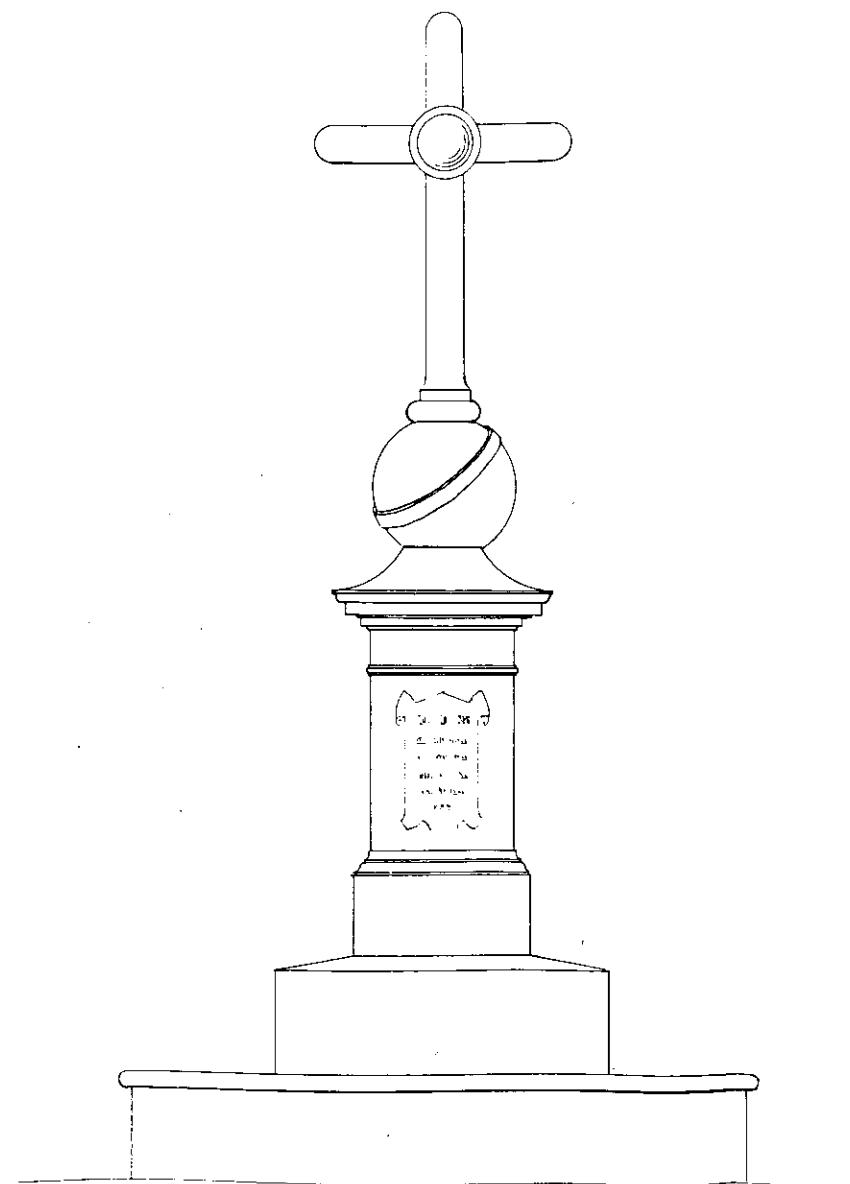

Fig. 6. Projecte original de la creu. A.H.M.VII.

dissenyà el lloc que havia d'ocupar la Capella i els panteons, vorejats per les tombes de distinció. Extramurs, es projectà el cementiri civil, també a la part nord.

Finalment, la capella no s'arribà a construir al lloc assenyalat sinò que es disposà en una de les sales de l'entrada. Els panteons es col·locaren al centre, al voltant de la creu, excepte uns altres que s'ubicaren a la part sud-oest i a la nord-est.

La porta principal segueix una tipologia característica d'aquestes construccions (Fig. 7): Un cos principal més alt que els laterals amb sostre a doble vessant, amb una creu a l'eix. En el cos central s'obri una porta amb un arc de mig punt. Aquest tipus de construcció es repeteix en nombrosos cementiris de l'època, un exemple seria el fossar d'El Cabanyal (València), que segueix la mateixa tònica.

Pel que fa a la creu central (Fig. 6 i 8), fou tret a subhasta en un edicte de l'alcalde En José Ramón Latorre Batalla per 551,11 pessetes, el dia 24 de maig de 1896, ajustant-se la subhasta a l'article 17 del Reial Decret de 4 de gener de 1883. No aparegué ningun postor en les dues convocatòries realitzades al Butlletí Oficial de la Província amb data de 27 de maig de 1896 i 3 de juliol del mateix any (19). Finalment se li encarregà al contractista En Catalino Moreno que lliurà les obres el 25 de juny de 1897 (20).

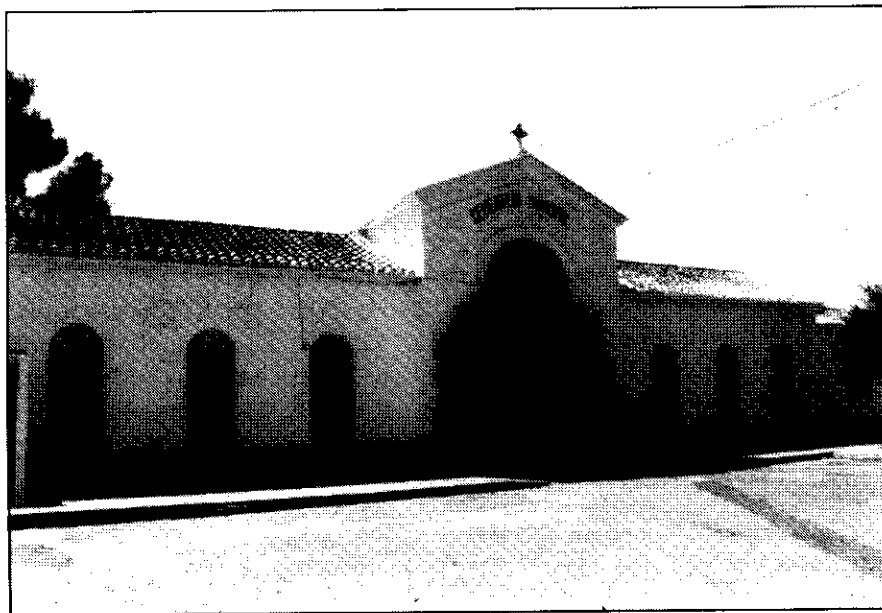

Fig. 7. Façana actual. Foto Autor.

Fig. 8. La creu. Foto Autor.

La Creu central es compona de dos basaments superposats de major a menor altura; sobre aquests s'alça la creu apoiada en una altra base rectangular on s'hi pretenia que hi haguera una inscripció, i, sobre aquesta, una bola a manera de globus terraqui, i, damunt, una creu molt simple. El significat d'aquest monument simbolitza el poder de Crist (la creu) sobre el món i que, aquest poder s'estén al llarg de la vida i més encara quan arriba la mort.

Una de les característiques més interessants del cementiri foren els panteons, realitzats la majoria després de 1911, a la vegada que es traslladaven les despulles d'un cementiri a l'altre.

9.3. Els Panteons.

Un dels elements característics de tots els cementiris són el panteons; en ells s'hi veu, a més del poder econòmic de la família, tota una iconografia relacionada amb l'ànima, que domina a la mort. El gust artístic resta reflexat en ells. Analitzarem tot seguit els més representatius:

El 8 de maig de 1899 l'arquitecte Francisco Tomás Traver dissenyà un panteó per a una coneguda família de la ciutat (Fig. 9). Dins un rectangle vorejat per petits pals de ferro units amb cadenes, s'inserta, a manera de creu grega, la tomba i el monument funerari.

On serien els braços de la creu s'alça el monument. Es compona d'un cos central de 5,60 metres d'alçada. A la part inferior destaquen dos menuts recipients dels quals sembla eixir foc. Aquest símbol ha significat tradicionalment la regeneració del cos convertit en ànima, també simbolitza la victòria contra la mort ja que l'esperit està per damunt d'ella.

A la part central, a manera de relleu, s'identifiquen dues columnes de capitell fantàstic que semblen sostenir la base de la creu, en la qual hi ha dibuixada una flor que significa la regeneració i la floració en una altra vida.

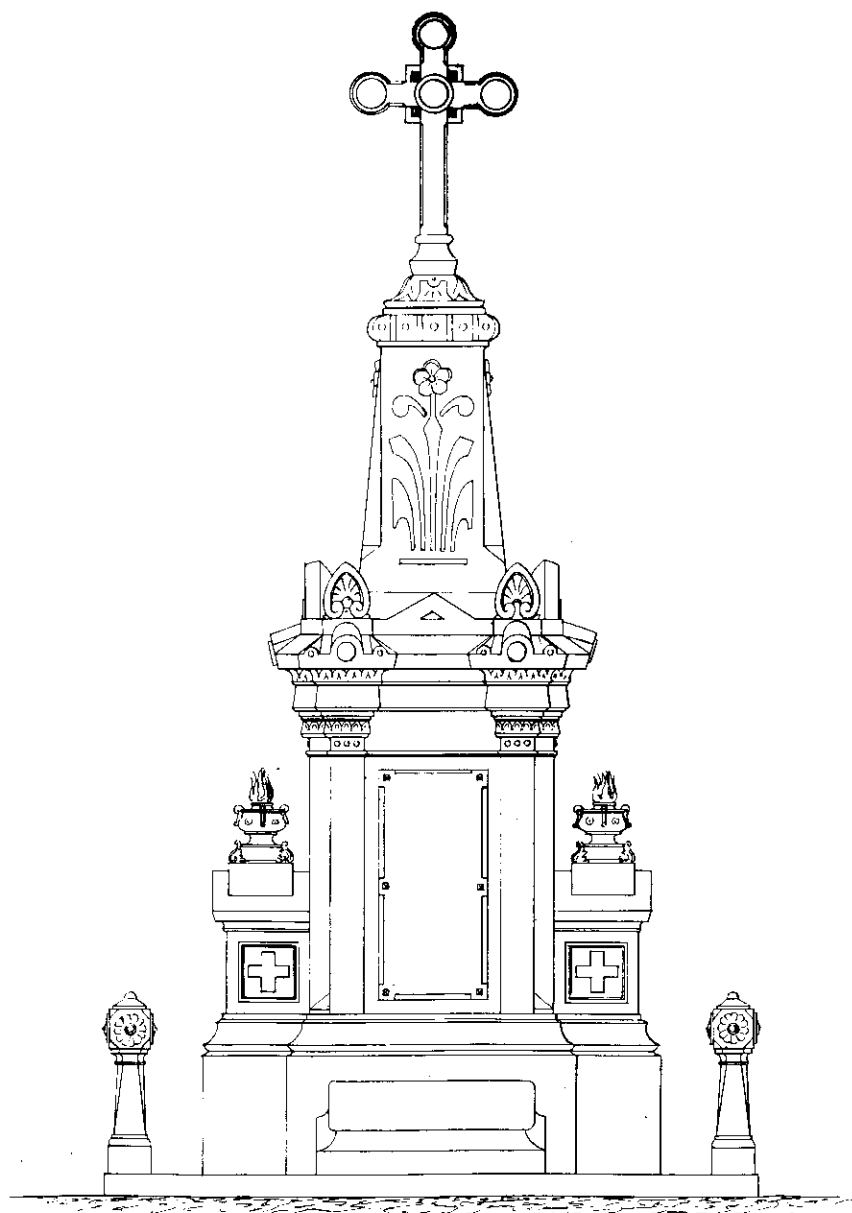
Uns altres elements destacables són uns ornaments en forma de fulles, el sentit de les quals sembla més bé decoratiu. També s'insinua la part alta d'un frontó que li dona al monument un aspecte classicista (Fig. 10 i 11).

Un altre panteó, realitzat el 18 de març de 1896 (fig. 12, 13 i 14), es compona d'una gran base sobre la qual s'alça un temple a base de quatre columnes i en la part superior de les quals hi ha quatre recipients d'on ix foc, amb un clar sentit regenerador. Inicialment es dissenyà sobre el temple una columna estriada sobre la qual reposaria la Verge. Sembla que no es dugué a terme.

Aquest monument funerari té una iconografia molt interessant que es troba a la base:

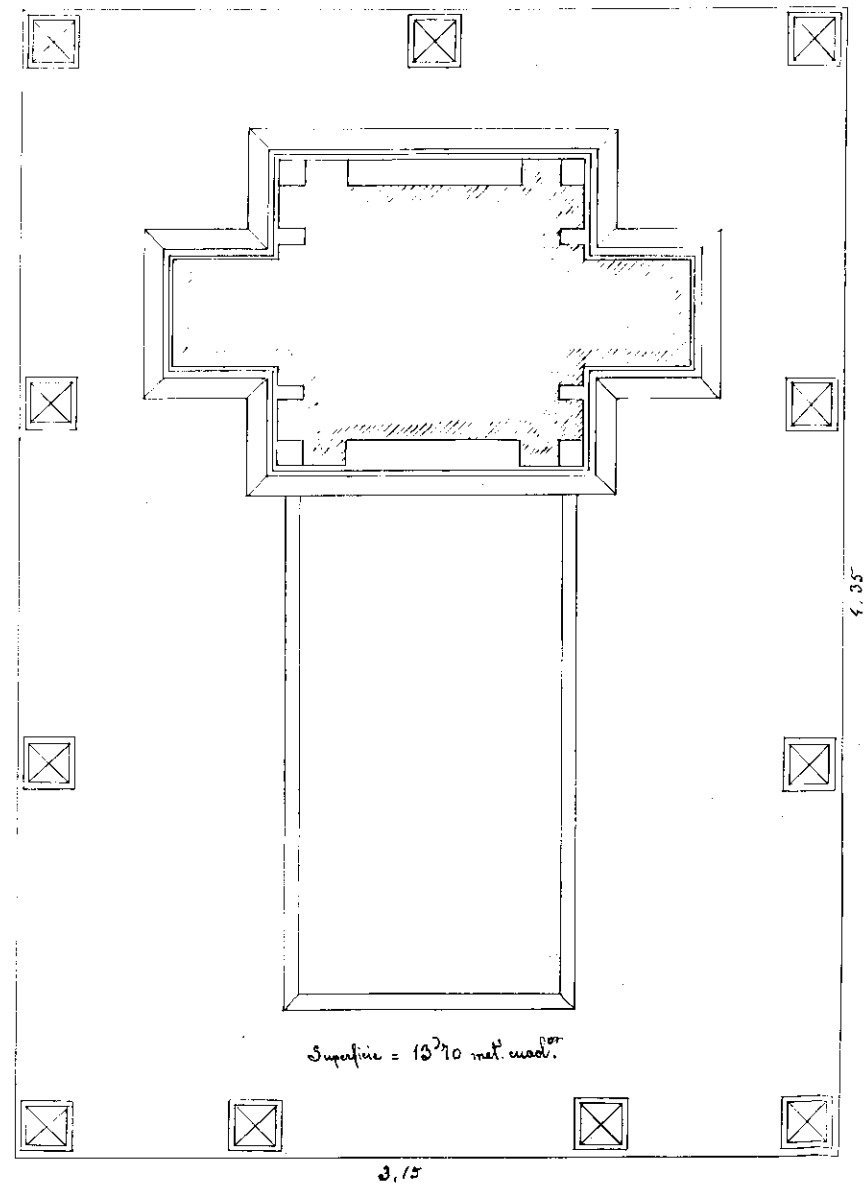

Fig. 9. Panteó, 1899. Foto Autor.

Alzado.

Fig. 10. Projecte. A.H.M.VII.

Superficie = 13,70 met. cuadr.

3,15

4,35

Castellón 8 de Mayo de 1899

El Arquitecto

Francisco Romo Traves

Fig. 11. Projecte. A.H.M.VII.

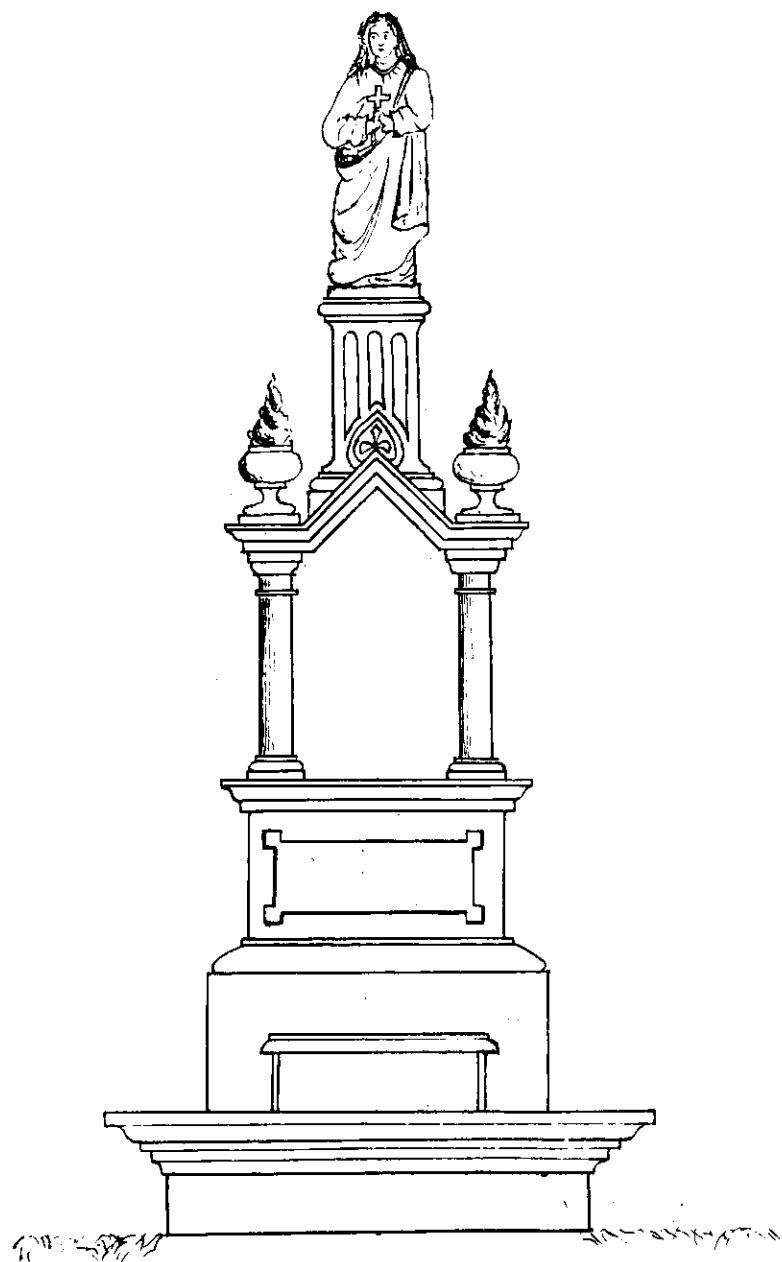

Fig. 12. Projecte de Panteó. A.H.M.Vil.

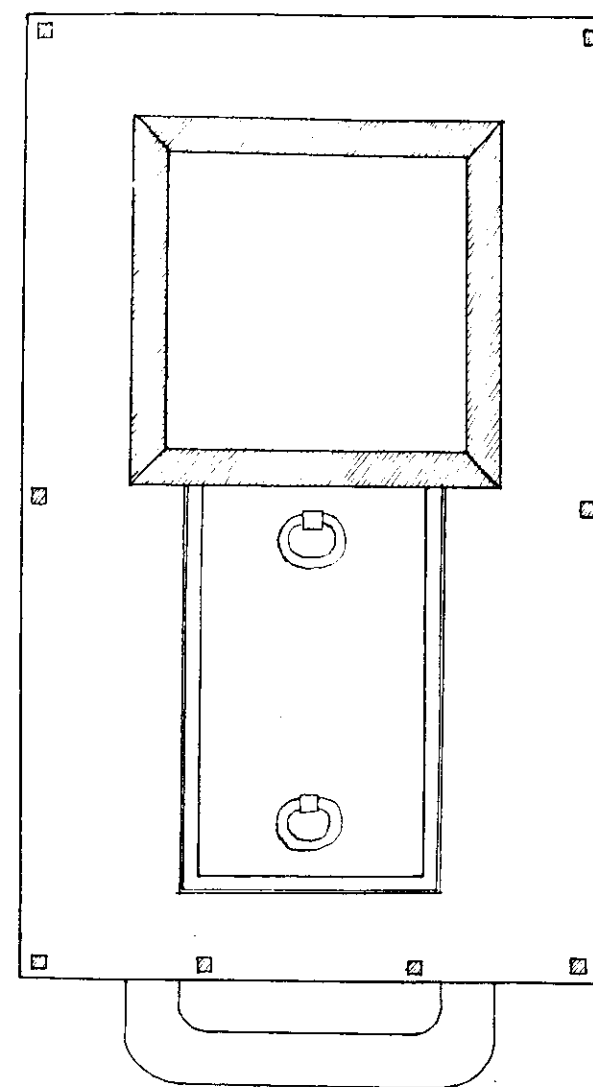

Fig. 13. Projecte de Panteó. A.H.M.Vil.

Fig. 14. Panteó. Foto Autor.

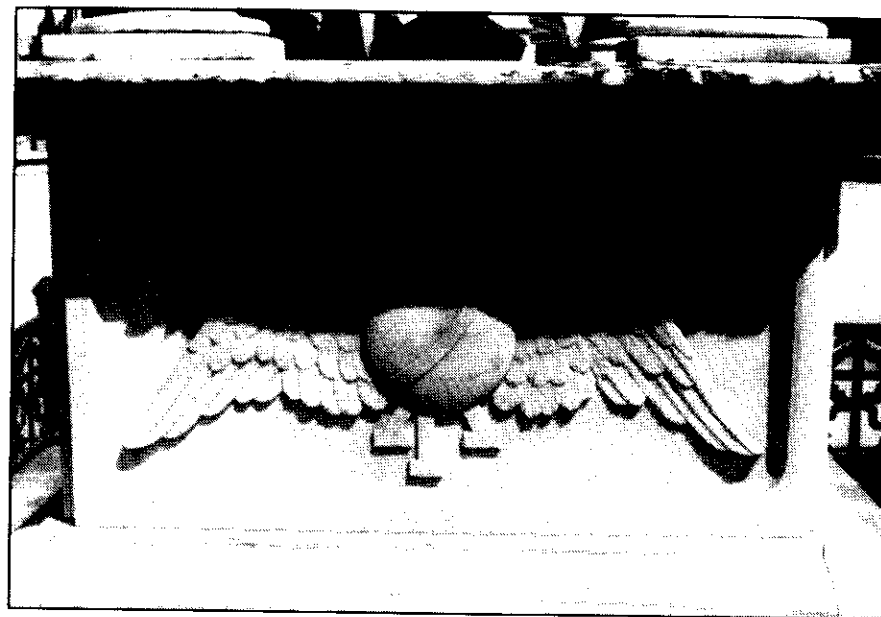

Fig. 15. Detall dels relleus. Foto Autor.

1- Les ales amb el globus terraqui: símbol de què l'ànima abandona aquest món i és traslladada al més enllà (Fig. 15).

2- Dues branques de llover cremades i al centre la flor de lis. Açò representa la immortalitat, la victòria de l'ànima front a la mort. La flor de lis té el sentit de la perennitat (Fig. 16).

3- La torxa i la dalla unides: La torxa és símbol de purificació davant l'arribada de la mort, que apareix simbolitzada en la dalla (Fig. 17).

Un panteó interessant és el que ens representa a la Verge de la Pietat als peus de la creu (Fig. 18). Sobre una alta base es col·loca el conjunt escultòric, on la Verge agenollada sembla intercedir entre el difunt i Crist. Aquesta és una imatge molt comuna en què la Mare de Déu, fa de mediadora entre la terra i l'esfera celeste.

Hi ha d'altres panteons que imiten estils molt diversos com els d'influència goticista reflexada clarament als dissenys de 1910 el primer i de principis de segle el segon. En ells s'hi veuen els elements més característics del gòtic: l'arc lobulat o el rosetó (Fig. 19 i 20).

En altres domina un ambient més classicista (Fig. 21), on un frontó triangular està sostingut per dues diminutes columnes amb capitell corinti.

El neobarroc s'observa en altres (Fig. 22 i 23) amb frontons i alerons partits, decoració amb florons i triangles. En suma apareix una barreja d'estils en què

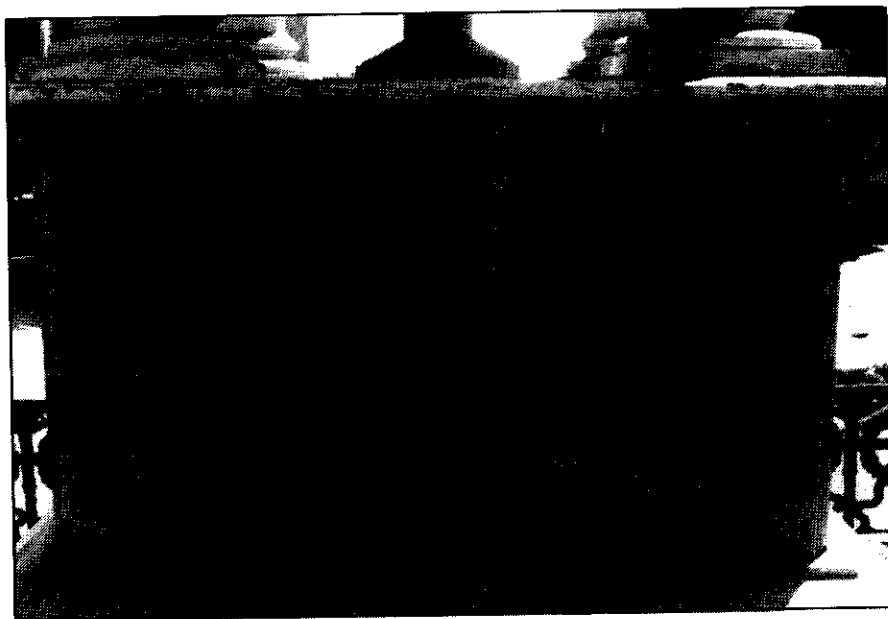

Fig. 16. Relleu amb les branques de llorer. Foto Autor.

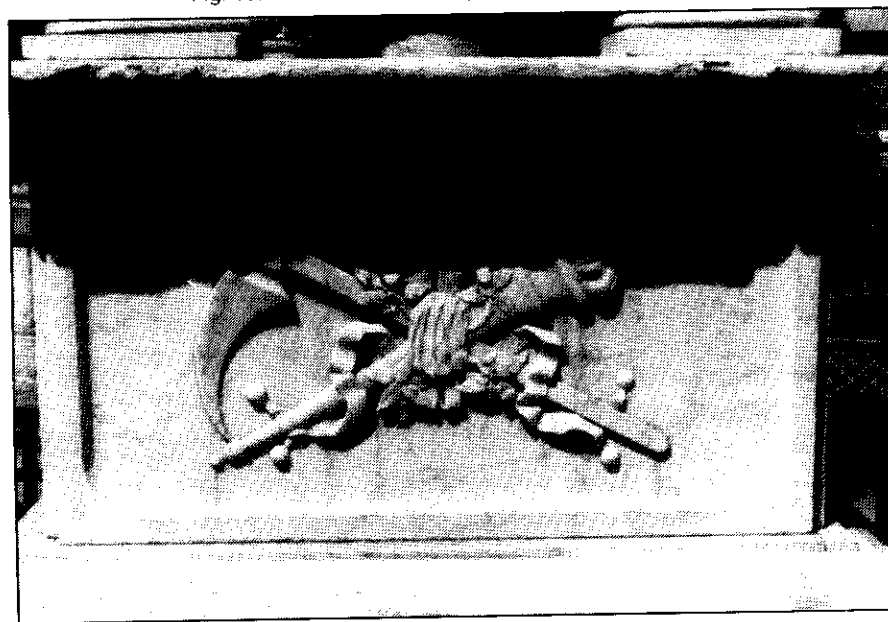

Fig. 17. La torxa i la dalla. Foto Autor.

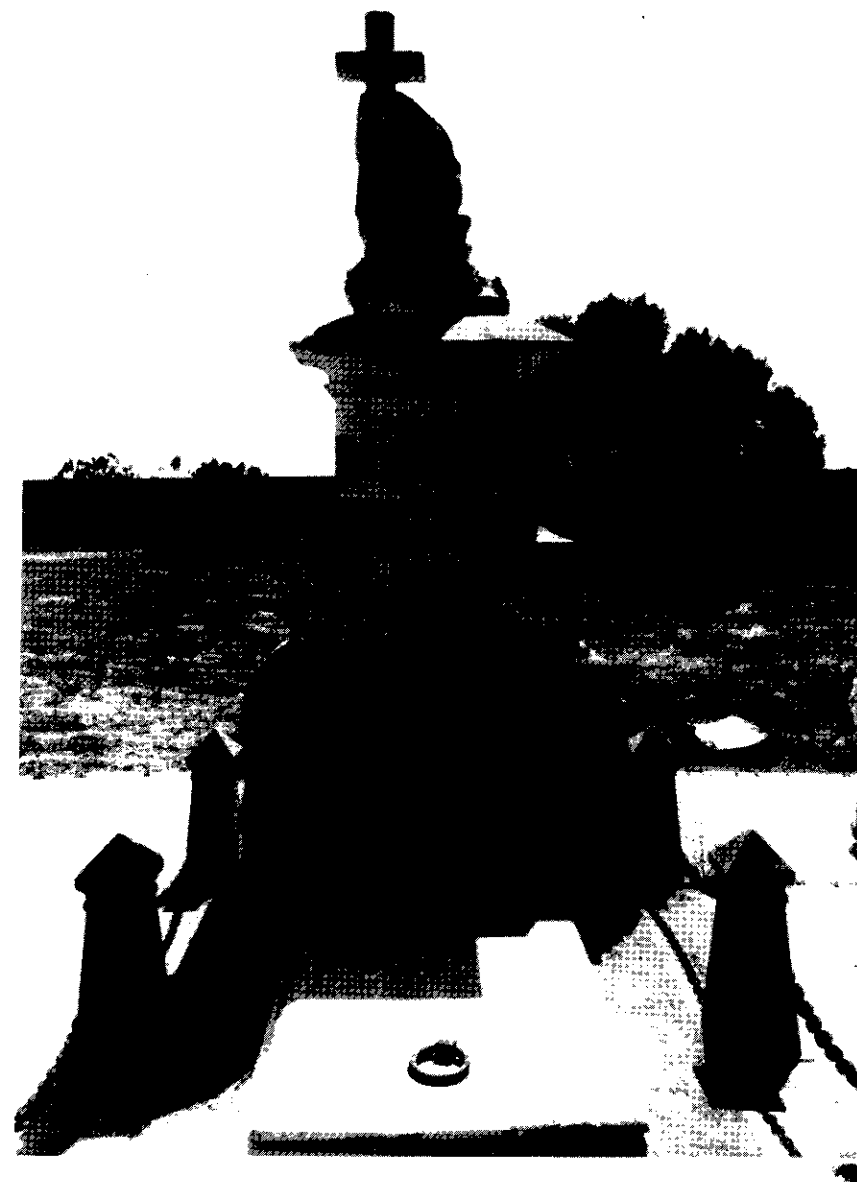

Fig. 18. La Verge en la Creu. Foto Autor.

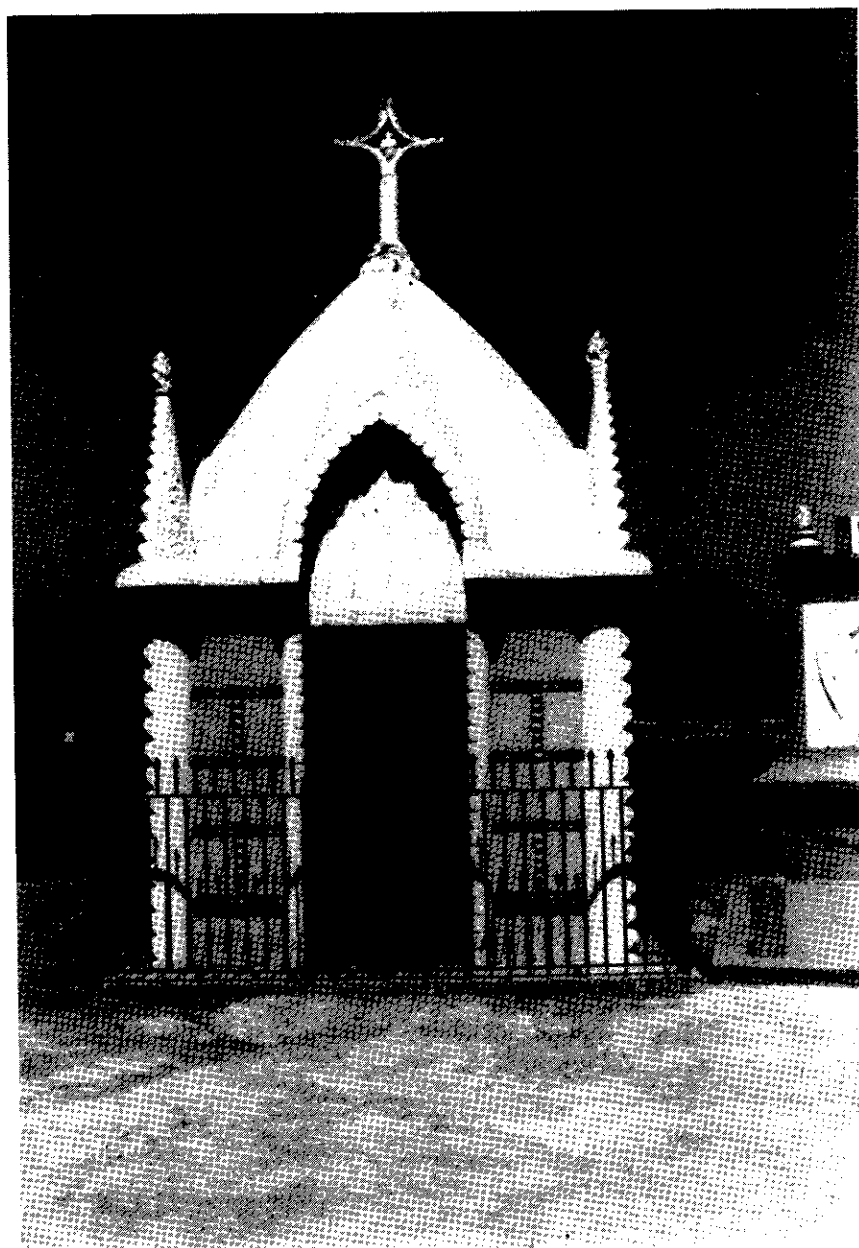

Fig. 19. Panteó neogòtic. Foto Autor.

Fig. 20. Panteó. Foto Autor.

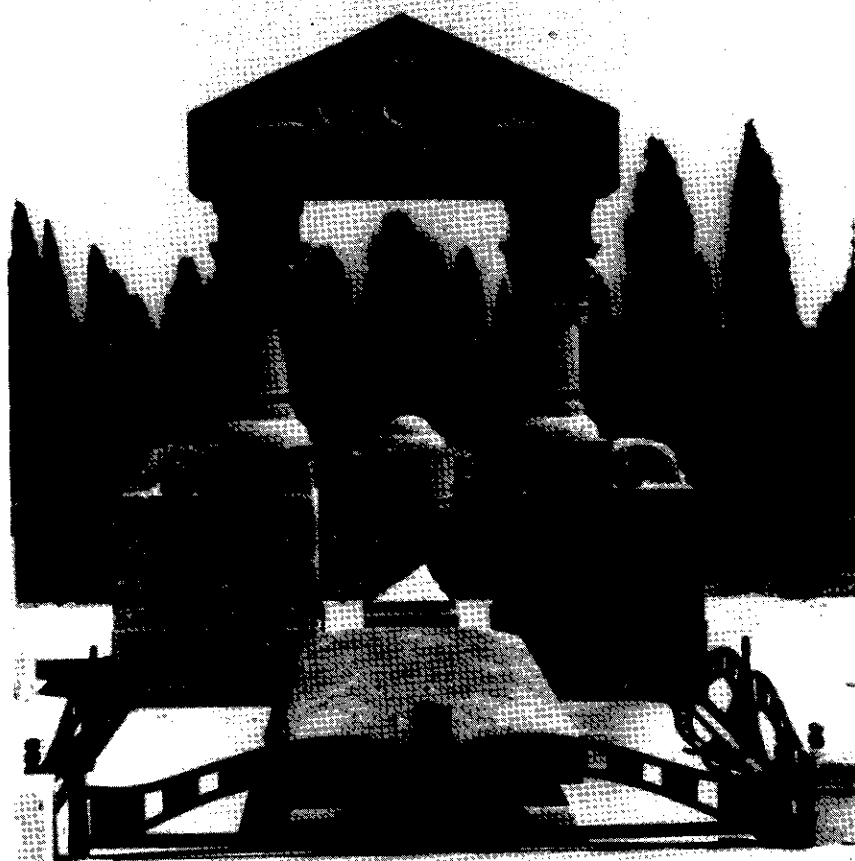

Fig. 21. Panteó d'influència classicista. Foto Autor.

Fig. 22. Panteó d'influència barroca. Foto Autor.

Fig. 23. Panteó amb frontó lobulat. Foto Autor.

els arquitectes reflexen aquelles etapes del passat que puguen anar més acord amb el monument funerari. El gòtic i el romà semblen els més adequats per la seua grandesa el primer i per la sobria majestat el segon.

El nombre de peticions per a la construcció de panteons ascendeix a un total de dotze, però molts d'ells no tenen qualitat estètica i el seu comentari seria innecessari.

Per concloure, direm que les mostres són interessants, no només perquè reflexen les petjades que deixa una parcel·la de la societat de l'època, sinó també perquè als panteons es fonen tots els estils, adequats a la concepció eclèctica dominant.

(1) PÉREZ ROJAS, F. Javier, *Cartagena...*, p. 346.

(2) BENITO GOERLICH, Daniel, *Opus Cit.* p. 16.

(3) SARTHOU CARRERES, Carlos, *Opus Cit.* p. 475.

(4) *Inventari Municipal*, 1897, Sig. 2/1890-1916.

(5) SARTHOU CARRERES, Carlos, *Opus Cit.* p. 466.

(6) TRAVER GARCÍA, Benito, *Opus Cit.* p. 294.

(7) JUAN NEBOT, Manuel, *Opus Cit.* T. II, p. 142.

(8) Recordem que Vila-real sofreix nombroses epidèmies fins ben entrat el segle XX. En 1884-1885, el còlera produeix 657 morts. En 1899 es reuneix l'Ajuntament i en sessió de 16 d'octubre acorda que es destine un terreny per a casos d'epidèmies tan gran era la preocupació de les autoritats pel problema de les enfermetats contagioses. Així ens ho situa el llibre d'Actes Municipals de 1899:

Segons sessió del 16 d'octubre de 1899 acordà l'ajuntament que en el terreny que hi ha darrere del cementiri vell, els límits del qual son: Nord, camí contigu de la finca de la vídua d'Antonio Cantavella Soriano, Sud, cementiri vell; Est, vinyes d'En José Flors Sánchez i Oest, camí Palafanga, es construisca un llatzeret per al cas d'una epidèmia.

(9) A continuació fem una relació de les distàncies entre els cementiris i les ciutats, l'any 1884 en la província de Castelló.

La distància està expressada en metres:

1 a 100 → 53	500 a 700 → 5
100 a 200 → 14	700 a 800 → 3
200 a 300 → 13	800 a 900 → 1
300 a 400 → 5	900 a 1.000 → 16
400 a 500 → 13	+ 1.000 → 3

dins de la població → 13

TOTAL → 151

Segons: BERNAT ESPLUGUES, J. Francesc, *Crisi de la mortalitat...* Vila-real en 1884 té el cementiri a menys de 100 metres de la població. Era urgent la construcció d'un nou.

(10) La Reial Ordre de 16 de juliol de 1888 ordena que la distància del cementiri al poble siga proporcional al nombre d'habitants. En 1890 Vila-real tenia 14.407 habitants, la llei ordenava que tots els pobles amb menys de 17.000 habitants tingueren el cementiri a més d'un kilòmetre; el nou cementiri s'hi trobava a 1670 metres, s'acomplia per tant la normativa legal.

- (11) Doc. X.
- (12) A En Francisco Gozalbo se l'anomena com agricultor i a En Pascual Manrique com agricultor-propietari; la concretració dels seus oficis és important en aquesta època. Al pròleg d'aquest estudi hi ha un ampli comentari sobre aquest punt.
En: *Expedient per a l'apreuament d'una heretat situada en aquest terme i partida de Madrigal, de la propietat de Vicente Carda Galindo, per a la construcció d'un ou cementiri*. 1893. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915, Exp. 2.
- (13) Projecte de construcció de nínxols adossats a la paret de tancat del nou cementiri 1896. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915, Exp. 4.
- (14) Estat de medicions i liquidació final de les obres de la paret de tancat, cementiri civil i pavelló d'entrada, executades pel contractista En Vicente Escobar Querol, 1896. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915, Exp. 6.
- (15) Expedient format per a l'execució mitjançant subhasta de quaranta nínxols d'adults i setze de pàrvuls al cementiri d'aquesta vila, 1900. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915, Exp. 9.
- (16) Expedient de construcció de seixanta nínxols per a adults i trenta per a pàrvuls, 1903, A.H.M.Vil. sig. 1/1890-1915, Exp. 10.
- (17) Ofici del Governador civil de Castelló, 1911. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915, Exp. 14.
- (18) *El Mijares*, 19-4-1914.
- (19) Butlletí Oficial de la Província de Castelló: 27-5-1896 i 3-6-1896, pp 2 i 3 respectivament.
- (20) Expedient per a l'execució mitjançant subhasta d'una Creu Central per al nou cementiri d'aquesta vila, 1896. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915. Exp. 7.

10. ELS ESPORTS.

10. 1. L'esport, reflex d'una societat.

L'esport exemplifica també el fet que la societat de Vila-real s'hi troba immersa en una evolució cap al futur. Per això es creà una infraestructura basada sobretot en dos esports: el ciclisme i la pilota valenciana en diverses modalitats. Dos nous recintes apareixen a la ciutat integrant-se en el seu urbanisme: els velòdroms i els trinquets.

10. 2. Els velòdroms.

El ciclisme havia estat bastant arrelat a la ciutat, per això les figures d'aquest no tardaren a aparèixer. La introducció de la bicicleta fou un èxit, malgrat el preu privatiu que tenien en un principi. A partir de la introducció de diverses marques i l'especialització de tallers per a la seua venda i reparació, les bicicletes aconseguiren un preu més mòdic al qual podien accedir la major part dels ciutadans (1). Manuel Juan ens fa un encertat retrat del moment en què la bicicleta s'introdueix a la ciutat: *Diffícilment podria trobar-se a la província un poble que haja tingut proporcionalment un nombre tan elevat de bicicletes com Vila-real. En 1897 ja s'adquiriren ací algunes unitats de la marca francesa Clemens, al preu de 535 pessetes l'exemplar. Després vindrien els models BH i tantes altres marques espanyoles com Orbea i la Sant Romà* (2).

Analitzarem a continuació els dos velòdroms de què gaudí la ciutat al llarg d'alguns anys. A ells acudiren les dues grans figures del ciclisme local: el campió Llorens i Pascual Poré, que es dedicà, gran part de la seua vida, a l'organització de curses ciclistes.

Als diaris de l'època són constants els anuncis de curses ciclistes, gairebé totes les setmanes, en molts pobles de la província. Així es reflexa al setmanari *El Mijares* de 1913 o a *Villarreal* de 1933, on l'11 de març se le concedí una subvenció a Poré per a organitzar una cursa (3).

10. 2. 1. El velòdrom del camí de l'Ermita.

El primer velòdrom, del qual malauradament no posseïm plànols, però sí fotografies de l'època, s'instal·là al costat dret del camí de l'Ermita, limitant amb l'antic cementiri de la ciutat, que, com s'hi veu a la fotografia, encara

Fig. 1. Dia de cursa al velòdrom del camí de l'Ermita. Al fons, la Capella del calvari.
Arx. Fot. F. F.

conservarà la seua capella (Fig. 1).

Aquest velòdrom fou construït sobre els solars de Francesc Cabrera, iniciant-se la construcció l'any 1914. L'expectació era gran en anunciar-se el que serà el primer velòdrom de la ciutat. El setmanari *El Mijares* segueix tota la trajectòria de la construcció: (15-3-1914) *Al costat de la carretera de l'Ermita s'està construint un velòdrom que tindrà condicions modernes necessàries per al ciclisme i altres esports. S'inaugurarà al voltant del mes de maig* (4).

El 5 d'abril de 1914 s'hi torna a fer referència: *El dilluns començaren els treballs del velòdrom, al camí de l'Ermita, al terreny de Francesc Cabrera.*

Finalment, el 28 de maig de 1915 s'anuncia la seua inauguració: *El dijous 23 s'obren les portes del velòdrom del camí de l'Ermita* (Fig. 2).

Aquest velòdrom donà servei fins el 1925, any en què els terrenys foren adquirits per l'orde dels Carmelites per a la construcció del seu convent, que s'acabà el 1927. Així, veiem que el progressiu desenvolupament de la ciutat absorbeix aquests terrenys. El camp de futbol, que s'hi trobava prop, ha sobreviscut al seu lloc fins avui.

Pel que es veu a les fotografies, el velòdrom seguia les característiques pròpies dels recintes destinats a aquest esport i tenia les condicions sanitàries i de seguretat que exigia la llei. Les grades per als aficionats eren de fusta i se situaven als costats llargs del recinte.

Fig. 2. Vista general del velòdrom. Arx. Fot. F.F.

10. 2. 2. El velòdrom de Gumbau.

El 28 d'octubre de 1927 En José Mª Gumbau Monzó sol·licita permís de l'Ajuntament per a la construcció d'un pont per a l'explotació del velòdrom recentment construït a la carretera general de València a Barcelona. Així ens ho detalla el sol·licitant: *Que es proposa construir un pont sobre la cuneta nord de la carretera de primer ordre de Madrid a Castelló, a 22 metres de l'hectòmetre 30 del Kilòmetre 6 i utilitzar l'entrada d'un camp de la seua propietat que limita amb l'anomenada carretera, on s'ha construït recentment un velòdrom per a curses ciclistes amb la finalitat d'explotar-lo* (5).

L'Ajuntament resolgué favorablement la petició del senyor Gumbau, l'11 de novembre de 1927.

L'arquitecte encarregat de la construcció del velòdrom fou Manuel Montesinos Arlandis, arquitecte que treballà especialment a Castelló.

El velòdrom tenia un circuit, les dimensions del qual, d'un extrem a l'altre, eren de 92,5 metres de llargària, l'amplària de la pista era de 5 metres i les corbes estaven adequadament peraltades (Fig. 3). Als costats llargs es disposaven quatre quadres, on els espectadors podien seguir l'evolució de les diverses curses (Fig. 4).

Amb tot, es disposava d'un recinte adequat per desenvolupar-se les diverses modalitats de les curses en pista, les quals eren seguides amb vertadera passió pels aficionats.

La importància del velòdrom està en el fet que completa la infraestructura

Fig. 3. Vista d'una de les corbes del velòdrom. Al fons s'hi pot apreciar la xemeneia de la fàbrica de rajoles del senyor Balaguer. Arx. Fot. F. F.

PLANTA GENERAL

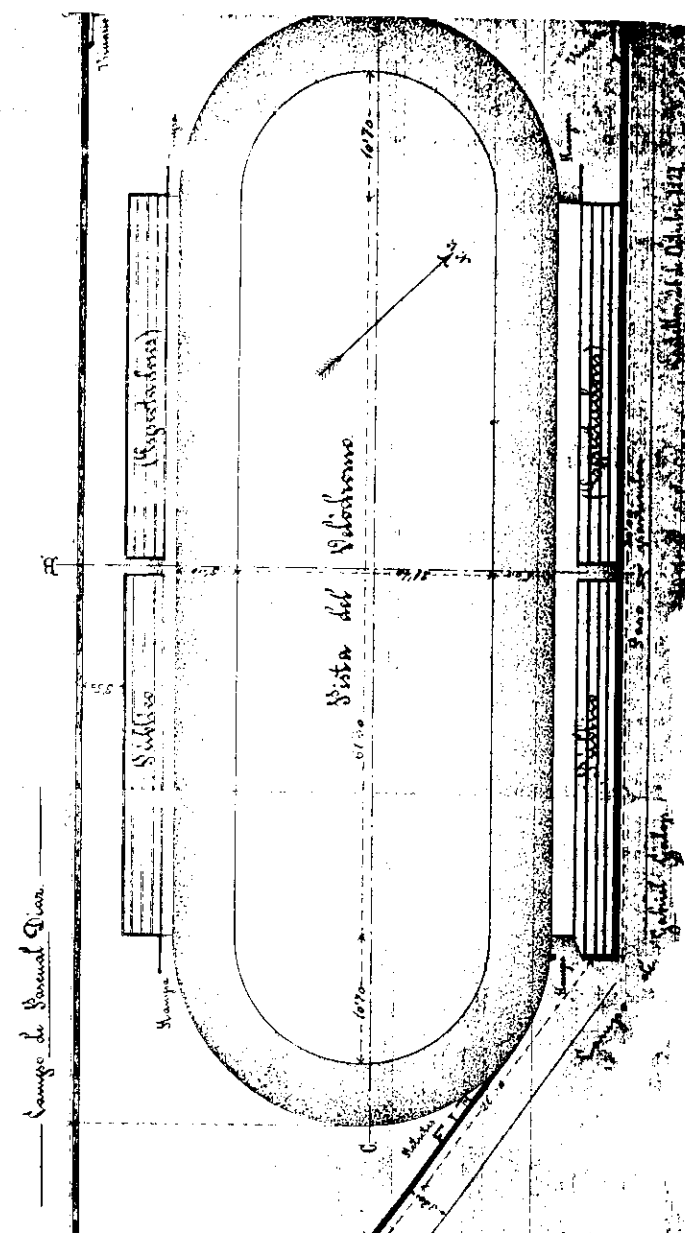

Fig. 4. Planta del velòdrom. A.H.M. VII.

Fig. 5. Moment en què s'acomiada el campió Llorens. Fot. Arx. F.F.

esportiva de la ciutat i està situat als afores de la ciutat perquè no obstaculitzara el proper desenvolupament d'aquesta, cosa que li succeí al seu predecessor, el velòdrom del camí de l'Ermita.

El velòdrom tancarà les portes als anys cinquanta, quan aquest solar serà ocupat per diverses indústries. Però, el 1934, fou testimoni de la retirada del campió Llorens, el millor ciclista que ha tingut la ciutat, i que donà les seues últimes pedalejades dins l'àmbit professional (Fig. 5).

10. 3. Els trinquets.

Un altre esport que suscità gran expectació fou el que es practicava al trinet. Aquest és un recinte destinat al joc de pilota, les característiques del qual són específiques per al joc de pilota valenciana, és a dir, és un esport privatiu del País Valencià.

Aquests recintes tenen un frontó rectangular, a un dels costats hi ha una escala que ocupa tota la longitud del trinet, que serveix a la vegada de grades per al públic i, en algunes modalitats de joc, es pot jugar la pilota a les grades. A l'altre costat hi ha una paret alta. I a un dels costats curts es pot habilitar una menuda grada.

Vila-real tingué diversos trinquets, el més antic, desaparegut a principi de segle, estava situat al carrer Alameda (Av. de la Murà), cantoner amb Tàrraga (Pere III).

Tot seguit analitzarem dos dels que al llarg del primer terç de segle estaven en auge.

10. 3. 1. El trinet del carrer Creus Vells.

Aquest trinet funcionava des de principi de segle XX, però el plànol que hem trobat a l'A.H.M.Vil. fa referència al cobriment amb teles metàl·liques realitzat el 1926.

Vegem què diu la petició que fa el seu propietari, En Francisco Carda Llorens.

El 4 de maig de 1926, el propietari del trinet fa una petició a l'Ajuntament perquè se li concedisca permís per al cobriment amb tela metàl·lica de la part superior del trinet: *Que és propietari de la casa c/ Creus Vells, nº 111, la qual té accés a la part posterior d'un trinet el frontó del qual està descobert, per la qual cosa moltes pilotes cauen al carrer, i, per evitar aquest inconvenient, el que subscriu desitja cobrir amb tela metàl·lica tot el frontó d'acord amb el plànol que s'acompanya (6) (Fig. 5).*

El 30 d'octubre es concedeix la llicència sol·licitada pel Sr. Carda.

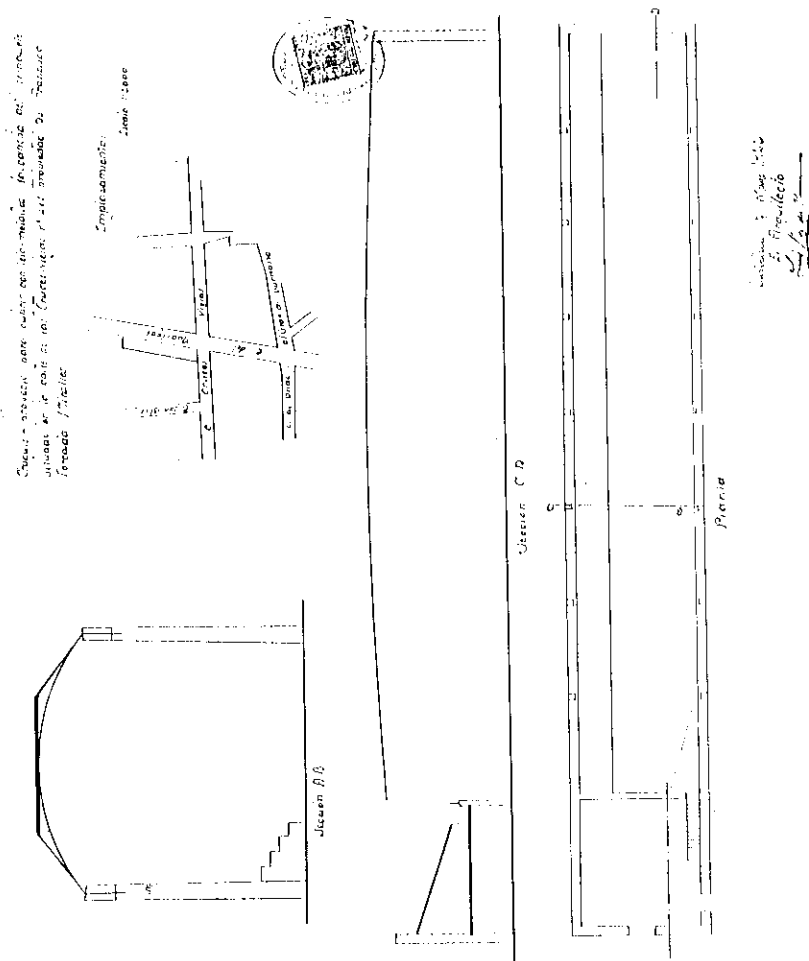

Fig. 5. Projecte de cobriment amb tela metàl·lica. Maig de 1926. A.H.M.VII.

Les obres foren portades a terme sota la direcció de l'arquitecte Luis Ros de Ursinos i consistiren en elevar els murs laterals un metre i col·locar sobre aquest una armadura metàl·lica que sostindria la tela. Fou una obra senzilla però que comptà amb un gran arquitecte. El més normal haguera estat que l'obra fora supervisada per l'arquitecte municipal, com succeix en altres casos.

10. 3. 2. El trinquet Sagols.

El 10 de desembre de 1934 el senyor Salvador Sagols Sales sol·licita permís a l'Ajuntament per construir un trinquet, sota els següents termes: *Que té el propòsit de realitzar obres de nova planta que consisteixen en la construcció d'un trinquet el qual desitja situar-lo a la zona d'extensió d'aquesta ciutat amb façana al carrer prolongació de Sant Miquel i una altra en formació perpendicular a l'Avinguda del Cedre, subjectant-se als plànols i memòria de la junta d'espectacles segons preveu l'art. 88 del reglament vigent (7) (Fig. 6).*

La llicència es concedeix el 21 de febrer de 1925. L'encarregat de l'obra serà l'arquitecte José Gimeno Almela, el qual fa una breu, però interessant, memòria descriptiva que transcribim tot seguit: *A l'exemple de la ciutat de Vila-real es projecta un trinquet o frontó per al joc de pilota a l'estil del país. La seua planta és en forma de E al nivell de terra amb grades de fàbrica a un costat i dues tribunes en pis alt als extrems del rectangle del trinquet.*

L'entrada principal se situarà al carrer en projecte perpendicular a l'Avinguda del Cedre, també hi haurà una altra accessòria a la prolongació del carrer Sant Miquel.

Al braç menor de la E, tancat amb paret i a l'aire lliure, s'estableix un servei de W.C. i l'escala per a la tribuna del fons.

Els murs del recinte seran de maçoneria hidràulica i cinquanta centímetres de grossària, les tribunes seran de fàbrica sobre entramat metàl·lic, i el paviment al nivell de terra de formigó continu.

Es dotarà de servei d'aigua potable i el W.C. vessarà en tanc sèptic del qual passarà al pou absorbent. Les aigües pluvials es recolliran a l'anomenat pou.

Més endavant rebrà una coberta de tela metàl·lica que impedisca l'eixida de les pilotes fora del trinquet.

Amb els antecedents exposats i els plànols que s'acompanyen estima el que subscriu suficientment definit el projecte que ens ocupa.

Castelló 10 de desembre de 1934.

L'arquitecte José Gimeno Almela (signatura). (8)

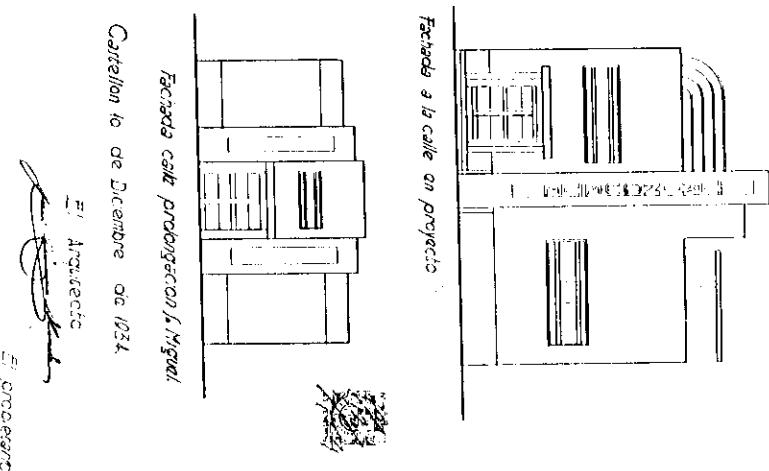
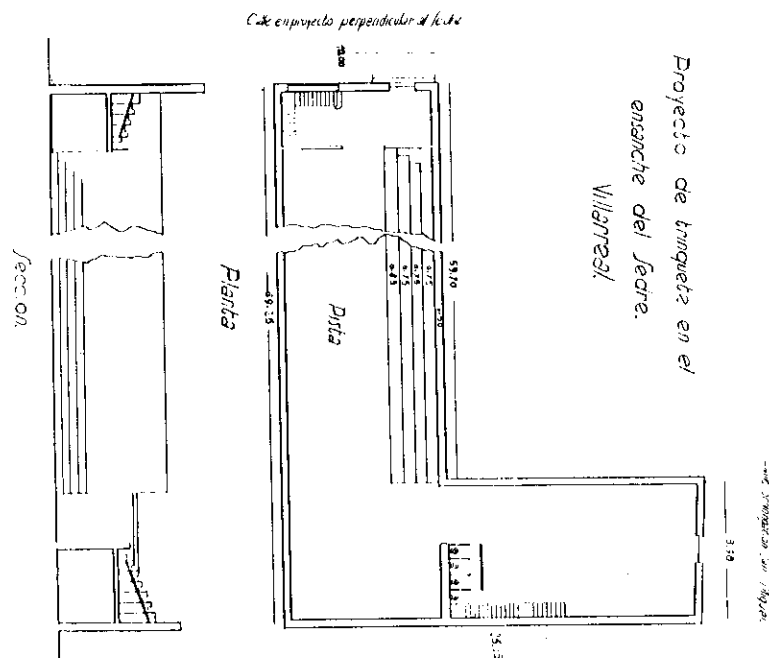

Fig. 6. Planta i façanes del trinquet, A.H.M.Vil.

Aquest trinquet se situà al que avui és el carrer Sant Miquel a espallles del col·legi Cervantes i amb una altra façana al carrer Carles Sarthou. A l'actualitat encara s'hi pot veure la planta de l'edifici ja que és un taller d'automòbils.

En referència a la seua distribució interna poc resta afegir després de veure la memòria de l'arquitecte, ja que segueix el model del trinquet del carrer Creus Vells. Però cal comentar la façana.

Tant la del carrer Sant Miquel com la principal del carrer Carles Sarthou, tenen una línia molt avantguardista ja que combinen les línies paral·leles que fan dibuixos geomètrics amb línies ondulants de la façana principal.

Una altra vegada Gimeno Almela ens sorprèn amb els seus projectes. Aquest és diferent a tots els altres: deixa percebre una influència europea que tendeix al racionalisme de les seues formes, creant un llenguatge nou o, en tot cas, adaptat a la ciutat i, més concretament a uns edificis. Fa un disseny diferent per a un edifici específic que denote d'alguna manera que es tracta d'una construcció pública.

- (1) Al setmanari *El Mijares* apareix publicitat del taller de reparació de bicicletes de Pascual Poré, situat a la plaça Colom. *El Mijares*, 12 novembre 1913.
- (2) JUAN NEBOT, Manuel, Opus Cit. T. I, p. 13.
- (3) Setmanari *Villarreal*, 11-3-1933.
- (4) Setmanari *El Mijares*, 15 de març de 1914.
- (5) Projecte de dotació de la infraestructura necessària per a la utilització del velòdrom del senyor Gumbau, octubre, 1927. A.H.M.Vil.
- (6) Projecte de cobriment amb tela metàl·lica de la pista del trinquet situat al carrer Creus Vells 111, maig, 1926. A.H.M.Vil.
- (7) Projecte de construcció d'un trinquet propietat de Salvador Sagols, desembre 1934. A.H.M.Vil. Sig. 18/1935.
- (8) Memòria de l'arquitecte José Gimeno Almela sobre el trinquet *Sagols*. A.H.M.Vil. Sig. 18/1935.

CONCLUSIONS.

La necessitat d'estudis sobre arquitectura contemporània ha estat vista per diversos investigadors que han aportat llum sobre ciutats amb gran patrimoni. Però les ciutats petites també han de ser estudiades, i més a la ciutat de Castelló on els estudis sobre aquests termes han estat mínims.

És cert que s'han analitzat edificis particulars en Castelló, però fins ara no s'ha realitzat un treball global sobre una ciutat si exceptuem els estudis duts a terme en Borriana pel doctor Daniel Benito.

A partir de l'estudi realitzat hi ha una sèrie de conclusions que podríem desglossar de la següent manera:

1- La diversitat d'edificis destinats a complementar les necessitats de la població: El nombre d'aquests edificis ha augmentat progressivament i en tot moment ha estat a l'altura del creixement proporcional de la ciutat. Fins i tot han gaudit els habitants d'instal·lacions de què avui no disposen, com ara els velòdroms.

2- Vila-real ha tingut dues èpoques importants al segle XX i per tant açò s'ha fet palès a l'arquitectura: La primera va des de finals del segle XIX fins al 1915, quan es produeix la recessió econòmica amb motiu de la primera guerra mundial; per això les exportacions es frenen durant un temps. La segona fase serà a partir de 1930 fins l'inici de la guerra Civil.

En aquestes dues fases es realitzen la major part dels edificis exposats en aquest treball. I és significatiu observar que durant aquests anys són precisament els edificis públics, que necessiten major inversió econòmica, els que més abunden, costejats per l'Ajuntament o per diferents col·lectius. Es pot comprovar d'aquesta manera, que precisament aquests anys són els més propicis per invertir el capital.

3- La importància dels edificis s'hi veu en la qualitat dels arquitectes que s'ocupen del seu disseny: Vicente Traver Tomás, Francisco Tomás Traver, Eugenio Pedro Cendoya, José Gimeno Almela, Godofredo Ros de Ursinos, Luis Ros de Ursinos, Manuel Montesinos, Francisco Maristany i un genial mestre d'obres, Pascual Llop Pitarch.

Tots aquests són arquitectes de fama reconeguda que realitzen importants obres en tota la província. Això ens porta a afirmar que Vila-real és una ciutat amb entitat i potencial econòmic suficient perquè hi treballen aquests arquitectes i realitzen obres d'elevat nivell.

4- Les influències s'hi fan notar als edificis de Vila-real, aquestes són molt diverses i procedeixen de llocs prou allunyats. Principalment vénen de

València, que és el nucli més proper i important en què es produeix una transformació urbana i arquitectònica. Les exposicions, la de 1909 i la de 1910, apropen a les ciutats del País Valencià estils i gusts dels quals cada nucli urbà prendrà préstecs més o menys forçats, Vila-real no serà una excepció.

Les influències també poden venir per altres vies, com és el cas de Traver, la formació del qual a Sevilla i els gusts rebuts de l'exposició de 1929 s'hi deixaran notar a les obres que realitzarà a la nostra ciutat.

Altres arquitectes, com Eugenio Pedro Cendonya, català d'origen i formació, portaran a la ciutat un disseny més racionalista amb composicions més clares i simples, on el disseny no encobreix l'edifici.

Un altre arquitecte, prou desconcertant, és José Gimeno Almela, arquitecte municipal des de 1913, que realitzarà la major part de les obres que ací s'han comentat. Aquestes són gaire diferents en quant a estils i concepció espacial, però no en els materials emprats. Cada edifici creat per Almela és distint a un altre i sembla adaptar-se en cada cas a la finalitat a què va destinat. Sap combinar amb gust i encert totes les variants eclèctiques dominats en l'època.

5- Hi ha diferències substancials en disseny exterior i interior. Els exteriors dels edificis solen ser deutors d'influències molt diverses sense que s'opte per solucions innovadores. No apareixen, en gairebé cap cas, mostres evidents de modernisme, com succeix a Borriana. Tammateix, els interiors estan molt més elaborats ja que s'utilitza decoració en taulellets i mosaics relacionats amb el modernisme i amb algun toc decó en molts casos.

No és cert que a Vila-real no hi haja modernisme, n'hi ha però circumscrit al disseny d'interiors. La inexistència d'una burgesia clara, ja que el seu poder econòmic ve de la terra, l'absència de grans terratinents, ja que la propietat de la terra està molt repartida amb una gran massa de classe *mitjana*, són dues causes que podrien explicar l'escassa acceptació de dissenys modernistes en façanes. A aquests motius hi podríem afegir el caràcter local poc donat a manifestacions vistoses a l'hora de construir els edificis.

6- Per tot el que hem vist, comcloem que no considerem un estil millor que un altre; dins el corrent eclèctic hi ha bones i diverses mostres. A l'estudi hem assajat d'esbrinar-les i d'acoplar-les a cada edifici en concret.

Cal comprendre l'edifici en la seua època i en el seu entorn i a partir d'ací iniciar la seua valoració.

Per això, els edificis de Vila-real tenen un interès prou elevat tractant-se d'una ciutat que no ha estat objecte de cap atenció especial, sinó que els seus edificis han evolucionat a mesura que s'aprenia. No s'hauria de dir, a partir

d'ara que a Vila-real no hi ha hagut construccions l'interés arquitectònic de les quals siga digne d'estudi i de coneixement. I, seguint aquest model, bo seria que es començara a estudiar el malparat panorama arquitectònic de moltes ciutats semblants a Vila-real.

En resum, Vila-real, igual que altres ciutats, té alguna cosa que oferir arquitectònicament parlant al context del País Valencià i de manera especial a la Província de Castelló. Comprendre les construccions realitzades és comprendre les persones que les feren i sense una cosa no es pot entendre l'altra. Entre els anys 1900 i 1936 les nostres comarques han gaudit d'una època d'enlairament econòmic i de transformació social, per això és una etapa molt interessant per a comprendre la societat actual, deutora d'aquella.

L'estudi objectiu dels edificis també ens ajudarà a valorar els que avui encara existeixen i dissenyar mesures per protegir-los. Si aconseguim que, en lamentar-nos dels que han desaparegut, aprenguem d'aquests errors, en la mesura en què el públic comprega que no només el que té més de cent anys és bo o s'ha de conservar, si aconseguim açò, tindrem una gran batalla guanyada a l'hora de preservar la nostra història més recent. A ciutats com Vila-real, on gairebé no hi ha edificis medievals, renaixentistes o barrocs, l'única forma de no desprendre'ns de la nostra història és conservar els que encara es mantenen de principis de segle.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Doc. I

Despatx del Governador Civil referent a la construcció de l'enreixat de l'Arxiprestal.

Vist el seu escrit de 7 de l'actual, respecte a les causes que motivaren la denegació de llicència d'obres sol·licitada per En Miguel Pedrós, Arxiprest d'aquesta ciutat, per poder tancar amb un enreixat la placeta de l'església parroquial.

Resultant: que, malgrat l'informe favorable emés per l'alcaldia el juliol de 1922, havent-se fixat les condicions particulars de les anomenades obres per l'ajuntament encarregat de la carretera Onda-Borriana i haver consignat la seua conformitat l'Arquitecte Municipal, l'Ajuntament en sessió de 28 d'Agost del mateix any adoptà un acord denegatiu per exigua majoria i sense presentar ningun fonament de fet ni de dret, per la qual cosa adoleix el que s'ha dit de nul·litat i l'acord no fou comunicat al sol·licitant.

Resultant: que aquest Ajuntament, amb motiu d'una nova instància de l'interessat perquè s'adoptara l'acord conseqüent sense penetrar en el fons de qüestió acorda que no procedeix valorar sobre el que s'acordà l'Agost de 1922, desentenent-se per aquest fet injustificadament d'intervindre en un assumpte que afecta als interessos morals i materials de la ciutat la representació del qual ostenta.

Resultant: que, segons es reconeix a l'informe que em remet aquest Ajuntament el darrer novembre, no denegà la llicència per a les obres ni anà al fons de la qüestió.

Considerant: per les raons exposades al meu anterior escrit que les anomenades obres suposen una indubtable millora per a la urbanització d'aquesta ciutat i que, amb elles, se satisfà una legítima aspiració dels sentiments religiosos del veïnatge.

Considerant: que a 1922 no es justificà sota ningun aspecte per part de l'Ajuntament la denegació de la llicència sol·licitada i que l'acord adoptat el darrer novembre tampoc esmena les deficiències d'aquella resolució.

Conseqüent amb el recurs elevat a la meua autoritat per l'anomenat En Miquel Pedrós, resolc: renovar els esmentats acords i que l'anomenat assumpte torne al seu primitiu estat; aquest Ajuntament ha de reunir i resoldre, amb la urgència que deu, sobre les repetides instàncies de manera

raonada i comunicar-me l'acord que prenga.

Aquesta resolució de la meua autoritat la comunicarà al Sr. Pedrós per al seu coneixement.

Déu us guarde per molts anys.

Castelló 9 de gener de 1924

El General Governador

(Signatura il·legible)

Sr. alcalde de Vila-real

Doc. II

Avantprojecte de reconstrucció de l'Església de Sant Pasqual

El temple de Sant Pasqual, esplèndida mostra del barroc valencià, en el convent del Rosari dels P.P. Alcantarins primer, i de les M.M. Clarisses ara, fou enderrocant totalment en temps dels rojos fins deixar tan sols els fonaments i un tros de mur.

En tractar de la reconstrucció de l'anomenat temple, santuari del Sant Patró Eucarístic, s'ha desitjat que, recordant en línia i detall el que fou l'arquitectura i decoració del temple enderrocant, tinga la capacitat i amplitud que exigeix la universal devoció a aquest preclar patró. Punt de partença, també, ha estat respectar tot el que es puga del convent que conserve el record del Sant, els claustres característics i el seu històric pou.

Així, s'han pres com a límits del nou temple dos carrers, al Nord i al Sud del solar que l'aïllaran, amb el convent, de les propietats contigües; per l'Est, el mur del claustre i la seua prolongació i per l'Oest les línies del carrer i la plaça que els vorejen.

Dins aquest perímetre s'ha disposat una planta en creu grega, base de la cúpula de l'Església, que allarga els seus braços al Nord per al presbiteri i cambril del Sant, al Sud per a l'entrada i cor alt de la comunitat i a l'Oest per a entrada, deixant al costat Est el mur del convent amb el cor baix i comunicació amb el temple.

La disposició i dimensions de cadascuna d'aquestes parts pot apreciar-se perfectament al corresponent plànol de la planta, on es veuen, també, les dues escales d'accés al cambril, la planta d'aquest i la col·locació d'una urna que custodiarà el cos del Sant, entre l'altar major i el del cambril.

El temple respon en alçada a línies clàssiques amb detalls i accidents barrocs que s'accentuaran en l'interior amb les pintures que recorden les que decoraren la capella del Sant en l'enderrocant temple.

Esment especial mereix la capella elíptica que es projecta per poder

col·locar en ella l'esplèndid altar de marbres conservat gairebé íntegrament on es venera la bellíssima imatge de Sant Pere Alcàntara, obra de Vergara.

Així mateix, la torre campanar que es projecta sensiblement a l'eix del carrer de Sant Pasqual i la part baixa del qual formarà l'ingrés al convent.

Obra complementària d'aquest projecte serà la reparació i adaptació que exigirà el convent a conseqüència del seu enderrocament i de la construcció del nou temple.

Els materials emprats seran: A l'exterior, la pedra de carreus en tots els motius ornamentals de pilastres, cornises, brancals, etc. i la rajola vista en els fons.

L'interior serà totalment estucat i decorat pictòricament amb sòcols i guarniment de marbre.

Castelló, 15 de maig de 1942.

L'arquitecte Diocesà

Vicente Traver (Signatura)

Doc. III

Projecte de Casa Social per a l'Agrupació Coral Els XIII.

Memòria descriptiva.

Antecedents: Els progresos realitzats per l'Agrupació Coral Els XIII de la ciutat de Vila-real durant els darrers anys i el noble afany de propagar la cultura artística, l'han impulsada a la realització d'un projecte de casa social on poden donar satisfacció a les manifestacions artístiques que amb tant d'èxit estan portant a terme, cooperant tots i cadascun dels components, distingint-se l'enginyer vila-realenc Sr. Vicioso que signa junt amb el que subscriu els plànols del projecte.

Situació de l'edifici projectat: Amb façana principal al carrer de García Hernández (Alameda), de vint metres d'amplària: lateral a l'Avinguda del Cedre (en construcció i amb els assenyalats metres d'amplària) i posterior (un projecte i amb deu metres d'amplària) està situat el solar de la construcció en projecte.

Descripció del projecte: Dins el perímetre del solar s'estableix la sala d'espectacles que ocupa la part central formant un rectangle, quedant les irregularitats de forma als dos costats; el que recau a la façana lateral que forma la dependència de café, W.C. i urinaris i corredors per a l'eixida, i el que limita amb la paret mitgera que forma el corredor d'aquesta banda.

A la part anterior i contigua al saló d'espectacles se situa el vestíbul que

servirà de sala de cafè i que té entrada per una ampla porta al xamfrà. Al costat d'aquesta porta d'entrada se situa una escala principal per a l'únic pis, i al costat de la paret mitjera i amb accés pel vestíbul-café es disposa una altra escala per al mateix servei. Al fons i amb obertura al xamfrà del carrer de deu metres a l'avinguda del Cedre se situa l'escenari amb un menut vall i galeries de maniobra.

Entre el cos de la façana principal i la sala i com a variant imposada al primer projecte es disposa una graderia. A conseqüència d'aquesta variant, la cabina de cinematògraf es disposarà al sostre del saló i recaurà a la façana principal.

A un i altre costat de la sala i a la planta baixa es projecten setze llotges i en la planta alta es projecten catorze llotges i aquesta reducció en la planta alta obeeix a la galeria imposada.

Cada costat de llotges té la seua corresponent escala.

Com és possible que s'hi donen espectacles teatrals, es disposen a l'escenari habitacions per a artistes.

Per als cinematogràfics hem dit que la cabina s'instal·larà al sostre del saló de la façana principal.

Construcció: Els murs es projecten amb basament de carreu en la façana principal i de maçoneria i rajola les laterals.

L'estructura serà de formigó armat i els entramats de sostres i cobertes de ferro, cobrint-se amb terrats i pissarra artificial.

Condicions higièniques: Lliure el servei d'humitats, amb servei d'W.C. i lavabos que desaiguaran a la claveguera de l'Avinguda del Cedre amb buits ventilats als quatre costats de la sala i amb un cub total d'aire de 8.300 metres cúbics, estimem que posseirà les condicions necessàries.

Cabuda del local: A la sala i separada per un pati central de 1,20 metres i dos laterals de 0,75 metres en la seua part més estreta, a més d'un altre passadís transversal de 1,50 metres, s'assenyalen 558 butaques. A les trenta llotges laterals, a més dels proscenis tindran seient 160 espectadors i a les grades de l'amfiteatre podran seure'n 196, sumant un total de 914 espectadors.

Precaucions contra incendis: Encara que per la façana principal passa la Cequia i per la posterior la Cèquia Major, s'instal·laran als dos terrats de l'escenari un dipòsit en cadascú de dos metres cúbics que serviran els tubs de teló d'aigües. Es disposaran aparells extintors a la sala de l'escenari i al seu interior i a més el corresponent teló metàl·lic.

La cabina del cine, completament aïllada dels espectadors, construïda tota de fàbrica, amb dipòsit superior d'aigua i aparell extintor, reunirà condicions de seguretat.

Enllumenat del local: El local estarà enllumenat per llums elèctrics corrents, es faran càrrec del servei les companyies abastidores de la ciutat.

Funcionament del local: Quan tinga lloc un espectacle, la porta d'entrada serà el xamfrà, porta de dos metres i vint centímetres d'amplària i l'eixida per les finestres laterals que, en nombre de tres i amb l'amplària de dos metres s'assenyalen als plànols. Les llotges per les seues escales eixiran per les mateixes portes i les de la galeria contigua al saló i per les escales principal i lateral.

L'escenari tindrà eixides per als artistes pels costats:

Totes les portes s'obriran a l'exterior.

Documents: El projecte que es presenta es compon d'una còpia dels gràfics principals del projecte i de la present memòria.

València per a Vila-real a 1 de juliol de 1932.

L'Arquitecte.

José Gimeno Almela (Signatura)

Doc. IV

Projecte de cinematògraf en Vila-real. Cine Ferreres.

Memòria descriptiva.

Situació i descripció: La sala de projeccions cinematogràfiques que se sol·licita està situada al carrer de Vives, cantoner amb el carrer Desemparats i té l'entrada per la casa nº 27 del carrer Major Sant Doménec.

Consta d'una entrada en la qual se situen la taquilla i la comptaduria, vestíbul i accés a l'entrada general que es disposa a l'únic pis i a l'entrada de preferència en planta baixa. L'accés a l'entrada general permet el pas als excusats per ambdós sexes; aquest servei existeix també a la localitat de preferència amb entrada pel solar i amb llum i ventilació ambdues instal·lacions pel pati de la casa contigua al solar propietat del demandant.

A la preferència se situen 326 seients separats per tres corredors longitudinals, un posterior, un altre central i el de davant de l'entaulat. L'eixida d'aquesta part del públic es farà per les tres portes que s'indiquen, així com de l'entrada general, eixirà per la porta en front de l'escala d'eixida. La cabuda de la galeria és de 156 seients.

La cabina de barandats de fàbrica se situa a l'únic pis, ocupant el lloc necessari per a l'aparell projector, part de la galeria i situant-se la resta a la casa contigua propietat del demandant. Aquesta cabina té entrada independent de la sala.

L'electromotor i la dinamo que ha de produir la electricitat del projector es

col·loquen a la planta baixa de la casa contigua.

Un lleuger examen dels plànols adjunts donarà completa idea del projecte que ens ocupa.

Precaucions contra incendis: consistint el local d'escenari ja que només es projecta un entaulat es col·locaran junt aquesta dos aparells extintors de marca acreditada, i altres dos en la galeria junt a la cabina de projeccions. La cabina tindrà dues caixes d'aigua i portarà les bombes contra focs.

Cabuda del local: El nombre de seients que es projecten és de 326 de preferència i 156 de galeria, és a dir, un total de 482.

Ventilació: Confiem aquesta a la natural que es produeix pels molts buits que hi ha a les parets de la sala el cub de la qual és de 1.827 metres.

Elements resistents: El problema de les condicions de resistència dels elements constructius de la sala entenem que està ben resolt pels motius següents:

Els murs i teulats d'antiga data presenten bon aspecte i estan construïts segons el costum local.

La galeria està formada per un sostre de fustes corrents, dues bigues de doble «T» al tram del centre i una biga de «)» al tram del front amb vint-i-quatre centímetres d'alçada i sostinguts uns i altres per murs i pilars i quatre columnes de ferro colat i carrejant sobre una d'elles el pes màxim de vuit mil kilograms. Com que l'alçada de les columnes és de 2,50 metres i el seu diàmetre és de dotze centímetres amb una grossària de dotze mil·límetres, pot suportar amb seguretat onze mil kilograms. Les dues bigues de doble «T» amb la distància de sis metres entre suports poden aguantar amb seguretat la càrrega de 9.600 kilograms i, com que sobre aquesta incideixen 24 metres quadrats de 400 kilograms, són 9.600 kilograms, igual que la càrrega de seguretat.

La biga en «)» rep un poc menys de la meitat de la càrrega de les dues «T» i, com que el seu moment resistent és gairebé el d'una biga de doble «T», és a dir, vint-i-quatre centímetres d'alçada, resultarà que reuneix les exigides condicions de seguretat.

Documents del projecte: El present projecte el forma aquesta memòria i els plànols en què es dibuixa la planta baixa i la del pis únic, una sèrie longitudinal i les façanes del carrer Major i del de Vives.

Castelló, 20 de Gener de 1928

L'Arquitecte

José Gimeno Almela (signatura)

Doc. V.

Construcció del Grup Escolar del carrer de Fabra.

Memòria descriptiva.

Antecedents: En 1925 ordenà l'Il·lm. Ajuntament la formació del present projecte destinat a escoles unitàries en la zona Oest de la població destinant-se per instal·lar-les els solars que posseïa la Corporació Municipal al carrer de Fabra, en front dels destinats a la caserna de la Guàrdia Civil, amb una superfície de 1950 metres quadrats.

Subhastades les obres el mateix any es realitzaren aquestes gairebé d'acord amb el projecte formulat, el qual, com s'hi veu als plànols, consisteix en un cos d'obra que ocupa 407,18 mts² en forma de «T» invertida amb façana de 39,60 i 17,75 metres del qual cos només s'edificaren les dues ales corresponents a la façana major 281,16 mts² i el tancat del solar. Es completà l'obra el passat any 1933 amb la construcció que restava (126,02 mts²) i obres d'adaptació necessàries per a un grup escolar de cinc seccions en una única planta amb capacitat per a 200 alumnes.

Si tenim en compte que el solar comprén 1950 mts², i la part edificada 407,18 mts², veiem que resten per a campus escolar 1542,82 mts². I, observant que 200 alumnes a 1,20 mts² de superfície donen 240 mts², i que cada aula de 40 alumnes té 48,36 mts² que corresponen a cadascun, queda demostrat que hi ha 7,71 mts² de campus, 1,21 mts² de planta per a aula i 0,835 mts² de planta per a dependències.

Distribució: Formen l'edifici, orientat cap al migdia, cinc aules de 7,80 metres de longitud per 4,20 d'amplària a més de les dependències destinats a corredor, despatx armari gurada-roba i serveis, totes amb llum i ventilació directa.

El paviment resta elevat sobre el terreny 0,38 metres, altura que se salva amb les dues altures corresponents a un esglaó. Pel que resta, val a dir que una lleugera inspecció dels plànols donarà idea clara de la construcció i distribució de sales i dependències.

Construcció: L'obligada reducció del pressupost fa que ens hagem atingut a la major senzillesa, proposant la construcció corrent a la localitat: Fonaments i murs de maçoneria hidràulica, cel ras de canya partida, armadures i entramat de fusta i sostre de pissarra artificial; cornises i voreres així com brancals i llindes de rajola i formigó. L'obra es llueix exteriorment amb calç hidràulica i interiorment amb guix.

Higiene de l'edifici: El servei d'aigües s'estableix per canonades de 30

mm derivades de la xarxa d'abastiment de la població i proporcionen l'aigua necessària a lavabos, vàters i urinaris i rec del campus escolar.

L'evacuació d'aigües negres i residuals es realitza mitjançant un tanc sèptic que ocupa tot el cos d'excusats i la claveguera situada en front de l'edifici i seguint l'eix del carrer de Fabra.

Porten els excusats xapat de taulellets fins 1,80 metres d'alçada amb tres vàters i també els urinaris en les testeres dels quals resten instal·lats els lavabos.

La il·luminació és bilateral, és a dir, sense predomini de costats.

El volum de les aules és de 236,964 metres cúbics i, com que a cadascuna se li assignen 40 alumnes, corresponen 59,24 metres cúbics d'aire per alumne. A més els grans finestrals amb llums cenitals permeten una ràpida renovació cosa que també passa amb els ventiladors del cel ras.

El projecte, dins la seua modèstia, a més de la solidesa, respon a les condicions tècnico-higièniques actualment exigibles per als edificis escolars.

Càlculs: Donada la senzillesa de la construcció, atenem aquest punt de la memòria indicant que, per la natura rocallosa del solar (l'excavació per als fonaments és pràcticament nul·la), es pot carregar el sòl amb bones condicions per tot arreu reduint-se els fonaments a contornar els murs de façana amb base de seixanta centímetres a un mateix nivell fins el paviment.

Encara que s'ometen els càlculs referents a la maderia de càrrega (madera del sostre i de les armadures) consignem que el treball de la fusta de la coberta és de 43,8 kgs. per centímetre quadrat i en les armadures el del panell de 34,40 a la compressió i 49,40 a la flexió, ambdós per centímetre quadrat, treball molt acceptable per a la fusta melis adaptada.

Pressupost: Les obres del present projecte abasten, segons liquidació d'aquestes, la quantitat de 33.901,91 pessetes, en aquest import no s'inclou el valor del solar ni el del pavelló construït en el seu recinte destinat a cantina escolar.

Documents: Ací acaba la ressenya que hem anomenat memòria descriptiva, la qual, acompanyada dels plànols, creiem que és suficient per donar una idea clara i completa de les obres realitzades.

Castelló, febrer de 1934

L'Arquitecte Municipal

José Gimeno Almela (signatura)

Doc. VI.

Avantprojecte d'escoles graduades en Vila-real, Barri de l'Ermita.

Memòria descriptiva.

Programa: L'avantprojecte objecte de la present memòria ha d'ajustar-se al següent programa: cinc classes per a 250 xiquets, cinc classes per a 250 xiquetes i dues classes per a 100 pàrvuls amb sales de treballs manuals per a xiquetes i xiquets i locals per a biblioteca, museu, dutxes, consergeria i dependències necessàries de corredors i armaris guarda-roba, W.C. i lavabos, escala i pati d'esbargiment. La construcció s'alçarà en terrenys que formen una illa en l'antic Calvari, i tindrà per límits, per la banda anterior, una altra illa destinada a jardí, per la banda posterior, terrenys sobrants del Calvari, al costat Est, un carrer en projecte i, al costat Oest, l'Avinguda de l'Ermita.

Necessitat del projecte: Es justifica la necessitat del projecte per l'absència total de locals destinats a l'ensenyament en l'ampla zona de l'Ermita.

Orientació: La forma rectangular de l'edifici en projecte i dels dos cosos d'entrada que situem a les parts posterior i anterior respectivament del solar proposat, orienten les quatre classes del cos principal i les dues de pàrvuls al Sud-Est i la classe del costat menor del cos al Est-Sud-Oest, així s'hi pot veure en la situació que es dibuixa als plànols.

Extensió: La superfície total del solar és de 4.239 metres quadrats i ens proposem construir en el solar un edifici de planta baixa i pis alt amb cinc seccions a cada planta i cinquanta alumnes a cada secció, tindrem 500 alumnes que, amb els de les dues seccions de pàrvuls de cinquanta cadascun del cosos d'entrada donen un total de 600 que, a cinc metres quadrats, donen com a superfície necessària per al campus escolar de 3.000 metres quadrats.

500 alumnes a base d'una superfície mitja de 1,20 metres quadrats donen 600 metres per planta; la meitat, si es projectara un pis alt, es de 300 metres quadrats. Assignant a més una superfície de 1,80 metres quadrats per a dependències, corredors i obres complementàries, tindrem 900 metres, la meitat pel mateix motiu d'ocupar planta baixa i pis és de 450 metres quadrats, existeixen 120 metres quadrats i a 1,80 necessiten 180 metres quadrats.

D'aquesta manera, la superfície del solar es desglossa així:

a) Per a campus escolar $600,00 \times 5,00 = 3.000,00 \text{ m}^2$

b) Planta per a classes $\frac{500,00 \times 1,20}{2} = 300,00 \text{ m}^2$

$100,00 \times 1,20 = 120,00 \text{ m}^2$

c) Planta per a dependències $\frac{500,00 \times 1,80}{2} = 450,00 \text{ m}^2$

$100,00 \times 1,80 = 180,00 \text{ m}^2$

Total 4.050,00 m²

Superfície del solar 4.239,00 m²

289,00 m²

Si l'edificació projectada ocupa 1.226,31 metres quadrats, en restaran 3.012,69 i com que la població escolar és de 600, correspondran a cadascun 5,02 metres quadrats. Com es pot veure, resten complimentades totes les prescripcions que assenyala el Decret de 7 de juny de 1933.

Construcció: Serà sòlida i s'ajustarà en el seu aspecte als plànols que s'acompanyen. Detalladament direm que els murs es construïran de maçoneria hidràulica, el cel ras de canya partida i entramat de madera, la coberta amb armadures de ferro i teula àrab i entramat de fusta; els paviments de rajola hidràulica i el tancat amb sòcol i pilars de fàbrica i enreixat de ferro. En resum, una construcció feta amb cura dins la corrent en la localitat.

Locals: S'ajustaran als que s'assenyalen als plànols. El tipus de classe és de 6,40 metres per 9,50 metres que respon a una superfície de 60,80 metres quadrats, o siga 1,216 metres quadrats ja que és 50 el nombre d'alumnes.

Classes: Es disposen en nombre de cinc corresponent a cinc grans per a cada sexe en l'edifici principal i dues de pàrvuls als cossos d'entrada. Les classes de planta baixa estaran elevades seixanta centímetres com a terme mig sobre el nivell de terra. Les finestres tindran la superfície que s'indica als plànols i poden girar les fulles segons els eixos verticals; el muntant podrà obrir al voltant d'eixos horitzontals com a auxiliar de ventilació.

Ventilació: Durant l'estança dels escolars en les classes es realitzarà la ventilació per boques obertes als sostres per les quals s'evacuarà l'aire viciat interior, mentres que per obertures fetes a la part baixa dels murs, penetrarà l'aire pur exterior. Unes i altres estaran proveïdes de registres. Una volta finalitzades les classes s'obriran els finestrals.

Il·luminació: La unilateral esquerra i amb angle de quaranta graus ens sembla la més acceptable.

La disposició dibuixada en els plànols mostra la importància que hem donat a aquest punt capital.

La il·luminació artificial en el projecte que ens ocupa manca d'interés

especial, només té una utilització ordinària.

Calefacció: En aquest projecte prescindim d'aquesta instal·lació perquè es tracta d'un clima temperat, i encara en els dies freds, serà poc notat en les classes per la seua orientació.

Mobiliari: Aquest respondrà a les disposicions tècniques modernes relatives a les escoles.

Higiene de l'edifici: La ventilació i il·luminació les hem tractat als paràgrafs precedents.

També hem indicat que el paviment de la planta baixa s'eleva seixanta centímetres com a mitja sobre el terra per reomplir de pedra i enrajolat de formigó que rebrà el paviment. El servei d'aigües s'efectuarà derivant de la canonada d'abastiment de la ciutat i per dipòsits establerts en la part alta de l'edifici.

L'evacuació d'aigües pluvials es farà superficialment. L'evacuació d'aigües brutes i fecals es realitzarà rebent-les en tancs sèptics de dimensions adequades on es farà la liquació i transformació dels materials ternàries i quaternàries o nitrogenades mitjançant l'acció de gèrmens aeròbics o anaeròbics, és a dir, l'oxidació que condueix a la nitrificació final; portant a terme el líquid a través d'un filtre d'escòries i vertint-lo en el pou absorbent fins a la construcció de la claveguera.

La instal·lació d'W.C. i lavabos amb els seus paraments i revestits de taulellets i sòls de rajola hidràulica i ben dotats d'aigua seran garantia d'un perfecte servei.

La instal·lació de dutxes en comú reunirà condicions anàlogues a les indicades per als W.C.

Amb tot el que hem exposat creiem que la construcció respondrà totalment a les condicions higièniques exigides.

Càlculs: Com a complement a aquesta memòria calcularem el perfil d'una biga del sostre de les classes.

La llum és 6,30 metres i la separació vuitanta centímetres. La superfície serà de 5,20 metres quadrats que amb una càrrega permanent i accidental de 400 Kgs. per metre quadrat donarà un pes de 2.080 kgs.

El moment flector serà de 1.690 i fent treballar l'acer a 10 kg. per milímetre quadrat es necessitarà un perfil que d'un moment d'inèrcia resistent de 169 que és aproximat al de les bigues d'ala ampla de 18.

Avanç de pressupost: La valoració de les obres per als efectes d'aquest avantprojecte sumen la quantitat de DUES-CENTES SEIXANTA-NOU MIL NOU-CENTES NORANTA-CINC PESSETES segons el detall global que s'acompanya.

Documents: El present avantprojecte està format per dues fulles de

plànols, la memòria i l'avanç de pressupostos.

Castelló, Març de 1936.

L'arquitecte.

José Gimeno Almela (signatura)

Doc. VII.

Projecte de Peixateria en Vila-real.

Memòria descriptiva.

Objecte del projecte: El present projecte té per objecte la construcció d'un lloc adequat per a la venda del peix fresc, o una peixateria que reunisca les condicions necessàries de llum, ventilació, higiene i capacitat i que s'hi pugui realitzar una neteja perfecta de manera que totes les aigües brutes es puguin vessar en conducció que les allunyi immediatament del lloc.

Situació: Com que Vila-real manca de clavegueram i com que és molt convenient la proximitat al mercat general, cap lloc resultaria més adequat que el designat per l'Il·lustríssim Ajuntament, contigu al mercat general de la plaça Colom. En efecte, a més de la circumstància de la proximitat, ja que s'hi troba entre la plaça Colom i el carrer dels Àngels, presenta l'avantatge de poder disposar del desaigüe de la sequieta per vessar totes les aigües brutes i fecals, perquè necessita la instal·lació d'W.C. cosa de la qual manca la plaça Colom així com de la satisfacció a tan important servei per ambdós mercats.

D'altra banda, la longitud de 45 metres i amb l'amplària d'11 metres, a més de superfície per instal·lar corredors, W.C., lavabos i lloc per a eines poden disposar-se bancs per a cinquanta-vuit llocs de venda que són suficients per a les necessitats presents i futures.

Als plànols del projecte s'acompanya amb detalls a escala de la situació del solar.

Construcció: Enderrocades les cases nº 18, 20 i 22 i aliniades les mitgeres de la nº 16 del mateix carrer i de la posterior de la casa nº () del carrer de l'Ermita, s'adequarà el sòl omplint-lo de pedra fina a noranta centímetres d'altura amb el propòsit d'aconseguir el desnivell necessari per establir els desaigües superficials i la claveguera que ha de vessar a la sequieta.

Sobre pedraplenat s'extendirà un paviment impermeable de portland continu i les mitgeres convenientment separades es xaparan amb taulellets fins dos metres d'altura.

Els bancs on s'ha de col·locar el peix seran de pedra artificial perfectament

polimentada i es col·locaran en obra amb la inclinació de dotze centímetres perquè l'aigua que s'escórrega, vesse al canal que, cobert amb una reixeta de ferro colat, es projecta al llarg dels bancs i a la seua part baixa. Els bancs formats per la llosa anomenada de seixanta-cinc centímetres d'amplària i set de grossària i per suports també de pedra artificial de cinquanta-cinc centímetres d'amplària per deu de grossària separats amb eixos, marcada en la part superior la línia divisòria amb una matlla de color negre i de la mateixa classe de la pedra artificial de divisió dels llocs de venda.

A la part baixa i entre els suports dos xicotets daus, que sobreixen del paviment deu centímetres i que seran de pedra artificial, serviran per col·locar les paneres on s'haja portat el peix, restant així convenientment separades del terra.

A més, els peus dels bancs portaran dos taladres per subjectar amb perns cèrcols passats que, en eixir trenta centímetres de la seua cara front al corredor central, serviran per disposar les paneres de la compra.

La coberta serà de pissarra artificial blanquejada interiorment. Les corretges de fusta de flandes es pintaran a l'oli i amb color marró previament raspallades.

Les armadures seran metàl·liques, i s'han projectat dues claraboies que s'elevaran un metre sobre la resta de la coberta. A més als llocs en què les mitgeres ho permeten entre els pilars de rajola es deixaran ventanals.

El servei d'W.C., i lavabos es projecta als dos camps que acusa el dibuix de façanes i recaents a la plaça Colom; un per a dones i un altre per a homes i ambdós amb dos W.C. i un lavabo amb frontal de marbre, espill i tovalloles es disposen al lloc indicat perquè puguin servir-se d'ells els concurrents al mercat general a més de personal de la peixateria. Els dos cossos de façana que recauen al carrer dels Àngels es destinen a eines de neteja, inspecció i vigilància.

Higiene de la construcció: Hem dit que el terra s'eleva a noranta centímetres sobre l'actual rasant amb un pedraplenat que evitarà la humitat natural, i el paviment serà impermeable i amb pendents als desaigües coberts amb reixeta de ferro colat i les parets es cobriran amb taulellets. Es projecta també una conducció central, xicoteta claveguera que en el seu origen recollirà les aigües dels tancs superficils instal·lats sota els W.C. i els lavabos i finalment, previ tancament hidràulic, les dels canals laterals, vessant la totalitat de les aigües brutes a la sequieta.

Al llarg de les parets laterals damunt l'última filera de taulellets es col·locarà una canonada de plom de dos centímetres de pas i de funció de la qual es derivaran sis aixetes a cada costat per a la neteja de les mans de les venedores. Cada aixeta tindrà el seu corresponent poal de zinc.

Per a la neteja general de parets, de bancs i del terra es disposen quatre mànegues de rec de tres centímetres de diàmetre i amb tots els seus accessoris.

Els malbarataments i el peix fet malbé es dipositaran en un cubell de porcel·lana on es buidaran en tancar el mercat.

En previsió que, per qualsevol circumstància s'haguera d'interrompre el servei d'aigües es projecten, damunt els W.C. i habitacions d'eines, quatre dipòsits de mil litres cadascun.

Finalment, com que la longitud total de l'obra és de 45 metres i la seua alçada mitja sis, amb l'amplària d'onze metres, ens dona un volum d'aire de 2.970 metres cúbics, aire que contínuament renovat per les portes, claraboies i ventanals dels frontons i laterals, crearà l'ambient i impediran olors desagradables i perjudicials.

Càlculs: Ja que no es tracta d'una construcció important i que no existeix cap element que mereixca estudi especial, complirem aquest punt de la memòria amb el càlcul d'una corretja de coberta.

Separades les corretges vuitanta centímetres i tenint tres metres i vuitanta centímetres de longitud amb una càrrega total de cent vint kilograms per metre quadrat, suportaran 365 Kgs. arrodonint números.

El moment flector serà $\frac{265 \times 4}{8} = 182$

El moment d'inèrcia resistent d'una peça de 0,16 x 0,06 és 2,6 referit al centímetre.

Per consegüent, la fuselleria, serà $\frac{182}{2,6} = 70$ kilograms per

centímetre quadrat i treball acceptable per a una bona fusta.

Documents: El present projecte està format pels plànols en què es dibuixen una alçada de la façana i secció longitudinal, una planta i detalls de secció transversal i lloc de col·locació, els plecs de condicions facultatives i econòmiques; el projecte i la memòria que concloem amb aquest paràgraf.

Expropiacions: Com que, per portar a terme les obres d'aquest projecte, es necessita la superficiació total de les cases nº 7, 18, 20 i 22 del carrer dels Àngels, la parcial de la nº () del carrer de l'Ermida i del solar propietat de l'Eglèsia que dona a la plaça Colom, als llocs corresponents del pressupost es consignen les avaluacions de les anomendades propietats.

Vila-real juny de 1932

L'arquitecte Municipal

José Gimeno Almela (signatura)

Doc. VIII

Carta de l'arquitecte municipal Francisco Tomás Traver i al contractista de les obres de l'Hospital Municipal. En Jaime Menero.

Cridat pel Senyor Administrador de l'Hospital Municipal d'aquesta vila, he recorregut detingudament els efectes causats per les aigües en les obres realitzades per V. per contracte amb l'Administració de l'Hospital i resulta que el teulat de la crugia que dona al pati central té una línia de goteres junt al mur del pati i una altra sobre la biga de ferro i filtracions generals per tot el teulat causats per la mala qualitat de la teula emprada i per evitar aquestes goteres, és necessari que, el més prompte possible, V. arregle el teulat tapant bé les juntes obertes i alçant per col·locar-les una altra vegada les teules soltes i després per evitar filtracions generals es donarà una capa de brea o quitrà barrejat amb una part de sorra molt fina.

A més, el conducte d'eixida d'aigües del pati xicotet i safareig de la cuina de Sr. Cura està obstruït i no ixen les aigües, V. ha de procedir de seguida a alçar el terra en la part corresponent al conducte i construir-lo de la manera adequada perquè les aigües còrreguen lliurement fins el pou cec.

La qual cosa li comuniqui a V. com a arquitecte director de les anomendades obres perquè el més prompte possible procedisca V. a practicar les reparacions esmentades.

Vila-real, 24 octubre 1899.

L'arquitecte

Francisco Tomás Traver (signatura)

S. En Jaime Menero, contractista de les obres de l'Hospital.

Doc. IX.

Projecte de Parc de Bombers en Vila-real.

Memòria descriptiva.

Objecte del projecte i la seua necessitat: El present projecte té per objecte la construcció d'un edifici que allotge còmodament tots els serveis municipals contra incendis, formant un parc de bombers que tinga a més lloc per a detinguts i habitatge per al conserge del parc.

L'exigència de disposar en aquest projecte el lloc per a detinguts es fomenta en les antihigièniques cel·les de la Casa Ajuntament, i en què, situat

l'edifici projectat proper al de la Caserna de la Guàrdia Civil de nova construcció, així s'exerceix major vigilància sobre els detinguts.

A més actualment l'Il·lustríssim Ajuntament no disposa de cap lloc on es puguin recollir els anomenats serveis.

Definició del projecte: A l'illa que formen els carrers de Fabra, () i () i amb façana principal al primer, s'hi disposarà d'un cos central, cotxera amb tres portes grans que permetran una ràpida eixida als vehicles del parc. En referència als vehicles s'allotjaran sis de major volum. Al centre de la cotxera hi haurà una boca de rec alimentada per la canonada d'abastiment de la ciutat permetrà ràpidament omplir els recipients dels vehicles.

Al fons de la cotxera es disposen dotze cel·les en planta baixa i dotze sobre aquestes per a 24 bombers on es guardaran la roba i accessoris.

Al mateix fons, i a la dreta, s'estableix un servei d'W.C., banys i dutxes per als bombers i a l'esquerra en dependència aïllada i amb una sola porta, el dipòsit de benzina i olis.

Als murs del recinte es col·loquen mànegues d'incendis, cordes, lones, etc.

Conseqüentment amb el que hem anomenat al principi, en la crugia que recau al carrer de () es projecten dues cel·les unipersonals, un comú i un corredor o recanvi. Aquestes cel·les estaran dotades de servei higiènic, format per W.C. encastat i que es maneja de la clau de càrrega a l'exterior de les cel·les.

Amb el que s'ha exposat, amb una lleugera inspecció als plànols que s'acompanyen es tindrà completa idea del projecte format.

Construcció: Suposem que serà la normal en la localitat, amb murs de maçoneria hidràulica, paviments de portland continu per a les cel·les i de rajoles hidràuliques per a la prevenció i la consergeria; cobertes de terrat per aquestes dependències i de pissarra artificial per a les cotxeres, tenint ambdues com a sosteniment entramats metàl·lics.

Les cabines dels bombers estan formades les de la planta baixa per tabics de rajola de dotze centímetres que sostenen una biga de doble «T» entre la qual apoen bigues, aquestes amb un volada d'un metre sobre el front de les cabines formen un corredor.

La fusteria del taller serà la normal excepte a la prevenció on les peces serà mitja vegada major que la normal.

Condicions: Tant les higièniques com les del servei, es veu pel que s'ha exposat i per la inspecció dels plànols i imports del pressupost que respon a les necessitats imposades per l'Il·lustríssim Ajuntament.

Càlculs: Restant detallats als plànols i pressupostos tots i cadascun dels elements de la construcció la qual cosa implica el corresponent càlcul

ometem l'expressió d'aquest per la brevetat d'aquesta memòria.

Documents: El present projecte, a més de la memòria, està format pels plànols, plecs de condicions i pressupost.

Vila-real juliol de 1932

L'arquitecte municipal

José Gimeno Almela (signatura)

Doc. X.

Memòria del Nou Cementiri.

Antecedents:

Havent fixat la seua atenció l'Ajuntament de Vila-real en les males condicions de l'actual cementiri, que massa proper a la població reuneix a més la circumstància de no ser suficientment capaç per a l'objecte a què està destinat, ha cregut necessària la construcció d'un nou, acordant per aixó la formació del corresponent projecte. = Els avanços de l'època i el major grau d'introducció que en ells s'abasta, desterrant antigues pràctiques han induït a abolir el pernicios costum de donar sepultura als cadàvers dels nostres avantpassats a l'interior de la població o en punts massa propers a ella, i sobre aquest particular s'han dictat diverses disposicions per part del Govern. = Amb l'objecte d'acomplir-les, en realitzar-se el pensament del Municipi, i que es formularà amb el major encert possible, una comissió anomenada per aquest procedí al reconeixement dels terrenys on pot establir-se la nova construcció, per satisfer els requisits higiènics que s'exigeixen (Sic.); adquirint-se en referència a açò les dades que s'han considerat convenients i atenent especialment a què el punt escollit estiga situat de forma que no siga possible que influísca en la salut dels habitants, i a establir la relació que ha d'haver entre la mortalitat de la població i l'àrea del cementiri. = En primer lloc adoptà com a base que el lloc que s'escollira havia d'estar situat a la part N.O. del poble: tenint presents per aixó dos motius: primer, que els vents regnants en aquesta zona, particularment en estiu, no vénen d'aquesta part generalment, i conseqüentment, en cap cas poden perjudicar els que del lloc de soterrament pogueren desprendre-se; segona, que presentant-se el terreny pendent cap al mar, la part N.O. és la més alta i conseqüentment la més ventilada. Per aixó, les investigacions es dirigiren cap a la zona indicada i després de minucios reconeixement, s'escollí un terreny plantat de vinya, de la propietat de Vicente Carda. = Aquest punt reuneix les condicions establertes abans, l'avantatge d'estar prou elevat i a més immediat a la carretera que des de Vila-real es dirigeix,

en línia recta, cap a l'ermita de la Verge de Gràcia, per la qual cosa no hi ha necessitat d'invertir cap suma de consideració en l'habilitació d'un camí especial. = La distància que separa de la població del punt escollit és de 1.670 metres, que és més que suficient; i excedeix l'establerta com a mínima per les lleis vigents.

Açò es deia a la memòria d'un projecte idèntic al present datat en 1879 i que ha restat sense realitzar-se per motius que desconeixem i que no ens toca esbrinar. El present respon a una nova crida d'atenció per part de l'Ajuntament sobre el lamentable estat del cementiri i es proposa portar-lo a terme amb un altre que acompleixi les condicions necessàries.

Resulta natural pensar a l'arxivat projecte i no menys lògic revisar-lo; i aquesta revisió, en fer veure els defectes que tenia, ha imposat la necessitat de reformar-lo d'acord amb les novíssimes disposicions legals sobre la matèria.

La principal d'aquestes és, al nostre parer, la Reial Ordre de Governació del 16 de juliol de 1888 als preceptes de la qual hem procurat atènyer-nos en el que ens pertoca.

Emplaçament: El lloc d'emplaçament, com resta establert als paràgrafs transcrits de la memòria del primer projecte, acompleix tots els requisits que s'exigeixen a l'anomenada Reial Ordre, en referència a orientació contrària als vents dominants a la localitat, situació aïllada i ventilació del futur cementiri. La seua distància de la població satisfà també les exigències legals, ja que, encara que podria estar a mil metres perquè Vila-real té menys de 17.000 habitants, se'l situa a més de mil sis-cents metres.

Aïllament: Per les rodalies i a molta distància del punt d'emplaçament no existeixen habitatges, manants, corrents ni dipòsits d'aigües. Tan sols a cent metres del punt, hi ha l'ermitori de la Mare de Déu de Gràcia i que, com s'ha dit, servirà per al cementiri.

Natura del terreny: La natura calcària del terreny és bona per a la consumació cadavèrica, i la grossària de la capa tèrria, encara que poc considerable, és fàcil augmentar-la extraent les pedres, l'arrancament de les quals exigirà la necessitat de proporcionar-se aquest material de construcció.

Capacitat: La capacitat del cementiri ha de ser suficient a les inhumacions de vint anys consecutius sense renovació de despulles mortals i l'hem determinada de la següent manera:

Segons nota facilitada per l'Ajuntament, la mortalitat en Vila-real durant el darrer decenni ha estat la següent:

Anys	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Defuncions	328	278	638	339	309	1054	409	375	268	375
Total	4.273									

Tenint en compte l'augment probable de població i no comptant-lo amb la disminució de mortalitat que serà resultat de la clausura de l'actual cementiri, a més d'altres mesures sanitàries que el progrés dels temps han de portar a aquest poble fixarem com a mortalitat d'un decenni la de 4.500 defuncions que en vint anys serien 9.000. D'aquestes es pot suposar que 4.000 seran d'adults i les 5.000 restants de pàrvuls, proporció que encara ens sembla curta per als segons.

Res preveu aquella Reial Ordre en referència a les dimensions de les fosses o la superfície que ha d'assignar-se a cada cadàver; però hi ha una altra disposició del mateix tipus i Ministeri de data 19 de Maig de 1882 en què s'estableix com a norma que cada clot per a tan sols un cadàver ha de medir dos metres de longitud per vuit decímetres d'amplària i de metre i mig a dos metres de profunditat, restant entre una i una altra sepultura un espai de dos a cinc decímetres de terreny o paret interposada.

Ací no s'estableix cap distància entre les fosses per a adults i per a pàrvuls; però sembla lògic que, referint-se com a cas general als primers, puguen reduir-se les dels darrers a la meitat i estaran encara en millors condicions ja que el pes d'un pàrvul no arriba ni a la tercera part d'un adult.

Així doncs, fixarem de la següent manera les dimensions superficials dels dos tipus de fosses:

Per a adults: longitud 2,50 m; amplària, 1,50 m; superfície 3,25 m.

Per a pàrvuls: longitud 1,50 m; amplària 1,00 m; superfície 1,50 m.

Les 4.000 fosses d'adults necessàries per a vint anys exigeixen una superfície de:

$4.000 \times 3,25 = 13.000$ metres quadrats.

I les 5.000 fosses de pàrvuls per al mateix període de temps:

$5.000 \times 1,50 = 7.500$ metres quadrats.

Superfície total necessària: 20.500 metres.

Ara bé, el camp propietat de Vicente Carda escollit per la comissió de l'Ajuntament té aproximadament 31.500 metres de superfície, una tercera part més del que es necessita per als soterraments: reuneix també la capacitat convenient i satisfeta com estan la resta de condicions el creiem a propòsit a l'objecte prefixat.

Disposició general: Conseqüentment, hem estudiat la manera d'establir el cementiri amb les millors condicions possibles i aquesta és la disposició general que hem projectat.

Ja que no és necessari que un fossar tinga una figura geomètrica regular que no s'hi pot apreciar sobre el terreny, hem prescindit d'aquesta condició que exigiria l'ocupació de parcel·les de les heretats contigües o la pèrdua d'una considerable superfície si s'haguera de limitar a l'àrea de l'anomenat

terreny. Però aquest és gairebé un romboide simètric respecte a l'eix major dirigit de Sud a Nord i aprofitant aquesta circumstància hem adoptat la mateixa forma general per al cementiri. El límit Nord-Est no és recte com la resta i per tal d'evitar la pèrdua de superfície que modificat, exigiria, hem seguit la recta dominant i el punt d'inflexió acordant-la amb una corba oval (simètrica respecte al mateix eix longitudinal del terreny) que substituiria el vèrtex superior Nord que formarien els murs verticals.

L'àrea compresa per aquesta corba i la corba que uneix els seus extrems es destina a capella i sepultures de distinció tant públiques com particulars; la resta per a sepultures comuns.

Andanes: Al voltant de les làpides es projecta una andana de circumvalació de quatre metres plantada de xiprers per la vora interior i a les diagonals del romboide dues andanes més de la mateixa amplària plantades de manera anàloga a les primeres, però per ambdós costats; a la intersecció d'aquestes andanes centrals es forma una placeta octogonal seglar i on es troba amb el de circumvalació es roben els angles amb xamfrans de quatre o cinc metres.

Zona i parcel·les: Resta així dividida l'àrea central del cementiri en quatre quarts: dos triangulars i dos trapezoidals, però tots prou extensos per no dificultar els soterraments i servir l'ordre i policia necessaris en tots els cementiris. Per evitar aquest inconvenient hi ha tres andanes més secundàries o de servei, paral·leles les dues primeres a l'eix longitudinal i al transversal la tercera. Totes de dos metres d'amplària i sense arbres. Gràcies a aquestes andanes restarà subdividit el fossar en dues zones principals, la central, compresa entre aquestes i l'exterior. La primera constarà de quatre parcel·les iguals dues a dues i simètriques entre elles amb relació a l'eix longitudinal que podran destinar-se a soterrament d'adults, les dues més grans tenen una superfície total de 9.198 metres quadrats i una capacitat de 2.830 fosses; les altres dues tenen en conjunt 4.702 metres i poden contenir 1.446 cadàvers, entre tots ofereixen capacitat per a 4.276 fosses d'adults.

La zona exterior comprén sis parcel·les per a pàrvuls les superfícies de les quals són les següents: 2.090, 1.265, 956, 980 i poden contenir pel mateix ordre aquestes fosses: 1.393, 843, 637, 653 i 1.046; total 5.209 fosses de pàrvuls.

Si al número de fosses d'ambdues classes augmentem el de sepultures de distinció que poden construir-se veurem que la capacitat del cementiri és prou major de la legalment exigida.

Pavelló d'entrada: A l'angle S.E. del romboide, el més proper al camí de l'Ermitori de la Mare de Déu de Gràcia i que ha d'utilitzar-se per al cementiri,

se situarà (en un gran xamfrà amb que es roba l'anomenat angle i frontal camí) el pavelló d'entrada que conté dipòsit de cadàvers i habitació per a un conserge-enterrador.

Als angles Sud i Oest es podran construir passat el temps i quan siguin necessàries les osseres que apareixen assenyalades al plànol corresponent i en la placeta d'unió de les andanes centrals, es projecta posar una creu de pedra, el dibuix de la qual apareix a la fulla nº 2 dels plànols.

Cementiri Civil: Fora del fossar sant, al vèrtex de la corba oval de l'angle nord, s'adossa a les tàpies un menut recinte per a cementiri civil amb açò resten satisfetes totes les condicions que exigeix als nous cementiris la repetida Reial Ordre de 16 de juliol de 1888.

Tancats: Després d'açò, poc resta per dir. El cementiri general i el civil s'envoltaran amb tàpies de fàbrica de 2,90 m. d'alçada. No convé que aquesta siga major perquè no siga un obstacle a la ventilació.

El pavelló d'entrada conté un pòrtic d'ingrés al cementiri general i al dipòsit de cadàvers exclusivament.

Dipòsit de cadàvers: El dipòsit és capaç d'acollir quatre taules mortuòries i una d'autòpsia que ja ho requereix la importància de la població. La sala corresponent al costat nord del pavelló estarà perfectament enllumenada i ventilada i hi haurà una finestra en la testera oposada a la porta d'entrada. Aquesta finestra dona a un petit pati tancat on, sota un cobert, podrà tenir l'enterrador les ferramentes i també s'hi podran emmagatzemar efectes fúnebres.

Habitació de l'enterrador: La part sud del pavelló es destina a habitació de l'enterrador amb porta exterior independent de la del cementiri. Té l'habitació un vestíbul amb cuina i dues habitacions amb llums a l'exterior del cementiri: del vestíbul es passa a un pati simètric a l'anterior on té l'emplaçament, segons el costum del país, un aljub, fornells, safareig i l'excusat: tot sota un cobert.

Creu central: La creu central del cementiri, encara que sembla un poc sumptuosa amb relació a la resta, respon a l'esplendidesa que en els afers religiosos desplega el poble que ha de regir-la. El mateix succeirà amb la capella el dia que s'haja de construir, el catòlic poble de Vila-real donarà amb això una mostra més dels seus sentiments religiosos.

Camí: Front al pavelló d'entrada i seguint una direcció obliqua al camí de la Mare de Déu de Gràcia, es projecta el d'entrada al cementiri, rectilini, de vuitanta metres de longitud i sis d'amplària plantat amb dues fileres de xiprers a les cunetes. Per facilitar la seua construcció s'utilitzarà un cavalló de pedra menuda producte del cultiu de les vinyes immediates amb la qual cosa podrà obtenir-se una considerable economia tant en l'adquisició del terreny com en

el terraplé que la disposició del terreny fa necessari.

Obres de fàbrica: De les obres de fàbrica només creiem necessari dir que s'han projectat segons ús i costum del país i procurant en elles la major economia compatible amb el caràcter i decor que les correspon i no ha de sacrificar-se mai a un mesquí esperit d'economia.

L'objecte a què responen està molt per damunt de les misèries i mesquinesa dels vius i ha de pensar-se que el cementiri és el nostre futur i perpetu habitatge.

Mode de realitzar el projecte: En quant a la manera de dur a terme les obres entenem que, estant facultats els governadors per aprovar els projectes de cementiris el pressupost dels quals no excedisca de quinze mil pessetes, i les atribucions que el Reial Decret de 4 de gener de 1883 els confereix per dispensar als Ajuntaments de la formalitat de contracta prèvia subhasta pública per a l'execució d'obres en els casos de reconeguda ingerència, tobant-se aquest projecte en el primer cas i concorrent també la segona circumstància per l'imminent perill en què es troba Vila-real com tota la costa Mediterrània de ser envaït per l'epidèmia colèrica que hi ha a la veïna província de València, no poden ser desconegudes pel Governador les pèssimes condicions de l'actual cementiri i el perill que ofereixen les inhumacions en temps normals, més encara en temps d'epidèmia per l'augment que aquestes tenen i per la major erosió de terres saturades de morteria cadavèrica, tenint així mateix en compte aquella Autoritat que les formalitats i requisits i que exigeix una subhasta no pugen compaginar-se amb la necessitat d'habilitat immediatament un lloc on soterrar els que morguen a causa de l'epidèmia regnant si s'extendira a aquesta província, que la demora en la construcció del cementiri poguera ser motiu perquè els fons aplicables a aquesta obra es distraueren en atencions sanitàries i que part dels recursos amb què es compte per construir el cementiri provindran de prestació personal, la qual cosa minvarà les despeses efectives per açò l'Ajuntament no deixa de fer ús d'aquelles facultats que autoritzen a l'Ajuntament per dur a terme aquelles obres per administració cosa en la qual no veiem cap inconvenient des del punt de vista tècnic sempre que l'Ajuntament encomane la seua direcció facultativa a un arquitecte o a un mestre d'obres que siguin garantia de la fidel execució del projecte.

Tot açò sense perjudici de la satisfacció de la present i urgent necessitat, s'executen mitjançant subhasta la resta d'obres complementàries.

Aquestes consideracions i la urgència amb què hem d'acomplir l'encàrrec que se'ns ha confiat creiem ens dispensarà de redactar un segon plec de condicions facultatives corresponent al present projecte i ens remeten al del primer pel que respecta a les condicions que han de reunir els materials i

l'execució de les obres.

Castelló 2 d'agost de 1890.

Godofredo Ros de Ursinos (signatura)

Arquitecte

CATÀLEG DE PLÀNOLS.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 1/1890-1915.
DATA: 2-8-1890.
CARRER: Camí de l'Ermita.
TÍTOL: Projecte de construcció d'un nou cementiri.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Godofredo Ros de Ursinos.
ESCALA: 1: 300.
LLOC: Castelló 2 agost 1890.
DIMENSIONS: 1000 x 1000 mm.
TIPUS: Planta, alçat. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 39/1941.
DATA: 6-4-1914.
CARRER: Ermita.
TÍTOL: Projecte de construcció d'un velòdrom.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 500.
LLOC: Castelló 6 abril 1914.
DIMENSIONS: 218 x 314 mm.
TIPUS: Planta. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 16/1988.
DATA: 4-1916.
CARRER: Betxí.
TÍTOL: Projecte de construcció d'unes escoles nacionals.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló abril 1916.
DIMENSIONS: 320 x 1032 mm.
TIPUS: Alçat, planta. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 13/1916. Exp. 12.
DATA: 3-6-1919.
CARRER: Sant Jaume 5 i 7.
TÍTOL: Projecte de construcció d'una coberta en el sostre de la casa propietat de Na Consuelo Font de Mora.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló 3 juny 1919.
DIMENSIONS: 306 x 470 mm.
TIPUS: Alçat, planta. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Menor.
SIGNATURA: 8/1921.
DATA: 12-12-1922.
CARRER: Gasset 44. (plaça de la Constitució)
TÍTOL: Projecte de reforma de la façana de la casa propietat del Sindicat Agrícola Catòlic.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló 12 desembre 1922.
DIMENSIONS: 316 x 201 mm.
TIPUS: Alçat i planta. Paper.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Menor.
SIGNATURA: 40/1922
DATA: 24-1-1924.
CARRER: Sant Roc.
TÍTOL: Construcció d'un enreixat davant de la plaça de l'Església Major.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Arq. Mun. José Gimeno Almela
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real 24 gener 1924.
DIMENSIONS: 327 x 1660 mm.
TIPUS: Alçat, planta. Paper blau.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici religiós.

ÀREA: Vila-real. Obra Menor.
SIGNATURA: 8/1926. Exp. 28..

DATA: 7-5-1926.
CARRER: Creus Vells 111.
TÍTOL: Cobriment amb tela metàl·lica del trinquet d'En Francisco Forcada.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Luis Ros de Ursinos.
ESCALA: 1:100
LLOC: Castelló 7 maig 1926.
DIMENSIONS: 316 x 420 mm.
TIPUS: Alçat, planta, Secció, emplaçament. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Menor.
SIGNATURA: 25/1927.
DATA: 21-2-1927.
CARRER: Sant Jaume 11.
TÍTOL: Projecte d'obres del Sindicat Sant Isidre.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Francisco Tomás Traver.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real 21 febrer 1927.
DIMENSIONS: 340 x 332 mm.
TIPUS: Alçat. Paper seda.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 25/1927.
DATA: 9-1927
CARRER: Sant Antoni.
TÍTOL: Projecte de construcció de l'edifici del Sindicat Agrícola Catòlic.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Eugenio Pedro Cendoya.
ESCALA: 1: 50.
LLOC: Vila-real 1927.
DIMENSIONS: 488 x 372 ; 380 x 554 mm.
TIPUS: Alçat. Secció, planta. Paper.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 25/1927.
DATA: 24-10-1927.
CARRER: Carretera general València-Barcelona.
TÍTOL: Projecte de construcció d'un velòdrom en el solar de J.M^a. Gumbau.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Manuel Montesinos.

ESCALA: 1: 250.
LLOC: Castelló 24 de novembre 1927.
DIMENSIONS: 326 x 1777; 306 x 660 mm.
TIPUS: Planta. Paper tela tinta
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 19/1928. Exp. 60.
DATA: 20-1-1928.
CARRER: Sant Domènec.
TÍTOL: Projecte de reforma d'un local destinat a espectacles cinematogràfics, «Cine Ferreres».
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló 20 gener 1928.
DIMENSIONS: 350 x 1000 mm.
TIPUS: Planta, secció, façanes. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'instrucció pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 21/1929. Exp. 120.
DATA: 12-6-1929.
CARRER: Tàrrrega.
TÍTOL: Projecte de construcció d'un nou pavelló i capella al Convent de Sant Josep.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Francisco Maristany.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real 12 juny 1929.
DIMENSIONS: 307 x 597 mm.
TIPUS: Façana, planta baixa i de pisos. Paper tela tinta
CARACTERÍSTIQUES: Edificacions Religioses.

ÀREA: Vila-real. Obra menor.
SIGNATURA: 14/1930.
DATA: 2-3-1930.
CARRER: Plaça de la Constitució.
TÍTOL: Croquis d'emplaçament d'un quiosc a favor de En Pedro Franch Membrado.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Arq. Mun. José Gimeno Almela
ESCALA: 1: 15.

LLOC: Vila-real 2 març 1930.
DIMENSIONS: 225 x 325 mm.
TIPUS: Emplaçament, planta, alçat. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Menor.
SIGNATURA: 14/1930. Exp. 3..
DATA: 2-4-1930.
CARRER: Plaça de la Constitució.
TÍTOL: Projecte d'instal·lació d'un quiosc en favor d'En José Uruñuela Olarte.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Arq. Mun. José Gimeno Almela
ESCALA: 1: 15.
LLOC: Vila-real 2 abril 1930.
DIMENSIONS: 580 x 285 mm.
TIPUS: Alçat i planta. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 14/1930 II. Exp. 1.
DATA: 29-7-1930.
CARRER: Sant Jaume 52 y 54 (Fernando Gasset).
TÍTOL: Projecte de construcció d'un edifici destinat a la Caixa d'Estalvis de Vila-real.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Eugenio Pedro Cendoya.
ESCALA: 1: 50.
LLOC: Vila-real 29 juliol 1930.
DIMENSIONS: 570 X 490; 510 X 660; 510 X 390 mm.
TIPUS: Alçat seccions, planta. Paper.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 25/1923. Exp. 3.
DATA: 14-2-1932.
CARRER: Tàrraga.
TÍTOL: Projecte de construcció d'una coberta amb modificació de façana en el Centre Obrer.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló 13 febrer 1932.
DIMENSIONS: 315 x 303 mm.

TIPUS: Alçat. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 21/1933. Esp. 20.
DATA: 6-3-1932.
CARRER: Sant Jaume 56 (Fernando Gasset).
TÍTOL: Projecte de construcció de la seu social de «Els Carlistes».
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Luis Ros de Ursinos.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló 6 març 1932.
DIMENSIONS: 645 x 370 mm.
TIPUS: Alçat, eccions, plantes. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 60/1932.
DATA: 25-6-1932.
CARRER: Àngels.
TÍTOL: Projecte de construcció d'una peixateria.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100; 1: 50; 1: 200.
LLOC: Vila-real 25 junio 1932.
DIMENSIONS: 315 x 551 x 315 x 1130 mm.
TIPUS: Secció, planta, situació. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 23/1932.
DATA: 1-7-1932.
CARRER: García Hernández.
TÍTOL: Projecte de construcció de l'edifici casa social de l'agrupació Coral «Els XIII».
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela i Vicente Vicioso Vidal.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: València 1 juliol 1932.
DIMENSIONS: 310 x 950 mm.
TIPUS: Alçat, plantes, seccions. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 59/1932.
DATA: 7-1932.
CARRER: Fabra.
TÍTOL: Projecte de construcció d'un parc de Bombers.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real juliol 1932.
DIMENSIONS: 314 x 1010 mm.
TIPUS: Alçat, lateral, planta. Paper tela tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Menor.
SIGNATURA: 53/1934.
DATA: 1934
CARRER: Plaça Colom.
TÍTOL: Projecte de construcció d'excusats en el mercat municipal.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 50.
LLOC: Vila-real 1934.
DIMENSIONS: 318 x 275 mm.
TIPUS: Alçat, planta, secció. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 53/1934.
DATA: 1925-1934.
CARRER: Fabra.
TÍTOL: Projecte de construcció d'escoles.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real 1925-1934.
DIMENSIONS: 313 x 1050 mm.
TIPUS: Alçat, secció, planta. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'instrucció pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 18/1935.
DATA: 10-12-1934.
CARRER: Sant Miquel.

TÍTOL: Projecte de construcció d'un trinquet en solars de Salvador Sagols Sales.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Castelló 10 desembre 1934.
DIMENSIONS: 320 x 406 mm.
TIPUS: Façana, planta , secció. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÀREA: Vila-real. Obra Major.
SIGNATURA: 18/1935. Sig. 47.
DATA: 3-1935.
CARRER: Hospital.
TÍTOL: Projecte reforma de la capella del Stsím. Crist de l'Hospital.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Vicente Traver Tomás.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real març 1935.
DIMENSIONS: 305 x 517 mm.
TIPUS: Façana, secció, planta. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edificacions religioses.

ÀREA: Vila-real.
SIGNATURA:
DATA: 6-1936.
CARRER: Plaça Calvari.
TÍTOL: Projecte de construcció d'unes escoles.
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: José Gimeno Almela.
ESCALA: 1: 100.
LLOC: Vila-real juny 1936.
DIMENSIONS: 320 x 1060; 320 x 1020 mm.
TIPUS: Alçat, secció, plantes. Paper tela, tinta.
CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'instrucció pública.

ÀREA: Vila-real.
SIGNATURA: 81/1936.
DATA: 6-1936.
CARRER: Hospital.
TÍTOL: Projecte de reforma de la façana de l'Hospital
MENCIÓ DE RESPONSABILITAT: Vicente Traver Tomás.
ESCALA: 1: 100.

LLOC: Vila-real juny 1936.
 DIMENSIONS: 315 x 660 mm.
 TIPUS: Alçat. Paper tela tinta.
 CARACTERÍSTIQUES: Edifici d'utilitat pública.

ÍNDIX ONOMÀSTIC

Nom	P.	P.	P.	P.	P.	P.
AGUILAR CIVERA, Inmaculada	19	79				
ALADRÁN, Luís	64					
ALBIOL IBÁÑEZ, Vicente	30					
ALCÁNTARA, Felipe	119					
ALCÁNTARA, Sant Pere	52	227				
ALCIAT	120					
AMORÓS, Crispulo	100					
AMORÓS, Vicente	144					
ANASAGASTI, Teodoro	100	130				
ARÉVALO MARTÍNEZ, Antonio	52					
ASTIZ, José	64					
AVELLANA GUINOT, José	43					
AVELLANA, Pascual	187					
BÀRBERA, Santa	22					
BATALLA, José Ramón	164					
BELDA, J.	47	165				
BELTRÍ, Víctor	55	175				
BENEDITO, Victoria Gracia	165					
BENITO GOERLICH, Daniel	63	222				
BENLLOCH PORTOLÉS, José	130					
BERNAT ESPLUGUES, J. Francesc	15					
BIEDMA, Enrique	101	108				
BLAI, Sant	22					
BLASCO	121					
BOMBOY Ramón	187					
CABRERA	27	72				
CABRERA, Francisco	211					
CAMAÑA	100					
CANTAVELLA MORENO, Miguel	89					

CARDA LLORENS, Francisco	217				
CARDA MESEGUER, Constantino	116				
CARDA MEZQUITA, José	116				
CARDA, Vicente	185	187	190	241	243
CASTELL, Vicente	21	33	44		
CATALUÑA BADAL, Benjamín	116				
CICERÓ	120				
COLOMA, P.	119				
CORET MORENO, Joaquín	80				
CORTINA, Manuel	27				
CRIADO, Lorenzo	43				

DESEMPARATS, Mare de Déu dels	52				
DOMÉNECH I MONTANER	37				
DOMINGO, Concha	16				
DOMINGO, Marcelino	122				

ESCOBAR QUEROL, Vicente	190				
ESCOLANET, L'	22	24			

FABRA, José	72				
FEDRO	120				
FERRER GÓMEZ, Vicente	101				
FERRERES, Luís	145				
FERRER, Emilio	101				
FERRER, Sant Vicent	21				
FLÓREZ, Antonio	132				
FONT BORILLO, Antonio	39				
FONT DE MORA I VIVES, Consol	57	64			
FONT DE MORA, Alejo	187				
FONT DE MORA, Andrés	57				
FORCADA, Francisco	250				
FRANCH MEMBRADO, Pedro	175	251			

GADEA, Blai	114				
GALLACH, José	121				

GARCÍA BATALLA, Blai	57				
GARCÍA BENEDITO, Dolores	145				
GARCÍA RUBERT, Santiago	68				
GARCÍA, Federico	122				
GARNIER	64				
GIL BORT, Manuel	50				
GIL MARTÍ, Vicente	68				
GIMENO ALCOY, Godofredo	31				
GIMENO ALMELA, José	11	33	43	60	65
	89	103	116	123	126
	133	141	152	158	171
	175	179	219	221	222
	229	230	232	236	238
	248	249	251	252	253
	255				

GINER, Francisco	37				
GOERLICH, J.	101				
GÓMEZ DE LA SERNA, Ramón	100				
GÓMEZ MILLÁN, Antonio	77				
GÓMEZ MILLÁN, José	77				
GÓMEZ-MORÁN CIMA, Mario	63				
GONZÁLEZ, Anibal	77	79			
GOZALBO, Francisco	187				
GRANDA, Rafael	22				
GUMBAU MONZÓ, José M ^a	213	250			
GUZMÁN, Fernando	36				

HERNÁNDEZ RAMOS, César	80	82			
------------------------	----	----	--	--	--

IRIARTE	120				
---------	-----	--	--	--	--

JAUME, Sant	52				
JOSEP, Sant	47				
JUAN NEBOT, Manuel	63	211			

LATORRE ARRUFAT, José	80				
LATORRE BATALLA, José Ramón	192				

LUMIÈRE, Germans	100					
LLOP PITARCH, Pascual	22	23	184	222		
LLOPIS, Rosa	121					
LLORCA FUSTER, Pascual	68					
LLORÉNS NOTARI, Benjamín	68					
LLORÉNS RUBIO, José	65					
LLORÉNS, Campió	211	217				
LLÚCIA, Santa	43					
MANRIQUE, Pascual	187					
MANZANO, José P.	121					
MARISTANY, Francisco	11	222	251			
MARTÍNEZ, Guillermo	55					
MAS, José Vicente	72					
MATA MIRÓ, José	190					
MAYANS, Gregorio	120					
MENERO, Jaime	239					
MEZQUITA RIBES, Joaquín	68					
MOLÉS SABORIT, José	36					
MONFORT AVELLANA, Vicente	89	101				
MONTESINOS ARLANDIS, Manuel	165	184	213	222	250	
MORA BERENGUER, Francisco	30					
MORALES DE LOS RÍOS, Adolfo	64					
MORA, Francisco	60					
MORENO, Catalino	192					
MUSOLES NAVARRETE, Balbino	145					
ORTELLS, José	21	80	82			
PASQUAL, Sant	50	55	79			
PAULA FONT-COTS, Francisco de	145					
PEDRO CENDOYA, Eugenio	11	80	93	222	223	252
PEDRÓS BAÑÓN, Miguel	31	33	225	226		
PÉREZ ROJAS, F. Javier	55	60	65	100	103	123
PERIS FERRANDO, Manuel	77	141				

PEVSNER, N.	144					
PORÉ, Pascual	211					
RAYOR, Isabel	121					
REYNAUD, M. Leonce	11					
RIBES, Demetri	30					
RICO, T.	116					
RICHART, José Vicente	69					
RIPOLLÉS FANDOS, Manuel	30	36				
ROCA NEBOT, Pedro	39					
RODRÍGUEZ, Vicente	63					
RODRÍGUEZ, Vicente	101					
ROS DE URSINOS, Godofredo	11	47	185	222	247	248
ROS DE URSINOS, Luís	11	69	72	100	219	222
	250	253				
ROS, Lorenzo	55					
SÁEZ BAREZ, Julio	140	141	255			
SAGOLS SALES, Salvador	219					
SAINZ NOGUER, E.	119					
SÁNCHEZ NÚÑEZ, Pedro	171					
SÁNCHEZ, Enrique	121					
SÁNCHEZ, Federico	121					
SARTHOU CARRERES, Carlos	122	140	164	184		
SEGURA CASALDUCH, Manuel	187					
SERRA FUSTER, José R.	68	121				
SIFRE, Vicente	154					
TABERNER PASTOR, Francisco	18					
TALAVERA, Juan	77	79				
TÀRREGA, Francesc	30					
TOMÁS TRAVER, Francisco	11	44	65	145	152	164
	165	187	190	194	222	239
	250					
TOMÀS, Sant	55					
TORO, Halcón	119					

TOSCA, Vicente	55					
TRAYER GARCIA, Benito	22	36	37	39	80	165
TRAYER TOMÁS, Vicente	11	50	52	55	77	79
	169	171	222	223	255	

URUÑUELA OLARTE, José	175	252				
USÓ LATORRE, José Vicente	80					

VERGARA, Ignacio	50	51	52	227		
VERGARA, José	50					
VICIOSO, Vicente	103	104	227	253		
VILANOVA FERRER, Pedro	165					
VILLUENDAS, Miguel	184					
VIRGILI	120					
VIVES, Lluís	120					
VENTURA RODRÍGUEZ	63					

BIBLIOGRAFIA

ABREVIATURES UTILITZADES

A.H.M.Vil. Arxiu Històric Municipal de Vila-real.
 Arx. Fot. F.F. Arxiu Fotogràfic de Fernando Ferrer.
 B.M.Vil.(s. I.) Biblioteca Municipal de Vila-real (secció local).
 A. P. Vil. Arxiu Parroquial de Vila-real.
 B.S.C.C. Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura.
 C.A.M.P.C. Caixa d' Estalvis i Mont de Pietat de Castelló.
 C.C.C.O.A.A.T. Comisió de Cultura del Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics.
 C.O.A.C.V. Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana.
 C.O.A.V.M. Col·legi Oficial d'Arquitectes de València i Múrcia.

FONTS

Arxiu Històric Municipal de Vila-real.
 Arxiu Arxiprestal de Vila-real.
 Arxiu del Col·legi d'Arquitectes de Castelló.
 Arxiu Fotogràfic de Fernando Ferrer.
 Arxiu de la Diputació de Castelló.
 Biblioteca Municipal de Vila-real.
 Biblioteca del Col·legi d'Arquitectes de Castelló.
 Biblioteca Literària de València.
 Biblioteca del Departament d'Història de l'Art de València.
 Biblioteca del Arxiu del Regne de València.

FONTS DOCUMENTALS

- Actes de les sessions que ha de celebrar la junta local de primera ensenyança de 1900. A.H.M.Vil.Sig. 3/1900.
- Auxiliar de ingresos de l'Ajuntament. A.H.M.Vil. Sig. 9/1902.
- Estat de medicions i liquidació final de les obres de la paret de tancat, cementiri civil i pavelló d'entrada, executades pel contractista En Vicente Escobar Querol, 1896. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915 Exp. 6.
- Expedient d'obras de construcció d'un enreixat front a l'església Arxiprestal. A.H.M.Vil.Sig 40/1922.
- Expedient per al justipreu d'una heretat situada en aquest terme i partida de Madrigal, de la propietat de Vicente Carda Galindo, destinada a la construcció d'un nou cementiri, 1893. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915 Exp. 2.
- Expedient format per a l'execució mitjançant subhasta de quaranta nínxols d'adults i setze de pàrvuls en el cementiri d'aquesta vila, 1900. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915 Exp. 9.
- Expedient de construcció de seixanta nínxols par a adults i trenta par a pàrvuls, 1903. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915 Exp. 10.
- Informe relatiu a l'actuació del II^m. Ajuntament de Vila-real en matèria de l'abastiment d'aigües potables de 1931. B.M.Vil. (s. I.).
- Inventari de l'Hospital Municipal de 1936. A.H.M.Vil. Sig. 77/1936.
- Inventari Municipal, 1890-1916. A.H.M.Vil.Sig 2/1890-1916.
- Llibre d'Actes Municipals 1903-1904. T. I i II. A.H.M.Vil.
- Llibre d'Acords de l'Ajuntament, de l'any 1773 a 1787.
- Llibre de Personal 1914-1929. A.H.M.Vil.
- Manuscrit inèdit de Benito Traver García. A.H.M.Vil.
- Manuscrit de Francisco Tomás Traver del l'Hospital Municipal. A.H.M.Vil. Sig. 7/1899.
- Memòria de l'arquitecte José Gimeno Almela del trinquet Sagols. A.H.M.Vil. Sig. 18/1935.
- Memòria de l'arquitecte Vicente Tomás Traver del temple de Sant Pasqual, maig 1942. A.H.M.Vil. Sig. 43/1942.
- Ofici del Governador Civil de Castelló. A.H.M.Vil. Sig. 1/1890-1915 Exp. 14.
- Ordenances Municipals, Vila-real, 1926.
- Ordenances i Tarifes de l'Ajuntament de Vila-real, Vila-real 1928.
- Padró d'Edificis i solars de 1901. A.H.M.Vil.Sig. 24/1901.

- Personal municipal 1914-1929. A.H.M.Vil. Sig. 1914-17.
- Pressupostos Ordinaris 1923 a 1924, Vila-real A.H.M.Vil.
- Pressupostos Ordinaris 1928, Vila-real A.H.M.Vil.
- Pressupostos Ordinaris de Despeses i Ingresos de 1929, Vila-real A.H.M.Vil.
- Pressupostos Ordinaris de l'Any 1930. Vila-real, B.M.Vil. (s. l.).
- Projecte de reforma de la Capella del Stsím. Crist de l'Hospital, març 1935. Sig. 18/1935. A.H.M.Vil.
- Projecte de reforma del Centre Obrer, 1932. A.H.M.Vil.
- Projecte de construcció de l'edifici social de «Els Carlistes», 1932. A.H.M.Vil.
- Projecte d'obres de la Caixa d'Estavis Vila-real, 1930, A.H.M.Vil.
- Projecte de reforma de la façana del Sindicat Catòlico-Agrari, octubre 1934. A.H.M.Vil.
- Projecte de construcció de l'edifici del Sindicat Catòlico-Agrari, 1927, A.H.M.Vil.
- Projecte de construcció de la casa social de la Agrupació Coral «Els XIII», 1932. A.H.M.Vil.
- Projecte de reforma de un local destinat a representacions cinematogràfiques i teatral, gener 1928. A.H.M.Vil.
- Projecte de construcció d'unes escoles en el carrer Betxí. A.H.M.Vil.
- Projecte de expropiació de terreny dut a terme per l'arquitecte municipal José Gimeno Almela, 1932. A.H.M.Vil.
- Projecte d'asfaltat de l' Avinguda Cedre, febrer 1935. A.H.M.Vil.
- Projecte d'instal·lació de llum elèctrica en la ciutat a cura de la societat Sala Ricard i Cía, 1896. A.H.M.Vil.
- Projecte de Parc de Bombers en Vila-real, juny 1932. A.H.M.Vil. Sig. 59/1932.
- Projecte d'instal·lació d'un quiosc en la plaça de la Constitució, març 1930. A.H.M.Vil. Sig. 177.
- Projecte d'instal·lació d'un quiosc en la plaça de la Constitució, abril 1930. A.H.M.Vil. Sig. 178.
- Projecte de construcció d'un pavelló i Capella en el convent de Sant Josep, juny 1929. Sig. 21/1929.
- Projecte de dotació d'infraestructura necessària per a l'utilització del velòdrom d'En Gumbau, octubre 1927. A.H.M.Vil. Sig. 25/1927.
- Projecte de cobriment amb tela metàl·lica de la pista del trinquet situat al carrer Creus Velles 111, maig 1926. A.H.M.Vil. Sig. 8/1926 Exp. 28.
- Projecte de construcció d'un trinquet propietat d'En Salvador Sagols, desembre 1934. A.H.M.Vil. Sig. 18/1935.

- Registre d'Eixides de l'Ajuntament dels anys 1902 a 1904. A.H.M.Vil.
- Reglament de la Societat d'Obrers de Vila de l'any 1900. B.M.Vil. (s. l.).
- Reglament d'Higiene Municipal de Vila-real de l'any 1909. B.M.Vil. (s. l.).
- Reglament provisional del cementiri municipal de Vila-real, 1896. A.H.M.Vil. Sig. 3/1896.
- Sol·licitud de permís d'obres del temple de Sant Pasqual, maig 1942, A.H.M.Vil. Sig. 43/1942.
- Testament d'En Manuel Ripollés Fandos, 6 de desembre de 1917. A. P. Vil.

REVISTES I PERIÒDICS

- El Agrario, Setmanari, Vila-real 1908. B.M.Vil.(s.l.).
- El Mijares, Setmanari, Vila-real 1913-1914. B.M.Vil.(s.l.).
- La Plana, Setmanari, Vila-real 1906. B.M.Vil.(s.l.).
- Villarreal, Setmanari, Vila-real 1931 a 1936. B.M.Vil.(s.l.).
- Castelló Festa Plena, Castelló 1987. B.M.Vil.
- Bulletí Oficial de la Província, Castelló 1896.
- Arquitectura y Construcción.
- Monografía de Arquitectura y Vivienda.
- El Clamor de Castellón.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ABAD GARCÍA, V. *Historia de la naranja. 1781-1939*. Alzira, 1984.
- ARIÑO, Antoni. *Festes, rituals i creences*. València, Edicions Alfons el Magnànim, 1988.
- AJUNTAMENT DE VILA-REAL. *En torno a Tárrega*. Vila-real, Ajuntament de Vila-real, recopilació a cura de José María Doñate, 1984.
- _____. *Vila-real calles y plazas*. Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1986.
- BALBÁS CRUZ, Juan A. *El libro de la povincia de Castellón*. Castelló, C.A.M.P.C., 1981 (1889).
- BAUTISTA GARCÍA, Joan Damià. «L'església del Crist de l'Hospital», Vila-real, *Cadafal*, setembre 1983.
- BERNAT ESPLUGUES, Joan Francesc. «El llibre padró d'habitants de Vila-real de 1888, aspectes demogràfics i socio-professionals». Primer Congrés d'història de la Plana, Diputació de Castelló, 1987.
- _____. «El sector no agrario en Villarreal (1870-1888). Los mayores contribuyentes de 1890». Castelló, *Centre d'Estudis de la Plana*, nº 4 Octubre-Desembre 1985.
- _____. «Crisi de mortalitats, actuacions i conseqüències». Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1986.
- DOMINGO PÉREZ, Concepción. *La plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Castelló, C.A.M.P.C., 1983.
- GARRIDO HERRERO, Samuel. «Els efectes de la primera guerra mundial a la plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917». Castelló, Primer Congrés d'estudis d'Història de la Plana, 1987.
- JUAN NEBOT, Manuel. *Villarreal siglo XX*. Vila-real, Impremta Miralles, T. I i T.II, 1985-1986.
- MEZQUITA BROCH, Francisco. «Transformaciones agrarias en Villarreal 1856-1970». Castelló, *B.S.C.C.*, juliol-setembre, vol. 57, pp. 385-403, 1981.
- MEZQUITA, Pasqual i VILANOVA, Santiago. *Vida i mort a Vila-real en el segle XIX*. Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1990.
- MUNDINA MILALLAVE, Bernardo. *Historia geográfica y estadística de la provincia de Castellón*. Castelló, Impremta i llibreria de Rovira Hermanos, 1873.

OBIOL MENERO, Emili M. *Toponímia rural de Vila-real*. Vila-real, Caixa Rural Catòlic Agraria Coop. de Crèdit V., 1987.

———. «Còlera Nostras». Una aproximació al cólera de l'any 1885 a la ciutat de Vila-real». Vila-real, Ajuntament de Vila-real, 1984.

———. *Terra i propietat, la Borriana taronjera del segle XIX*. PÉREZ ARRIBAS, Eduardo. *Los ayuntamientos de la restauración (Vila-real)*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, Temes Vila-realencs, Serie III, nº 18, 1991.

PONZ, Antonio. *Viaje de España*. Madrid, Atlas, 1972.

SARTHOU CARRERES, Carlos. *Geografía general del Reino de Valencia, Provincia de Castellón*. Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, 1989.

TAMAMES, Ramón. *La República. La Era de Franco*. Madrid, Alianza Editorial, 1981.

TORMO, Elias. *Levante*. Guía Calpe, 1923.

TRAVER GARCÍA, Benito. *Historia de Villarreal*, Vila-real. Establiment Tipogràfic de Juan Botella, 1909.

TRAVERTOMAS, Vicente. «Un plan general y urbanístico de Castellón». Castelló, B.S.C.C., T. VI, 1925.

———. «Algunos ejemplos de arquitectura en la Plana». Castelló, B.S.C.C., 1922.

BIBLIOGRAFIA ESPECÍFICA

AGUILAR CIVERA, Inmaculada. *El orden industrial en la ciudad de Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*. València, Diputació de València, Centre d'Estudis d'Història Local, 1990.

———. *Demetri Rives*. València, 1980.

AGUILERA CERNI, (Dir.) *Historia del Arte Valenciano*. València, Biblioteca Valenciana, 1986.

ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador. *Guía valenciana de artistas valencianos*. València, Ajuntament de València, 1970.

———. «Arquitectura modernista en Valencia». Madrid, Goya, Setembre-October 1970.

ALEJOS MORÁN, Asunción. *Singularidad arquitectónica de Valencia Marítima*. València, 1979.

ALMELA Y VIVES, Francisco. *Aportación a un vocabulario valenciano de arquitectura*. València, Col·legi d'Arquitectes, 1969.

———. *Enciclopedia Gráfica de Valencia*. Madrid, Cervantes, 1930.

———. Valencia. Barcelona, Cervantes, 1930.

ANASAGASTI, Teodoro. «Arte en las construcciones industriales», Madrid, *Arquitectura y construcción*, 1914.

ARNAU AMO, Joaquín. *Apuntes para una historia del concepto de arquitectura*. València, Escola Técnica Superior d'Arquitectes, 1978.

ARQUERO ESTEBÁN, Francisco. *Cálculo práctico de cuchillos de hierro y madera*. Barcelona, Ediciones C.E.A.C., 1972.

BENITO GOERLICH, Daniel. *La Arquitectura del eclecticismo en Valencia, vertiente de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*. València, Ajuntament de València, 1983.

———. «La arquitectura de 1890 a 1940. Hacia una arquitectura europea», Borriana, *Historia de Borriana*, 1985, T. I, pp 347 a 365.

BENITO, Josep y BRULLET, Manuel. «La Normativa». Barcelona, Jornades sobre edificació escolar *Llibre de Ponències*, Generalitat de Catalunya, 1989.

BOHIGAS, Oriol. *Reseña y catálogo de la arquitectura modernista*. Barcelona, Lumen, 1968.

BREUER, Marcel. *Nuevas construcciones y proyectos*. Barcelona, Gustavo Gili, 1970.

CALZADA, Andrés. *Historia de la arquitectura española*. Barcelona, Labor, 1973.

CÁRCEL ORTÍ, Vicente. *Perfil biográfico de D. Vicente Traver y Tomás*. Castelló, B.S.C.C., 1967.

CHUEGA GOITIA, Fernando. *Breve historia del urbanismo*. Madrid, Alianza Editorial, 1986.

COL·LEGI OFICIAL D'ARQUITECTES DE LA COMUNITAT VALENCIANA, DELEGACIÓ DE CASTELLÓ, COMISIÓ DE PATRIMONI *La catalogación del patrimonio arquitectónico en Castellón*. Castelló, C.O.A.C.V., 1986.

———. «Informe antiguo Matadero de Vila-real». Castelló, C.O.A.C.V., 1987.

DARIAS PRÍNCIPE, Alberto. *Arquitectura y arquitectos en las Canarias occidentales. 1874-1931*. Santa Cruz de Tenerife, Caja General de Ahorros de Canarias, 1985.

DUQUE DE BERWICH Y ALBA. *Catálogo histórico y biográfico de la Exposición internacional de Barcelona 1931*. Madrid, Tipografía de Archivos, 1931-33.

FREIXÀ, Mireia. *El modernismo en España*. Madrid, Cátedra.

GAYA NUÑO, Juan Antonio. *Arte del siglo XX*. Madrid, Plus Ultra, Col. Ars Hispaniae Vol. XXII, 1977.

GARCÍA MERCADAL, Fernando. *La casa popular en España*. Madrid, Espasa Calpe, 1950.

GARCÍA SALES, Pascual i GIL, Josep Pasqual. «Acercamiento al estudio del arte en Vila-real». Treball inèdit, sense publicar.

———. «Espais d'un temps». Vila-real, catàleg de l'exposició, Ajuntament de Vila-real, 1991.

GINER DE LOS RIOS, Bernardo. *50 años de arquitectura española: 1900-1950*. Mèxic, Patria, 1955.

GÓMEZ-MORÁN CIMA, Mario. *Arquitectura del siglo XIX*. Barcelona, Planeta, Historia de la Arquitectura Española, T. V, Planeta, 1985.

GUTIÉRREZ ROBLEDO, José Luís. *Emilio González. Arquitecto Municipal de Ávila*. Ávila, Diputación Provincial de Ávila, 1985.

HERNÁNDEZ, Mariano. *El hierro en la construcción*. Barcelona, Ediciones C.E.A.C., 1972.

HERRANDO, Javier. *Arquitectura en España, 1770-1900*. Madrid, Cátedra, 1989.

HEREU PAYET, Pere. *Vers una arquitectura nacional*. Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 1987.

HITCHCOCK, Henry-Russell. *El estilo internacional*. Arquitectura desde 1922. Múrcia, C.C.C.O.A.A.T., 1984.

———. *Arquitectura de los siglos XIX y XX*. Madrid, Cátedra, 1985.

IGUAL UBEDA, Antonio. *Historiografía del Arte Valenciano*. València, Diputació Provincial, 1956.

LLOBREGAT, Enric A. i YBARS, J. F. (Dir.). *Història de l'Art al País Valencià*. València, Eliseu Climent, 1986.

LLORENTE, Teodoro. *España, sus monumentos y artes: su naturaleza e historia: Valencia*. Barcelona, Daniel Corteso, 1887.

MAILLARD, Robert (Dir.). *Arquitectos. Diccionario*. Barcelona, Gustavo Gili, 1981.

MIGNOT, Cl. *L'Architecture au XIXe siècle*. Friburgo, 1983.

MOLINA GONZÁLEZ, Antonio. «Manuel Montesinos Arlandis». Castelló, *Castelló Festa Plena*, 1987.

NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. «Regionalismo y arquitectura en España (1900-1936)», Madrid, *Monografía de Arquitectura y Vivienda*, nº 3, 1985, pp. 28-35.

ORTELLS CHABRERA, V. M. «Ordenación del espacio urbano den la Plana de Castellón», Castelló, *Estudis Castellonencs*, Diputació de Castelló, 1986, nº 3, pp. 589-643.

PALOMERO, Josep. *Pell de Taronja, mig segle d'arquitectura a Borriana (1890-1940)*. Borriana, Fundació Rafael Martí de Vicianà, Ajuntament de Borriana, 1985.

PEVSNER, N. *Historia de las tipologías arquitectónicas*. Barcelona, Gustavo Gili, 1979.

PERÉZ ROJAS, F. Javier. *Cartagena 1874-1936. Transformación urbana y arquitectónica*. Múrcia, Editora Regional de Múrcia, 1986.

———. «El cinematógrafo en Madrid». Madrid, Ajuntament de Madrid, 1986.

———. *Art Decó en España*. Madrid, Cátedra, 1990.

———. *Casinos de la región murciana. Un estudio preliminar (1850-1920)*. València, C.O.A.V.M., 1980.

PÉREZ SÁNCHEZ, *Valencia*. Madrid, Fundació March, 1985.

SEIJO ALONSO, Francisco G. *Arquitectura Alicantina: la vivienda popular*. Alacant, Edicions Biblioteca Alicantina, 1973.

SIMÓ, Trinidad. *La arquitectura de la renovación urbana en Valencia*. València, Albatros, 1973.

TABERNER PASTOR, Francisco. *Valencia entre el ensanche y la reforma interior*. València, Alfons el Magnànim, 1987.

TEIXIDOR DE OTTO, M^a. Jesús. *València la construcció d'una ciutat*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1982.

———. *Funciones y desarrollo urbano de Valencia*. València, Institució de Geografia, Institució Alfons el Magnànim, Diputació Provincial de València i Caixa d'Estalvis de València, 1976.

TRAVER, Vicente. «Un plan general de ordenación y urbanización de Castellón» Castelló, B.S.C.C.,

VV.AA. *Jornades comarcals sobre el patrimoni arquitectònic i urbanístic de l'Horta Sud*. València, Conselleria de Cultura Educació i Ciència, 1982.

VIDAL VIDAL, Vicente Manuel. *Arquitectura e industria: un ensayo tipológico de los edificios fabriles de L'Alcoià*. València, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 1988.

VILLAR MOVELLÁN, Alberto. *Arquitectura del Regionalismo en Sevilla (1900-1935)*. Sevilla, Diputació Provincial de Sevilla, 1979.

AQUEST LLIBRE,
"ASPECTES ARQUITECTÒNICS
DEL VILA-REAL DE PRIMÈRIES DE SEGLE"
S'ACABÀ D'IMPRIMR ALS OBRADORS DE
LA IMPREMTA SICHET DE VILA-REAL
EL DIA 16 DE GENER DE 1993,
VESPRA DE SANT ANTONI.

Obres guardonades al **Certamen Literari Ciutat de Vila-real** i publicades per l'Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real.

ASSAIG

1987: Vicent L. Salavert Fabiani:
Aproximació a la Germania a Vila-real (1520-1521).

1988: Vicent Gil Vicent:
Una societat trencada (Botiflers i Maulets a la Vila-real de la transició borbònica).

1989: Maria Dolors Carda i Monzonís:
El lèxic dels adolescents a Vila-real.

1989: Pasqual Mezquita i Santiago Vilanova: **Vida i mort a Vila-real al segle XIX.**

1990: Joan F. Bernat Esplugues:
Bibliografia de temes vila-realencs.

1991: Miguel M. Ilop Díaz-Cano:
"La pronunciació anglesa a l'aula i el seu perfeccionament. El cas de les vocals centrals", inclòs en **Universidad y Educación. In memoriam Vicente F. Giner**, Universidad Nacional de Educación a Distancia. Centro Asociado "Cardenal Tarancón".